

ORBIS
LITERA

Miroslav Slowik

**HOMO URBANUS
A JEHO ŘEČ**

První narace
o řečové zdvořilosti

Seznam použitých zkratek:

Angl. anglicky, anglický

Čes. česky, český

EDICE Výzkumný program Estudios del Discurso de Cortesía en Español (Universidad de Granada, Stockholm University)

ESČ Encyklopedický slovník češtiny

ELA Evropský lingvistický areál

Hebr. hebrejsky, hebrejský

NESČ Nový encyklopedický slovník češtiny

NGLE Nueva Gramática de la Lengua Española

Překl. překlad

Špan. španělsky, španělský

Recenzovali: Prof. Mgr. Bohdan Ulašin, Ph.D.
Mgr. Irena Fialová, Ph.D.

copyrighty

ISBN

OBSAH

HOMO SAPIENS	9
Úvodem	9
Vymezení problému	16
 HOMO LOQUENS	 29
Řečové chování	29
Řečový trh	33
Definice řečové zdvořilosti	36
 HOMO PRAGMATICUS	 47
Řečová zdvořilost na doteku vědních oborů	47
Zdvořilost v kontrastu kultur	53
Zdvořilost jako rámec komunikačních událostí	56
Relevantní prvky komunikační situace	58
Pragmatax	62
Reference	63
Pragmalekt	65
Intersubjektivita zdvořilosti	68
Registr	70
Pragmémický svazek	73
Kódování	74
Kontext	75
Sociální modalita	77
Řečová činnost	78
 HOMO HOMINI	 83
My a Oni	83
Akceptace a sankce	86
Stvořitelská řeč	87
Hodnota	89
Komunikační model	91

Vstřícnost	93
Pragmatická kompetence	95
Zdvořilý řečový habitus	99
Zdvořilost jako projev komplexity	101
Očekávání	104
Pružná stabilita	106
Pravidla a principy	108
HOMO CONFLICTI	111
Společenská hierarchie jako konflikt	111
Komunikační konflikt	119
HOMO MUTANS	125
Kulturní podmíněnost	125
Změna	129
Paradigma	132
Automatizace	133
Řečový habitus a řečový ritus	136
Institucionalizace	138
Memetický řečový program	145
Redukce	150
HOMO ACTUANS	157
Sociální jednání	157
Zdvořilostní hra	162
HOMO VIOLENTUS	171
HOMO SOCIABILIS	193
Dialogická osa	193
Řád	195
Altruismus	196
Sociální hodnoty	198
Schizmogeneze	211

HOMO TUTUS	213
Pravidla hry	213
Bezpečnostní axiom	215
Kulturémy	219
Sedmá funkce jazyka	225
Logika a univerzalita zdvořilosti	229
 HOMO LUDIBUNDUS	 235
Řečový oportunismus	235
Altruismus a egoismus řečové hry	237
Řečová hra a zisk	238
Řečový hráč	242
Nulový a nenulový součet	244
Herní řečová transakce	245
Nezdvořilost	246
 HOMO URBANUS	 249
Etnické řečové premisy a jejich šíření	249
Zdvořilostní izoglosy v Evropě	251
Závěrem	255
 <i>Bibliografie</i>	 255

Věnuji tento titul Miladě Hirschové, bez jejichž textů
a pragmatické ligvistice bych se neobešel.

Homo Sapiens

Síla lidské součinnosti závisí na citlivé rovnováze mezi pravdou a vládoucí fikcí.

Kdo příliš popírá skutečnost, oslabí svou autoritu a své jasnozřivé konkurenty posílí. Avšak lid bez nějaké mýtické představy nelze účinně mobilizovat.

Téměř nikdo vás nebude následovat, budete-li se držet holé skutečnosti.

– YUVAL NOAH HARARI, 2017: 171

ÚVODEM

Svět, který nás obklopuje, je lidskou kulturní konstrukcí, jejíž evoluce sice neodpovídá genetickému programu, nicméně má v mnohém velmi podobný, ne-li shodný vývoj z hlediska procesu šíření bazálních kulturních stavebních segmentů – memů. Jde o teorii vystavěnou na předpokladu, že se při šíření memů jedná o stejný proces, jakým je reprodukce organických informací (srov. Blackmore 2001). Proces rozšiřování základních jednotek, které se následně propojují ve složitější celky a nesou specifickou společenskou funkci, je základním předpokladem pro studium nejen jazyka jako systému, nýbrž také řeči, jež se uplatňuje v určitém geografickém a historickém období u uzavřeného lidského společenství. I řeč a její pragmatika, tj. funkční užití jazykového systému v konkrétní situaci, jsou podmíněny procesem šíření inovací a jeho úspěšností. Skutečnost, že ne všechny inovace jsou automaticky uchyceny a zavedeny do systému a že se jedná o proces spíše náhodný, nás přivedly k formulování několika tezí o člověku a jeho zdvořilé řeči. Kulturní drift, kterým se zdvořilost a její prvky šířily jako inovace a adaptace v různých prostředích, je jev nadmíru složitý, stejně jako zdvořilost sama. Proto si na prostoru této knihy dovoluujeme

poukázat na složitost lidského fenoménu zdvořilosti s přesahem z jazykovědy směrem k ostatním oblastem a oborům poznání. Netroufáme si ukázat jev v celé jeho komplexnosti, neboť to ani není možné; pokoušíme se nad ním zamyslet a naše postřehy předat dále.

Memetiku na jedné straně, a na druhé postmodernismus, chápaný jako její dvojče, propojuje mínění, že kultura kopíruje takové své rysy nebo soubory rysů, které nemají nic společného s prospěchem svých nositelů. Cenu, kterou musí představitelé kultury někdy položit za to, aby neporušili imaginární řád, jehož jsou součástí, může být poměrně vysoká. Kultura tedy není pouze něčím, co stojí mimo přírodu, nicméně z podstaty přírody vychází a lze ji nazvat druhým přírodním kontextem pro život člověka. Ať už jde o to, zdali se o šíření kultury zaslouží memy, anebo postmodernisty preferovaný diskurz, pravdou zůstává, že dynamika lidské společnosti se vyjevuje jako způsob strategií spadajících spíše pod teorii her, hra totiž odhaluje dynamiku světa jako herního prostoru obsazeného mnoha hráči, jejichž strategické chování a jednání může vést i k poškození vlastních zájmů.

Člověk již dávno nežije v takovém prostředí, k němuž je geneticky (biologicky) nastaven; lovecká oblast několika kilometrů čtverečních s centrálním sídlištěm se proměnila ve vymezený prostor pouhých několika čtverečních metrů, navíc zasazený v přeplněných městských aglomeracích. Takovému zúženému prostoru dnes člověk říká *byt* či *obydlí*. Aby se mohl ve skutečnosti cítit na určitém místě jako doma, musí být splněna ještě jedna základní podmínka: člověk musí za svůj domov přijmout nejen limitovaný stísněný prostor své domácnosti, kterou obývá se svou nukleární rodinou, popřípadě zcela osamocen, nicméně musí přijmout i svět mimo ni. Takto se v průběhu evoluce proměnil potulný lidoop v lidoopa teritoriálního (srov. Morris 1967). Šlo o důležitou změnu, neboť *bylo nutno vytvořit stálý domov – základnu, kam by se bylo možné vracet s kořistí, kde lovce očekávaly samice s mláďaty a kde se dělila potrava. Tento krok [...] měl pronikavé důsledky v mnoha aspektech chování, které si zachovala ještě i dnešní velmi rafinovaná nahá opice* (Morris 2018 [1967]: 25). Mělo to dopady do sexuálního, rodičovského a společenského chování. Dnes jsou prostory mimo domácnost,

byt, rodinný dům či mimo maringotku nebo stan pro člověka širším domovem. Je to kulturní prostředí, do něhož se člověk narodil a které důvěrně zná a přijímá je jako svůj základní identitotvorný faktor. V této knize se pokusíme proniknout do tajů chování člověka v „lidské zoo“, v níž se egoismus jedince a jeho altruistická složka neustále dostávají do dialektického konfliktu. Tento dialog mezi „já“ a „on“ popřípadě mezi „my“ a „oni“ se ztvárňuje ve společenském jevu, jenž se uskutečňuje užíváním jazyka v řeči – řečovou zdvořilostí. Avšak ta se jen na první pohled jeví jako projev altruismu.

Řečová zdvořilost je výsledek civilizačního tlaku, který modifikoval původní dorozumívací jazykový rituál do té míry, že dorozumívání o světě bylo nastaveno ještě o rovinu, která má za úkol vyvažovat lidský svět prostřednictvím sociálních hodnot, jež se postupně usídlují v jazyce a jež řečí utvářejí u uživatelů různých jazykových společenství intersubjektivní žebříček hodnot. Tento žebříček hodnot je společný všem uživatelům jazyka v konkrétním území, a utváří tak národnostní hodnotový prototyp, který vyznává určité společenské aspekty před jinými, čímž definuje možné (ale i zapovězené) způsoby chování. Poodhalíme řečově funkční spektrum zdvořilého řečového chování vycházejícího z podstaty jazykových trhů v rovině obecné a následně též konkrétně ve dvou geograficky a politicky jinak orientovaných společenských uskupeních: Čechů a Španělů.

Řečová zdvořilost je jednou z charakteristik chování člověka ve společnosti a vzniká z nutnosti reagovat na strukturu této společnosti, na vztahy mezi jednotlivci, na sociální stratifikaci, na archetypální normy chování; toto vše se následně reflektuje v jazykem kódovaných entitách, které odkrývají tendence v sociální mobilitě i v typu sociální modality jazykového etnika. Nejde ovšem jen o jev, jenž vzniká jako reakce odrážející vyjmenované kulturně společenské skutečnosti pouze jednosměrně; je i jevem, jenž strukturu společnosti, její stratifikaci i vztahy mezi jednotlivci sám formuje a udržuje v čase.

Od okamžiku, kdy homo sapiens vykročil od přírodního způsobu života vstříc kulturní expanzi, se musel vypořádat se silícím tlakem na omezení svého životního prostoru. Toto silné omezení vyvolalo následně

tlak na zrození jazyka fikce, který umožňuje jednak vyprávění příběhů o původu světa, ale u lidského společenství umožňuje navíc i utvářet jakousi podvědomou sdílenou představu o tom, jak je svět ustaven, tedy o tom, jakou má stavbu společnost, ve které se člověk pohybuje. Je pak otázkou, zdali tento mýtus existuje jako skutečná společenská stavba v realitě žitého světa, či se jedná pouze o abstraktní konstrukt, který reálnému světu neodpovídá. Obojí je pravda, totiž realita žitého světa sice neodpovídá biologické podmíněnosti člověka, nicméně odpovídá civilizačnímu ustavení společnosti jako společenská konstrukce či představovaná skutečnost. Nejedná se tedy o lež či nepravdu. Jde o společenskou skutečnost, která je na první pohled skryta. Její vnitřní infrastrukturu lze ovšem odhalit tematickým záběrem věd o člověku.

Představovaná skutečnost je závazkem pro člověka, který se pohybuje ve společnosti. Musí přijímat její hodnoty, čímž se s nimi vnitřně identifikuje, a tudíž se identifikuje s určitou škálou ceremoniálních typů chování a sdělovaných obsahů na jedné straně, a na straně druhé je pak jeho chování mnohem více rituální povahy, než by se na první pohled mohlo zdát. Řečová zdvořilost je vírou společnosti, a *dokud víra trvá, fikce ovlivňuje dění v reálném světě* (Harari, 2013: 45).

Společenská situace „lidské zoo“ je obtížná tím, že člověku nejsou dány biologické nástroje pro to, aby se s touto biologicky nepříroze- nou situací snadno vyrovnal. Jeho základní biologické potřeby nejsou naplňovány tak, jak je Homo sapiens od přírody nastaven. Naše řídicí orgány jsou nastaveny tak, jak byly nastaveny centrální nervové soustavy lovců a sběračů, nicméně jako lovci a sběrači již nežijeme. Základní způsob obživy v civilizovaném světě stále odpovídá pravěkému zemědělství, které sice přírodu a její přirozené prostředí využívá, ale také modifikuje ruku v ruce s modifikacemi způsobů ustavení sociálního prostředí. Došlo k opuštění jednoho environmentálního prostředí, a to bylo nahrazeno prostředím zcela odlišným, v němž přestaly platit přírodní zákonitosti, a byly nahrazeny zákonitostmi kulturních systémů.

V původních kmenových společenstvích se jedinec orientoval v síti společenských statusů a rolí, které zastával on sám, a rovněž v těch, které zastávali ostatní. V rámci kmene byla hierarchická

pozice člověka čitelná. Situace v dnešním světě, v němž člověk uskutečňuje svůj život v rámci superkmene, je charakteristická neschopností člověka bezpečně určit své sociální souřadnice ve vztahu k druhým jedincům, čímž u něj může vzniknout určitý typ sociální deprivace a frustrace. Deprivace pak způsobuje, že člověk je hnán představou své vlastní nedostatečnosti, neumí se spokojit se svou vlastní společenskou hodnotou a tlak vnějšího světa podporuje jeho vnitřní motivaci neustále se pít po vyšších společenských souřadnicích. Lidé se neobracejí k předkům, nýbrž zajímají se o své současníky, kterým se daří lépe. Tímto jsou ve společnosti podníceny distinktivní tendence a mechanismy, které se v přírodním prostředí kmene či u primátů tlupy objevují pouze tehdy, když se na jedné společenské pozici mají dva jedinci vystřídat. V rámci superkmene se již o žádné střídání nejedná, jde o kontinuální dopředný proces posunu všech společenských jednotek (jednotlivců, uskupení, firem, koalic, týmů, států, národů atp.) v soutěži o postup o jednu hierarchickou pozici výše či o poskočení v rámci hierarchie najednou o několik pozic.

Deprivace vede navíc ke způsobům chování, které lze z hlediska sociobiologie a etologie označit za patologické způsoby jednání živočichů, pozorované především v nepřírozeném a omezeném prostředí nesvobody, což potvrzují mnozí etologové. Z toho též vyplývá celá řada civilizačních fenoménů, jako jsou poruchy osobnosti, civilizační stres a vůbec touha po podnětech, kterých se v dnešním světě mnohým lidem kupodivu nedostává. Člověk je nucen k vyhledávání superpodnětů, aby byla jeho základní biologická potřeba naplněna. Prostředí, v němž žijeme, nám nabízí celou řadu civilizačních vymožeností, o kterých se předcházejícím generacím mohlo jen zdát. Za každý zisk jako kdyby ovšem bylo potřeba něco zaplatit. Současná civilizace je přebytkem materiálních zdrojů tažena do slepé uličky. Hojnost totiž nutně neznamená pouhý zisk jako přidanou hodnotu, ale také zisk hodnoty opačné, tedy odpis. Tímto odpisem myslíme především odcizení, prázdnotu a depresi, které jsou (alespoň prozatím) nedílnými souputníky pokroku.

Aby se mohla společenská situace v superkmeni udržet v bezpečné míře, bylo zapotřebí vytvořit jakousi společenskou fikci, která člověka situovala do zcela jednoznačného místa ve společenském konstruktu. Vznikl pragmatický systém řečové hierarchie, která poskytuje bezpečné komunikační východisko pro jakékoliv setkání tváří v tvář. Řečová zdvořilost v kmeni neexistovala, neboť nebylo potřeba udržovat pořádek ve skupině pomocí přiřazování sociálních hodnot. Členům kmene byly jejich hierarchické pozice dány imanentně na základě přehledného seznamu kmenových potřeb, z nichž některé mohl jedinec vykonávat, anebo nikoliv. Kmen a udržení jeho vnitřního nekonfliktního prostředí se řídilo jasně strukturovanou distribucí statusů a rolí, které vycházely z biologické podstaty sociálního živočišného druhu. [Primáti] *se mohou potulovat, prchat, odpočívat a spát pohromadě v dobře skloubeném společenství, v němž každý člen pozorně sleduje pohyby a činy ostatních členů. Jednotlivý člen skupiny má v kterýkoliv okamžik poměrně dobrou představu o tom, co každý z nich zrovna dělá* (Morris, 2018 [1967]: 34). Možná je u dnešních lidí právě tato schopnost neuspokojena, neboť v superkmeni takový přehled není možno mít.

Rozdíl mezi životem v kmeni a v superkmeni dnes spočívá také v tom, že v kmeni neznali jeho členové soukromý život, zatímco v superkmeni je lidská touha vedena nejenom po sociálním kontaktu, ale také po sociálním odpočinku, tedy po uzavírání se do svého soukromého prostoru.

Jazyk je ovšem pouze prostředkem k dorozumívání, který je vystavěn na okolním světě. Znamená to, že je prostředkem bezpečného přežití pouze v situaci, kdy lze jeho tvrzení ověřit. Člověk je dnes součástí řečově manipulovaného světa, je součástí imaginárního řádu, v němž s imaginárními symboly manipulují další jedinci tak, aby si zajistili svůj osobní prospěch. *U primátů jsou pokusy o podvod natolik běžné, že se u nich vyvinula i silná strategie detekce podvodného chování, vedoucí až k ignorování informací, jejichž pravdivost nelze bezpečně ověřit. Minimalizovat tyto nevýhody lze pouze v rámci rodiny, a to za podpory příbuzenského výběru* (Svoboda 2017: 182).

Sociální chování je tedy na jednu stranu podmíněno geneticky, postupně se ovšem proměňovalo ruku v ruce s kulturním vývojem.

Lidé mají podobně jako jiní primáti smysl pro sociální vazby, pro uzavírání koalic, čímž lze dle měnícího se prostředí dynamizovat sociální strukturu. Budování hierarchické společnosti tedy vychází primárně z potřeb prostředí a je přirozenou i kulturní adaptací sociální skupiny na její životní prostor a měnící se podmínky v něm.

Lidé chovající se při lovu jako šelmy a zároveň jako lidoopi se vyznačují primátím potravním oportunismem a v podobě nepřetržitých jedlíků vyhledávají pevný sociální pořádek pro to, aby se jejich lovecká schopnost neoslabovala. Tedy potravní oportunistus způsobil, že skupina, která ovládá strategii lovu a kontroluje prostředí, v němž se vyskytuje kořist, pak tuto svou schopnost využívá. Využívá ji, na rozdíl od šelem, i tehdy, když nemá hlad. Šelmy nabídly člověku průchod k tomu, aby se z něj stal oportunistický predátor. Ten se v člověku projevuje tím, že lov se stal nezávislou činností, která byla oddělena od činnosti přijímání potravy.

Sám o sobě se lov musel proměnit v činnost, která nebyla podnícena stimulem hladu. Tak byl lov prostřednictvím agrese, tedy zabíjení, samostatnou součástí přirozeného chování člověka. Lov jako samostatná činnost vedla následně k heterogenizaci lovců, mezi nimiž již neexistoval rovnostářský vztah, nicméně mezi kterými došlo k sociálnímu rozvrstvení za vzniku hierarchické společenské soustavy: jedněch, kteří jsou dobrými lovci, a tedy vůdčími osobnostmi při lovu, a druhých, kteří nejsou v lovecké strategii či z hlediska fyziologické schopnosti tolik zdatní, a přijali submisivní sociální pozici. Vznikl tak společenský tlak na zvyšování hierarchických pozic. *Jedinci se snaží zlepšit své postavení ve společenském žebříčku – sociální hierarchii – samozřejmě u obou skupin [u šelem na jedné straně a u opic a lidoopů na straně druhé], ale u opic a lidoopů tuto vzájemnou revnivost nemírní spolupráce při lovu. Jednotlivé fáze výpravy za potravou nemusí být zdaleka tak dokonale sehrány, jako je to u šelem vlků. Primát daleko více než šelma může žít z minuty na minutu, z ruky do huby* (Morris 2018 [1967]: 34).

Kulturní revoluce mohla být způsobena především tím, že Homo sapiens má neuvěřitelnou schopnost přizpůsobení svého chování potřebám kontextu časoprostorového i kontextu sociálního. Možná je tato jeho

plasticita způsobena právě schizofrenním vyvažováním mezi primátím způsobem života a způsobem života šelem. Proto je kulturní revoluce oddělena od diktátu genů a může se vydat svou cestou a mnohem větší rychlostí. Způsobil to i fakt, že se chování v rámci sociální hierarchie stávalo postupně stále symboličtější. Symbolika umožňovala *uvnitř sociálního systému zastírat přímé nebo emocionální vnímání reality* (Svoboda 2017: 183). Symboly pak vedly k ustavení trvalejších hodnot, které narušily kategorizaci času, a ten přestal být vnímán jako nepřekročitelný.

Vznik dlouhodobě působících symbolů vede k ustavení prvních kulturních systémů, které zažehnou zrychlenou akceleraci sociální dynamiky: *je přirozené, že oblast symbolických aktivit a artefaktů měla potenciál vychýlit egalitární strukturu lovecké komunity – vedle dominantního lovce se vymezili talentovaní umělci, léčitelé a první šamani či prostě držitelé prestižních artefaktů* (Svoboda 2017: 184). Symbolické strukturování sociální skupiny tak zůstávalo dlouhodobě vryto v první imaginární řády archaického Homo sapiens a jsou patrné dodnes.

Kulturní revoluce umožnila vznik fikce, o níž jsme hovořili výše, a ta pak umožnila, aby Homo sapiens mohl přetvářet skutečnost na základě efektivní spolupráce v superkmenovém měřítku. Superkmen ovšem nemůže poskytnout základní předpoklad, se kterým je spolupráce propojena, tedy předchozí známost. Není možné, aby se všichni členové superkmene navzájem znali, čímž se vystavují emočnímu stavu, který se v rámci kmenového života projevoval jako strach z cizosti. Strach z cizosti musel být nějakým ústrojným způsobem ze superkmenového způsobu života odstraněn. Jedním z algoritmických prostředků odstranění strachu z cizosti je řečová zdvořilost, která ustavuje bezpečný komunikační kontext i pro ty, kteří se navzájem neznají.

VYMEZENÍ PROBLÉMU

Zdvořilost jako téma pro společenskovědní bádání byla dlouhou dobu uzavřena v mantinelech pragmalingvistiky, která ji definovala z úhlu spíše lingvistického, vycházejícího z formálního popisu jazyka jako

systému stojícího mimo lidský společenský konstrukt, tedy mimo život. Domníváme se, že často ani samotná pragmatika či pragmalinguvistika nepodávala dostatečné odpovědi na to, co je to jazyk a jak Homo sapiens v určitých společenských prostřednictvím svého jazyka sdíleného s ostatními žije svůj život a prožívá s druhými.

Zdvořilosti se také dotýkaly vědní obory, které se zabývaly altruismem, jeho genezí a projevy. Pokusíme se ujednotit dosavadní vědění o zdvořilosti a usouvztažnit ji s dalšími disciplínami o člověku. Naším cílem je podat integrální vhled do zdvořilosti jako zásadního projevu lidskosti. Člověk svým chováním a prožíváním ve společenském prostředí kulturního systému vykazuje způsoby jednání, jež by se daly shrnout pod neterminologické pojmenování

***Homo urbanus* neboli Člověk zdvořilý**

Popisem obecných strategií chceme přispět k vědami o člověku vedené diskusi o předpokladech řeči a o jejím dopadu na člověka jako společenského živočicha, který zůstává živočichem i v civilizaci, ačkoliv se to může jevit jako příliš kategorické. Nepohlížíme zde na člověka z hlediska fenomenologického jako na pouze mluvícího živočicha – takové zjednodušení si nechceme dovolit – prohřešili bychom se proti samotnému fenoménu a naše přemýšlení by tak pozbylo základních předpokladů člověka: přírody na jedné straně, a zní vzešlého vývojového dorozumívacího produktu, tedy systematizované komunikační strategii prostřednictvím jazyka v řeči. Jazyk a příroda jsou pro nás významné faktory, které alespoň v počátečních kapitolách chceme přibrat na zřetel. Nejsme v těchto přírodních vědách odborníky, to ovšem neznamená, že budeme přirozenou součást vývoje řeči jako produktu nejprve přírodního a poté kulturního opomíjet. Je potřeba přijmout základní premisu, že řeč je výsledkem dlouhodobého procesu na základě redukce vjemů přicházejících z okolního životního prostředí. Teprve tato redukce vytvořila z prostředí pro živočicha to, co nazýváme lidským světem. Jazyk a kultura jsou proměněným envi-

ronmentálním prostředím, v němž se člověk stává bytostí „tady a teď, kterou vnímáme heideggerovsky jako pobyt sám o sobě.

V současné době vyvstává potřeba zkoumání řečové zdvořilosti (realizované konkrétními jazykovými prostředky) jako fenoménu, jenž je všem kulturám vlastní; tu s větším, tu menším zastoupením jednotlivých typů řečové zdvořilosti či jejího stupně.¹ Rozdílnost těchto systémů, jež fungují jako sebezáchovné společenské mechanismy a jež se jeví jako neměnitelné, habituované, a tedy pro mluvčího jediné možné, je pak příčinou útoku na konformitu mluvčích. Totiž tito se mohou v dynamické multikulturní společnosti setkávat mezi sebou v interakcích, v nichž budou mezi sebou soupeřit různé typy tohoto pragmatického řečového návyku.

Řečovou zdvořilost je potřeba vnímat jako prostředek pro charakteristiku, ustavení a udržení vztahů mezi mluvčími. V posledních čtyřiceti letech se stala součástí pragmalinguistiky. Pragmalinguistika je jazyková disciplína, která svým předmětem zkoumání a svými hledisky, jež uplatňuje při analýze, a východisky, na nichž jsou pragmatické teoremy vystavěny, čerpá z celé řady dalších disciplín a snaží se tak uspokojit odvěkou filozofickou touhu najít neohrazenou jednečnost čili celek bez marga; je to tedy kromě jiného filozofická disciplína, jež se zamýšlí nad bytím a existencí, člověkem a světem jako fenomény dialektickými.

Zdvořilost jako sociokulturní regulativ se ocitá na samém interdisciplinárním švu humanitních disciplín a není ji možno odhalit čistě lingvistickým přístupem. Studie o řečové zdvořilosti propojují přístupy

- i) lingvistické v užším slova smyslu (tedy language),
- i) řečové z hlediska antropomorfního (fyziologickou schopností dorozumívat se jazykem a jinými znakovými či symbolickými soustavami, především tělesnou hexis),
- ii) řečové z hlediska konkrétní realizace systému (tedy parole),
- iii) sociologické či sociolinguistické (vycházející ze strukturálních aspektů společenských),

1 / I u těch kultur, které typickou zdvořilost západní civilizace neprojevují, jsou přítomny mechanismy stmelující všechny mluvčí do intersubjektivního pořádku hodnot a ceremoniálních typů chování.

- iv) antropologické či lingvisticko-antropologické (vycházející z předpokladu různého modelování světa prostřednictvím jazyka dané komunity).

Vymezení samotného termínu *řečová zdvořilost* spočívá v hledání interdisciplinárních charakteristik. Ty vycházejí z různých teorií pragmalingvistických, lingvisticko antropologických, sociolingvistických a obecně lingvistických. Primárně je zde potřeba charakterizovat soubor určitých, konkrétně funkčně zaměřených jazykových prostředků, jež se v řeči, vždy v určitém (dobově, situačně, společensky) ustanoveném komunikačním kontextu, užívají za daným účelem. Tímto účelem rozumíme intenci mluvčího zaujmout svůj osobní postoj ke světu nebo individuální tlak na manipulaci se světem. Hledání definice řečové zdvořilosti musí ovšem ze všeho nejdříve vycházet ze základu expertního vědění languového, a řekněme, i velmi tradičního, na kterém je lingvistika jako moderní obor vystavěna, počínaje např. prací Saussura (1916), Jakobsona (1960) a dalších.

Vycházíme ze základního předpokladu, že jazyk je uzavřeným systémem znaků, který je uvnitř strukturován na základě přesně daných pravidel. Vnitřní jazyková struktura je konfigurována v systém vzájemnými vazbami mezi prvky, které se ustanovují od prvků elementárních po prvky strukturně nejvyšší v několika jazykových rovinách (fonologie, morfologie, syntax, sémantika, pragmatika). Tento předpoklad se stává základním východiskem pro lingvistickou práci: pro jazykový popis a pro odkrytí funkční škály, vycházející deterministicky z kvality komunikační situace či události. Klíčovým je též vztah k performanci či k saussurovskému parole; obě totiž otevírají průzor pragmatickému vhledu do sociálního řečového chování. V neposlední řadě sehrává úlohu i filozofické pojetí komunikace a jazyka, jak je představuje svou teorií jazykového trhu P. Bourdieu (1982), v jehož pojetí je podstatný element mluvčího a adresáta (či skupin, jež oba reprezentují) pohybujících se v soukolí společenské konfigurace se svými zájmy na jedné straně a řečovými dovednostmi, které pro své vlastní uspokojení na straně druhé oba užívají.

Právě zacílení na adresáta je pro charakteristiku řečové zdvořilosti klíčové. Kořenský a kol. (1987: 129) jej definují jako pasivního účastníka komunikace, jemuž je sdělení adresováno. Adresát je interpretátorem různých kognitivních rovin: na rovině sémantické konstruuje propozice (obsahy pojmů) a jejich vztahy (abstrakcí z nich makrokompozice); na rovině tematické konstruuje tematické jednotky; na rovině kompoziční konstruuje vztahy a struktury tematických celků; na rovině referenční vztahuje obsahové složky textu ke skutečnosti; na rovině komunikačních funkcí připisuje každé výpovědi konkrétní komunikační funkci; na rovině evaluační konstruuje tektoniku textu, zpracování témat, včetně emocionálních, vysuzuje charakteristiky produktora apod.

K řečové zdvořilosti není možno nepřistoupit z hlediska antropologického a předem uchopit řečovou zdvořilost z hlediska člověka jako jedince, jež nachází svůj životní prostor vedle jedinců jiných, se kterými navazuje vztahy a vstupuje nutně do nekonečného množství komunikačních situací s nekonečným počtem neznámých, které je utvářejí. Tyto vztahy se reflektují v jazyce a ten, jak jsme již uvedli výše, ustanovuje zpětně vztahy mezi jedinci, neboť právě jazyk je odrazem (a i obrazem) světa, ve kterém člověk žije. Člověk je v rámci společnosti usouvztažněn s ostatními pomocí vnitřně strukturovaného schématu, který je předmětem zkoumání sociologického.

Významnými pracemi, jež považujeme za antropolingvistické základy dnešní jazykovědy v širším smyslu slova, jsou práce E. Sapira (1921) a B. L. Whorfa (1940), jež kladou do relace dva základní pojmy: jazyk a kulturu. Jejich usouvztažnění poskytuje platformu pro vytvoření základních premis. Hovoříme o definičním oboru tzv. první jazykové relativity:

1. Veškeré myšlení člověka jeho dáno jazykem.
2. Každý jazyk utváří u člověka jedinou, specifickou představu o světě – obraz světa.
3. Obrazy stejné konkrétní reality světa, ztvárněné různými jazyky, jsou rozdílné.

Tyto axiomy jsou rozpracovány později druhou jazykovou relativitou umožňující vnímat jazyk v jeho společenské funkci v jemu vlastní společenské struktuře. Je jím především Hymesovo pojetí jazyka a jeho vztahu ke světu, myšlení a kultuře (1972). Právě toto pojetí považujeme za zcela zásadní pro to, aby vůbec mohla být řečová zdvořilost komparována v etnolingvistických areálech.² Umožňuje totiž předpokládat, že řečová zdvořilost v areálech různých národních jazyků se musí navzájem lišit již z hlediska toho, jak mohou mluvčí vnímat svět prostřednictvím svého jazykového kódu, který není ničím jiným než abstraktní šifrou, společnou danému společenství lidí (omezenému počtem i geograficky), kteří se sami definují jako národ (kmen, komunita atp.) na jedné straně, a na straně druhé se vymezují vůči jiným národům (kmenům, komunitám atp.) či etnikům (pokud ta nemají vlastní politický stát).

Pro definici řečové zdvořilosti je potřeba vycházet z abstraktního konstruktů komunikačního modelu, jenž bude do budoucna pro komparaci systémů řečové zdvořilosti výhodný. Jako nepříhodné se jeví uplatnění stávajících klasifikací komunikačních událostí, jež se

2 / Pojem *etnolingvistický areál* není nikde zaveden. Považujeme toto označení za smysluplné, neboť jde o konkrétní prostor jazykového společenství, které je vymezeno pouze jedním jazykem. V tomto pohledu se jeví jako nepřesné právě užití pojmu *národní území* (kde mohou fungovat v rámci politických hranic národních útvary i jiné jazyky; např. Španělsko je toho dobrým příkladem). Rovněž pojmenování *jazykové společenství* by nebylo příliš přesné, neboť toto pojmenování se ne zcela kryje s plochou na mapě, kterou chceme pojmenovat. Navíc, toto pojmenování sugeruje uskupení mluvčích, jež zahrnuje i oblasti, kde jsou zavedeny dva úřední jazyky (opět příklad Španělska v autonomních oblastech Galicie, Katalánska a Baskicka). Vliv španělštiny v komunikaci v těchto oblastech není možno popřít, zvláště považujeme-li španělštinu jako jazyk globalizovaného jazykového trhu na Pyrenejském poloostrově, a to i přes nevolí po autonomii a vymezování volající určité části tamější společnosti. Galicijci, Katalánci či Baskové hovoří španělštinou jako jazykem možná nepreferovaným, nicméně z hlediska uživatelsky-kompetenčního absolutně srovnatelným s galicijštinou, katalánštinou nebo baskičtinou. Lidé v těchto oblastech jsou považováni za přirozeně bilingvní. Současné vymezování nemá mnoho společného s mírou uživatelské kompetence u mluvčích; jde spíše o tlaky určitého politického diskurzu. Katalánci jednajícího španělsky v Madridu nemusí vůbec nikdo odhalit, nemusí vzbuzovat dojem cizosti prostřednictvím zvukové stránky své mluvené španělštiny. Problematické je užití i pojmu *jazykový areál* tak, jak je chápán jako terminologická jednotka areálové lingvistiky (tedy *linguistic area*). Totiž jazykový areál je chápán mnohem širěji – jako oblast zahrnující prvky společné určitému konglomerátu jazyků, u nichž lze nalézat shody: *a linguistic area is a geographical region containing a group of three or more languages that share some structural features as a result of contact rather than as a result of accident or inheritance from a common ancestor.* (Thomason, 2001: 97). Jako možné by se sice jevilo anglické *language area*, nicméně český překlad tohoto termínu jako „jazykový areál“ by byl vzhledem k výše uvedenému ambivalentní. Proto se domníváme, že *etnolingvistický areál* je pojmovou jednotkou vhodnou hned ze dvou důvodů: jednoznačně delimituje plochu území, ve kterém je vedena řečová hra prostřednictvím pouze jednoho jazyka, a tím pádem také jedním jazykovým společenstvím, které lze vnímat právě pro užívání jediného dorozumívacího kódu jako etnikum, ačkoliv se tento pojem může zdát příliš absolutní.

v různých areálech liší z hlediska stylistického, stýlotvorného. Stylistické hledisko je v areálech vždy jedinečné, a tudíž na příklad v rámci jednotlivých jazyků v evropském lingvistickém areálu vykazuje značnou heterogenost. Právě zdvořilostní parametry, jejich přítomnost či nepřítomnost, stupeň jejich uplatnění, jejich funkčnost či funkcionalita jsou základem pro diferenciaci těchto stylových rovin v tom kterém jazyce. Řečeno příkladem: co je chápáno jako formálnost ve španělských komunikátech, se ve svém záběru nekryje s formálností komunikátů českých a naopak.

Klasifikace mluvených komunikátů je tedy z hlediska strukturních funkcí uvnitř komunikačního modelu rozkolísána a neumožňuje tak komparační práci. Chápeme naopak jako přínosné ustanovit základové dělení dle sociologických skupin, které je platné ve všech společnostech světa. Následně na základě této obecné klasifikace komunikačních událostí budeme moci odhalit rozdílná funkční rozpětí, jež odpovídají zkoumaným areálům. Tato funkční rozpětí pak poskytnou informaci o jednotlivých zdvořilostních parametrech a jejich distribuci v námi ustanoveném sociologickém skupinovém vzorci. Pokud by se metodologický systém vystavěný na sociologickém modelu ukázal jako funkční, bude jej možno uplatnit i při širším pohledu na řečovou zdvořilost s mezikontinentálním přesahem u antropolingvistických studií areálových.

Řečovou zdvořilost vnímáme jako jeden z imaginárních řádů kultury, který se sice nezakládá na objektivní existenci, a existuje tudíž pouze jako společenská fikce či určitá lidská konstrukce, ale ve společenských hovořících jedním jazykem nabývá na významu jako jednotící prvek veškerého mezilidského kontaktu.

Studie se zabývá zdvořilostí řečovou, vedenou jazykovým komunikačním kódem, a v teoretické části se pokouší nalézt pro tento složitý multidisciplinární pojem jeho definici a vnímat jej jako lidskou strukturu; řečová zdvořilost je součástí obrazu světa a zároveň vytváří žebříček sociálních hodnot, které se transformují do národního behaviorálního prototypu. Ten se stává individuálním i interindividuálním představitelem určitého imaginárního řádu společnosti stmelené do národního/národnostního celku etnickým jazykem.

K problematice přistoupíme z perspektivy pragmatické, jež umožní

blížeší vřled do tzv. sociální pravdy, ři lépe řeřeno „pravdy o sociálnu“, která vychází ze samotné definice pragmatismu jako neduálního uchopování světa. Pravda zde není objektivním pojmem, ale jde spíše o to odhalit, jakou neměnnou podvědomou představu mají jednotliví mluvčí o sociální konstrukci, jejímiž jsou řleny. Podrobně se zabýváme ustavením definice řeřové zdvořilosti též z řhlediska disciplín, se kterými je lingvistika propojena, zejména s disciplínami kulturní a integrální antropologie, sociologie, a v neposlední řadě se též dotkneme filozofie jazyka.

Pokusíme se dokázat, že řeřová zdvořilost je apriorní strukturou, která poskytuje uživatelům jazyka jednoznačné modely řeřového chování, jež mají řčetné znaky sociokulturního regulativu ři bezpečnostního agentu. Zkoumání zdvořilosti se tak přiblíží poznání, které odkrývá metapragmatika, tj. studie bude pátrat po přířčinách pragmatického chování, které je u mluvčích v každém areálu jiné.

Metapragmatika zaujímá v antropologickém výřzku významné místo, neboť se pokouší pro jednotlivá lidská spoleřensví odhalit ideologii právě průnikem do pragmatického úzu konkrétního jazyka. Metodologické přístup y k odkrytí intersubjektivní sociální pravdy uložené v podvědomí všech mluvčích v etnolingvistickém areálu a zhmotněné prostřednictvím jazykových prostředků ve funkční řeři se kryjí s antropologickým způsobem sledování spoleřenských konstruktů. Takto lze odkryt princip y, jimiž se ohraničené sociální prostředí řídí.

Mezioborový přístup ke zkoumanému jevu odhalí vřztah y bohatého funkčního rozpětí řeřové zdvořilosti jako určité kvality řeřového chování. Teoretické poznatky jsou východiskem pro následné odhalení jazykových/řeřových prostředků konkrétních jazyků: řeřtiny a řpaněřštiny.

Druhá řást studie se zaměří na praktickou kvalitativní analýzu řeřských a řpaněřských mluvních aktů, římž se pro oba sledované etnolingvistické areály odkryje ucelený obraz určitého typu zdvořilosti jako sociálně-sémiotického systému, jež je sledovaným kulturám vlastní jako nedílná souřást jejich imaginárních spoleřenských řádů, projevujících se jazykovou/národní/etnickou/komunitní řeřovou hrou.

Analýza mluvních aktů obohacená o antropologicky orientovaný vhled vychází z poznatků sesbíraných v průběhu deseti let. Závěry práce tedy budou dvojí: na jedné straně podají ucelený obraz o fenoménu řečové zdvořilosti obecně, a na straně druhé budou konstatovat společenské charakteristiky, jež vykazuje řečová zdvořilost česká a řečová zdvořilost španělská. Multidisciplinarita se rovněž projeví v tom, že zdvořilost pokrývá čtyři základní tematické oblasti současného integrálně-antropologického bádání. Odkryje člověka jako nositele a tvůrce hodnot (etický a filozofický přístup), člověka jako přírodní bytost projevující se biologicky i kulturně determinovaným altruismem (biologický a environmentální přístup), člověka jako kulturní bytost (kulturní, civilizační přístup) a člověka jako společenskou bytost (sociální a společenský přístup) (srov. Wolf 2002: 30).

Praktická analýza si navíc klade za úkol nalézt, popsat, pojmenovat a usouvztažnit jazykové prostředky, které se užívají dle rozdílných společenských vzorců od sebe oddělených řečových komunit. Tím se odkryje hlubší vhled do definování Čechů a Španělů z hlediska jejich národní identity, a výsledky práce tak mohou posloužit jako podklad pro další lingvistická, ale též antropologická zkoumání kultury a z nich vycházející definování národní identity, popřípadě konfliktu mezi kulturami a národními identitami.

Komparační práce bude podrobně sledovat oba areály z hlediska řečového chování mluvčích, a to v současné společenské situaci, která je souborem charakteristických rysů dynamické sociální skutečnosti v České republice po pádu železné opony a ve Španělsku po pádu Frankova totalitního režimu. Pokusíme se odhalit současný stav komunikačního, řečově funkčního spektra vycházejícího z podstaty geograficky a politicky jinak orientovaných společenských konfigurací.³ Znamená to, že do značné míry práce vychází z teorie relativizmu, na

3 / Oba sledované areály jsou součástí jedné etnolingvistické rodiny indoevropské, a tudíž splňují základní předpoklad pro komparaci dvou fenoménů. Jsou vystavěny na stejném evolučním základě kulturním i jazykovém; jsou si v rámci světa blízké i geograficky a z hlediska aktuálně politického jsou oba součástí jediného geopolitického celku Evropské unie. Je potřeba podotknout, že španělština jako reprezentativní národní útvar jazykový je přítomna i v jiných oblastech světa jako jazyk kolonizační a je souborem mnoha diatopických norem, které by možnost komparace velmi ztížily. Předložená komparační studie se tudíž omezí na jednu jazykovou diatopickou normu, a to na řečové chování vlastní španělštině peninsulární.

kterém jsou některá tvrzení konstruována. Nejedná se ovšem o relativismus absolutní; domníváme se, že rozdílné řečové kulturní vzorce chování vykazují mezeitnicky konkrétní apriorní strukturu, podle níž se dají komparovat, a jedna druhou tak poznávat, či pomocí kterých lze pronikat z jedné do druhé a naopak. Za takovou apriorní strukturu považujeme bezpečnost jako sociální princip řečového zpracování žitého světa. Druhou apriorní strukturou je společenství jako jazykový trh, který se stává kontextem pro směnu řečového chování za jemu odpovídající výdobytky moderní společnosti.

Základem pro porozumění určitému pragmatickému návyku je předpokládat existenci funkce, díky níž se způsoby chování, které jsou považovány za racionální, mohou též racionálně zdůvodnit. Tímto racionálním zdůvodněním racionálního řečového chování je komunikačně-bezpečnostní axiom. Různost pragmatických návyků má společnou primární funkci, a tou je udržovat bezpečná pravidla společenské řečové hry. Tuto komunikační bezpečnost můžeme zjednodušeně charakterizovat jako maximu bezpečnosti:

Komunikuj tak, abys nevystavil nebezpečí sebe ani druhého.

Řečová zdvořilost je imanentní součástí veškerého jazykového jednání člověka a lze vypozařovat její charakteristické aspekty i) společné pro zkoumaná jazyková společenství i ii) rozdílné, jež pak vystupují jako distinktivní rysy dvou kulturně jazykových vzorců.

Jako příklad, který je rozveden podrobně v druhé části této publikace, uvádíme rozdílnost mezi českým a španělským řečovým chováním. Můžeme říci, že v prostředí českém to bude to, co je nazýváno českým lingvistickým konzervatismem. Tento pojem sice nepůsobí příliš odborně, avšak považujeme jej za přiléhavý k tomu, jak bylo pozorováno z hlediska diachronního i synchronního řečové chování mluvčích češtiny. Pokusíme se potvrdit platnost tohoto pojmu se zřetěním k obecnému řečovému chování českých mluvčích. Rovněž se po-

kusíme zčásti přeformulovat koncepci českého lingvistického pesimismu a ustanovit českou řečovou zdvořilostní normu řečového chování jako příklon k řečovému konzervatismu.

V prostředí španělském to pak budou především solidarita a důvěra, jež zakládají zcela jiné, ve valné většině vůči češtině též protikladné postoje mluvčích k druhým. Způsob, jímž bychom mohli pojmenovat španělskou společnost z hlediska toho, co zde neodborně nazveme životním pocitem či řečovým temperamentem, je zcela odlišný svět odvíjející se od řečového optimismu, tedy od zcela jiného psychického nastavení, které dovede popsat sociální psychiatrie.

Předložená studie se pokusí zpřístupnit poměrně složitý společensko-jazykový fenomén dvěma typy narace. První se pokusí usouvztážnit veškeré teoretické poznání, a to tak, aby byl text přístupný i čtenáři, který se touto tematikou soustavně nezabývá. V prvních částech tedy půjde o výklad s důrazem na provázanost jednotlivých teoretických oblastí. Znamená to, že jsou v textu definovány různé teoretické přístupy na jedné straně, a na straně druhé je na ně často odkazováno, aby je měl čtenář stále na zřeteli. Mohlo by se totiž zdát, že z hlediska odborného stylu půjde o určitou míru věcné redundance; z hlediska přístupnosti textu ovšem musíme mít na zřeteli také čtenářskou přívětivost. V některých pasážích proto budeme nuceni přistoupit také k metaforickému příkladu, který bude lépe a zřetelněji odrážet funkci některých definovaných pojmů či jevů. Jinde se nad situací zamyslíme, čímž naše domněnky mohou působit jako nepodložená prohlášení. Považujeme je za zajímavá a v rámci celého textu práce za přílišná přinejmenším tím, že odkrývají další a zdánlivě nesouvisející témata, jimiž by se mohla další vědecká práce ubírat.

Druhou narací bude zhuštěný popis jazykové materie jako konkrétních způsobů herních strategií. Půjde o předložení zejména souboru jazykových prostředků, jejichž užití bude ukazovat na funkce řečové zdvořilosti v jednotlivých jazycích, a o jejich popis. S určitou mírou nadsázky snad lze říci, že se analýza jazykové materie snaží představit zdvořilostní strategie českého a španělského jazyka, které představují zdvořilostní slovník a zdvořilostní gramatiku (či, jinak ře-

čeno, zdvořilostní pragmataktiku). Nicméně cílem naší práce nebyla snaha o popis jazyka, ale především o popis člověka, který tento jazyk užívá jako prostředek přežití. Veškeré ukázky jazykových struktur a řečových výpovědí jsou pouze prostředkem pro zmapování současného stavu Čechů žijících prostřednictvím štěpení světa českým jazykem a Španělů prožívajících své životy prostřednictvím evropské kontinentální španělštiny. Strategické užití českého i španělského jazyka se vyjeví právě ve vztahu k specifice logiky zisku a ztráty vnitřních jazykových trhů.

Logika zisku a ztráty umožňuje oba sledované etnolingvistické areály charakterizovat, a právě na jejím základě jsme vůbec mohli přistoupit ke komparativnímu sledování obou pragmatických perspektiv, jež vnukávají člověku jako uživateli jednoho či druhého jazyka specifický způsob vedení řečové interakce tváří v tvář. Oba typy přístupu byly umožněny na základě dlouhodobého sledování řečového chování mluvčích ve Španělsku, které bylo uskutečněno za finančního přispění španělských vzdělávacích institucí i španělskou agenturou zabezpečující mezinárodní vědeckou spolupráci a mobilitu akademických pracovníků.

Španělština je dnes v situaci, kdy na glóbu pokrývá zhruba pětinu všech obydlených kontinentů a utváří tak globalizovaný prostor, jehož ekonomická, kulturní a antropologická charakteristika se může stát základem pro expanzi hispánských kulturních rysů do nehispánského světa. Pochopit hispánský svět z hlediska jeho obrazu u mluvčích není nikterak jednoduché, neboť se jedná o velmi dynamickou sociální skutečnost zahrnující plochu více než jednoho subkontinentu. Proniknutím nejprve do španělštiny obyvatel iberského prostoru nám může v budoucnosti pomoci porozumět (nejen řečovým) strategiím celého iberoamerického světa, ale i světa ostatního. Vyкроčme tedy směrem k odhalení moderního *Homo urbanus* a pokusme se pochopit lidské dorozumívání obecně i konkrétně u mluvčích češtiny a mluvčích evropské španělštiny.

Homo Loquens

ŘEČOVÉ CHOVÁNÍ

Řečové chování je potřeba vnímat jako specifickou činnost spočívající v produkci a recepci znaků zahrnující mnohem více než pouhou výměnu informací. Ztotožňujeme se s definicí, že řečové chování je *součástí sociálního jednání – interpersonálního intencionálního sdělování znaků, které je uskutečňováno na základě souboru mentálních předpokladů řeči – předpokladové báze (ta zahrnuje sociální, komunikační a jazykové normy, znalosti o světě a pravidla řečového chování umožňující člověku řečovou komunikaci ve společnosti)* (Machová – Švehlová 2001: 70). Společnost zde není možno vnímat jako něco vnějšího, co existuje mimo jazyk, a ten tudíž není možno vnímat pouze jako záležitost vnitřní a samostatně existující mimo sociální rozměr.

Opuštění přírodního způsobu života Homo sapiens a směřování ke vzniku kulturního prostředí znamenalo především vznik přebytku v postupném přechodu od loveckého způsobu obživy směrem k obživě pomocí zemědělství. Vyšší produkce a jí generovaný přebytek představovaly možnost pro demografický růst, čímž došlo ke stratifikaci společnosti a specializaci jedinců na konkrétní činnost, která zapadala do schématu všech řemeslných činností, jež pak v celku daly

vzniknout soukolí moderní společnosti s jejím stratifikačním rozvrstvením. Přechod od jednoho způsobu obživy k druhému vždy znamenal pro Homo sapiens krok směrem kupředu a nikdy ne zpět. Jinými slovy, přebytek, který zemědělství poskytovalo, byl považován nejprve za projev luxusu. Tento luxus se ovšem později stal nutností, ze které nutně musely vyplynout další normy a pravidla jako společenské závazky, jež se postupně přetavovaly v konvenci, a ta následně představovala konformitu pro všechny členy společenství.

Ačkoliv se to může zdát nelogické, konformita způsobila, že bylo potřeba být mnohem agresivnějším jako zemědělec na rozdíl od lovců a sběračů; *obecně se předpokládá, že lovci a sběrači jsou méně agresivní než zemědělci a pastevci, kteří už hájí naakumulovaný majetek* (Svoboda 2017: 177). Agresivita musela být tím pádem vytlačena jinými rovnovážnými prostředky. Právě společenská charakteristika člověka převažuje nad jeho biologickou podstatou, neboť je vytvořena jako nástavba biologických procesů, které lze oklamat právě schématem kultury. Toto schéma může biologické nedostatky člověka vyrovnávat a zajišťovat mu přežití; *člověk je výsostně společenský živočich a je asi spíš možné porozumět mu z jeho společenských vztahů než obráceně* (Sokol 2015: 13).

Rostoucí demografická křivka znamenala, že bylo zapotřebí tmelelicího prostředku, který by všechny členy postupně rostoucí společenské formace udržoval v prostředí bezpečného kontaktu. Totiž kontakt s těmi, kteří se navzájem neznají, je z hlediska biologického konfliktní. Musel vzniknout nejen prostor pro střetávání jedněch s druhými, ale především prostor pro řádnou a bezpečnou směnu rituálů různých typů, které umožňovaly apriorně nekonfliktní styk, a tím pádem i směnu samotnou. Jedním z těchto jevů je vznik hierarchizovaného jazyka, tedy řečové zdvořilosti, která vyvažovala deficit přirozeného mechanismu, jenž by dokázal stmelit všechny jedince ve společenství v homogenní bezkonfliktní masu. Tam, kde se tento způsob kontaktu v podobě imaginárního řádu společnosti nerozvinul, došlo ke katastrofě, neboť společnost superkmene byla zpětně tříštěna na kmenové segmenty, jež mezi sebou udržovaly xenofobní konfliktní střet.

Kulturní revoluce otevřela možnosti pro vznik sdíleného smyslu pro kolektivní spolupráci, který se generoval prostřednictvím řeči realizované konkrétním dorozumívacím kódem – jazykem. Vznikl uzavřený jazykový trh, který preferoval určité štěpení světa v tom kterém společenství. Prostřednictvím gramatických kategorií jazyka se v řeči postupně přeregistrovávaly základní věcné významy reflektující vjemově zaznamenanou skutečnost v metaforický význam (např. vykání jedné osobě vzniklo tak, jako kdyby se jednalo o osoby dvě). Množné číslo jako gramatická kategorie přispěla nikoliv k určení skutečného počtu, nýbrž k nabytí sociálního významu a udržení specifického vztahu. Toto přeregistrování jednotnosti na mnohost přiřazovalo druhému zvláštní postavení vůči mluvčímu. A byl to onen mluvčí, který toto postavení druhého určoval, a zároveň to byla hierarchická pozice druhého, který ji vůči mluvčímu vysílal. Vznikl sociálně signovaný prožitek vztahu a vznikla tak jeho kvalita, která byla formálně vyjádřena gramatickou kvantitou. Metaforický význam (obraz či obrazné pojmenování) měl za úkol nejenom popisovat realitu světa, ale především hodnotit druhého tak, aby ten nebyl nikterak poškozen, a aby tím pádem nedošlo ke vzniku třetí plochy. Jedinec byl nahrazen svým obrazem, s obrazem je veden dialog a je to obraz samotný, o němž může být řeč.

Řečová zdvořilost je vlastně systémem řečového altruismu, který jak uvidíme později, paradoxně vychází především z biologické podstaty lidského egoismu. V rámci jazykového trhu vznikla součinnost v řečovém chování a postupně se vývojem historických období přetavila v sociální řečový pořádek. Tento řečový pořádek je závazný a oproti původní biologické součinnosti v kmeni významný. Jde o sdílený mýtus, který nabývá své hodnoty právě tím, že je sdílen velkým počtem těch, kteří v něj věří. I v kmeni existovaly společné myty, *díky kterým lovci a sběrači dokázali spolu vycházet, i když jejich součinnost byla omezená a částo nezávazná* (Harari 2013: 129). Obrazy jednotlivce se staly kromě mytologického výkladu světa bezpečnou sociální sítí, stejně jako je tomu dnes, když vznikají profily ve sdíleném komunikačním prostředí nových mobilních technologií. Profily samy o sobě jsou neškodné, protože nemají biologickou podstatu – až jejich reprezentant se může jevit jako

společnosti nebezpečný právě tím, jak se u něj vyjevují potřeby a jakým způsobem je dokáže či neodkáže daný jedinec uspokojit.

Řečové chování tvoří součást chování komunikativního, charakterizovaného prostřednictvím principu relevance (Sperber a Wilsonová 1986): člověk věnuje pozornost pouze takové informaci, která je pro něho relevantní. Relevance je tedy prvotním principem komunikace na jedné straně, a na straně druhé principem umožňujícím selekci obsahů a mentálních struktur jedince. Zde se do značné míry propojuje s redukcí jako jevem umožňujícím generalizaci všech jednotlivin v základní soubor omezeného počtu formálních jazykových prostředků a ke vzniku abstraktních znakových a symbolických vzorců neboli sémů.

Biologická evoluce se zastavila, respektive pokračuje velmi pomalým tempem, které je nezaznamenatelné ve srovnání s vývojem, který způsobila kulturní revoluce. Člověk začal budovat neuvěřitelnou síť spolupráce. Tu mohl vytvořit jedině tím způsobem, že pevně ukotvoval imaginární řád společnosti a ten zabezpečil dorozumívání i následné porozumění i vzájemný respekt velkého množství lidí. Spolupráce velkého společenství jednotlivců je tedy vystavěna na základě víry, která se může jevit jako společensky neudržitelná, neboť počítá s existencí společenské iluze, jež se může rozpadnout, pokud (alespoň) někteří členové společenství této představě přestanou věřit. *V tomto duchu je zapotřebí důkladně vzdělávat všechny členy společnosti a od narození jim neustále vštěpovat zásady imaginárního řádu a používat k tomu všechny prostředky* (Harari 2013: 141). Otázkou zůstává, co se stane, pokud je dnes základním principem vyspělé západní civilizace tlak na multikulturalitu – má společná Evropa nějaký společný mýtus? Je vedena společnou iluzí? Tuto otázku ponechávám nezodpovězenou, neboť odpověď na ni nemohu podat já jako současník; až mí následovníci se na situaci dnešního globalizovaného světa budou dívat jako na objekt, který si lze prohlédnout „ze všech stran“.

S řečovou zdvořilostí je relevance propojena tak, že mluvčí a adresáti sdílejí předpokladovou bázi, která ustavuje jejich vnitřní hodnotový systém. Mluvčí je při kontaktu s posluchačem nucen prostřednic-

tvím inference vyabstrahovat takové relevantní údaje o participantu, jež mu následně umožní zvolit adekvátní jazykové prostředky. Tyto prostředky jsou charakteristické jednak určitou mírou distingovanosti pro udržení normované vzdálenosti mezi mluvčími⁴, jednak budou potvrzovat úplné i částečné role mluvčích, a do třetice se budou krýt s očekáváním na straně posluchače. Pro úspěšnou komunikaci *musí rozsah sdělovaných informací splnit alespoň minimální očekávání adresáta* (Jelínek 1999: 15).

ŘEČOVÝ TRH

Je velmi zajímavé sledovat řečové chování mluvčích v různých etnolingvistických areálech, pokud je vnímáme jako jazykové trhy, na nichž se prodávají diferencované řečové habity. Tento způsob vnímání řečového jednání je součástí pojetí Bourdieuho (1982), který vnímá jazykové společenství jako uzavřený trh, v němž fungují základní ekonomické vztahy a tyto vztahy celou jazykovou výměnu řídí. Je to jednoduchý model jazykové produkce a distribuce, který sice nespadá primárně do jazykovědy, nicméně napomáhá svou optikou odkrývat zajímavé vztahy mezi jazykovými entitami, situací a jazykovou směnou mezi komunikanty a jejím typem.

Jazykovou směnu je potřeba vnímat nikoliv z hlediska sociolingvistického, tedy prizmatem interakce mezi dvěma lingvistickými areály, či lépe řečeno směnu podmíněnou jazyky v kontaktu, nýbrž právě optikou ekonomické výměny: mluvní akty lze totiž vyjádřit celou škálou prostředků, což v důsledku ovlivní, bude-li takový akt vnímán jako normovaný či nikoliv, a bude-li tím pádem přijat. Normovanost mluvního aktu je přímo propojena s chováním, a tímto řečovým jednáním mluvčí získává a zabezpečuje své osobní potřeby a prožitky. Jazyko-

4 / Pojem „normovaná vzdálenost“ je potřeba vnímat dvěma prizmaty: i) prizmatem sociálním – jež ustavuje vzdálenost mezi komunikanty ve směru horizontálním i vertikálním (či jejich kombinací) v sociologickém schématu společnosti, kde existuje sociální přepětí, jež dynamizuje sociální mobilitu ii) prizmatem fyzickým – vlastní vzdáleností mezi komunikanty, jež je součástí posturiky a jež je také kulturně kódována ve vzorcích interakčního chování pro tu kterou komunikační událost a ten který etnolingvistický areál.

vou směnu vnímáme jako proces, prostřednictvím něhož se správně pragmaticky „vyměřený“ mluvní akt stává „platidlem“ zabezpečujícím snazší zisk na straně mluvčího, a to v relativně bezpečné stabilitě komunikační situace.

Směnu tu ovšem musíme ještě podrobněji rozkreslit. Jako ekonomickou směnu je potřeba chápat pouze a jedině fakt, že za slušné řečové jednání mohou získat mnohem více než za řečové jednání neslušné. Nejedná se tu ovšem o ekonomické nahlížení na vztah mezi oběma entitami. Ten je z hlediska řečového trhu mnohem komplikovanější: *skutečný vztah není ani prostá směna a v tomto smyslu pro žádného z účastníků není symetrický – účastník vztahu vždycky ví, že dostává víc, než dal. To jen vnější pozorovatel, který o vztahu nic neví, může uvažovat o tom, pro koho z nás je výhodnější, a počítat „má dát – dal“. Zevnitř vztahu se o nic takového nejedná* (Sokol 2002: 175). Tato skutečnost je pak zcela zásadní pro hodnotu osoby, která je definována především tím, že je přijímána do vztahových relací, které její nezávislost relativizují, a hodnotu osoby tak určují.

Další podstatnou charakteristikou vztahu mezi dvěma osobami je skutečnost, že setkání tváří v tvář je sociální jednotkou interakce (sociální psychiatrie hovoří o transakci), v níž je relativizováno Jáství. Jáství, ačkoliv jsou jeho projevy jakkoli podstatné pro Mne, je méně objektivní skutečností v rámci vztahu k druhému. Pouze druhý je v tomto smyslu reálnou entitou, kterou lze vyhodnotit na základě postavení mimo Něj. *Sám o sobě jsem přístupný pouze v reflexi, kdežto druhý vystupuje bezprostředně a nabízí mi tolik projevů své osoby, že se tím přece jen omezuje možnost nepochopení* (Sokol 2002: 176; dále srov. Berger a Luckmann 1999: 34).

Stručně a souhrnně řečeno, směnu řečového rituálu je možno znamenat ekonomicky. Na druhé straně vztah mezi dvěma osobami je něco zcela jiného. Vztah může být sice na jeho počátku determinován kvalitou řečové směny (zdvořilého vyjádření jako akce, která vyvolává adekvátní reakci), anebo při opakujících se setkáních tváří v tvář potvrzován, nemůže však být definován na základě směny tváří samotných. Tváře jsou nesměnitelné a nevstupují do směnného pro-

cesu; jsou statickými jednotkami, mezi nimiž směny mohou probíhat (směny různého typu), avšak tváře samotné vytvářejí vztah, který je pro směnný proces kontextem, prostředím, jež umožňuje přenos ceremoniálních, ustálených, habituovaných projevů všech typů chování (včetně řečového).

Uplatněním řečové zdvořilosti se vlastně jedná o určité sociálně signované prožitky. Ty jsou v různých etnolingvistických areálech rozdílné právě díky existenci rozdílných specifických logik jazykových trhů. Aby mohlo být fungování trhu zabezpečeno, je potřeba vyvinout neutrální prostředky, které se užívají v daném prostoru a v daném čase ustáleně, nediferencovaně, jejich platnost je intersubjektivní a jejich užití je vždy považováno za sociálně normované, tedy takové, které nevyvolává sankce. Dochází ke vzniku tzv. neutralizovaného jazyka, který se *stává nutností všude tam, kde je třeba dosáhnout praktického konsenzu mezi jednajícími jedinci nebo skupinami, jež sledují zčásti nebo zcela odlišné zájmy – a tedy nepochybně na prvním místě na poli legitimního politického boje, ale také v transakcích a interakcích každodenního života* (Bourdieu 1982: 16).

V rozvinuté společnosti již nepostačuje výměna informací. Ta se stává součástí složitějšího, mnohdy dogmaticky utvořeného komunikačního kódu, jenž výměnu informací zasazuje do konvenčního rámce sociálního a kulturního. Budeme-li řečové jednání 21. století v prostoru jakéhokoli národního jazyka vnímat z hlediska informému, zjistíme, že mnohdy jsou výpovědi a veškeré interakce vůbec poměrně prázdné. Je ovšem společensky nepřijatelné konvenční rámec upozadňovat ve prospěch základního informému – jednak by to bylo nezdvořilé, a jednak by to nebylo z hlediska produktora strategické (*Dej mi cigó / Prosím vás, byla byste tak hodná a darovala mi jednu cigaretu?*).

Všichni mluvčí jsou vybaveni řečovou zdvořilostí jako jedním z modulů pragmatické kompetence. Řečová zdvořilost je, slovy Bourdieua (1982), jakýmsi *jazykovým životním minimem*. Dle našeho názoru se jedná o prakticky velmi uplatnitelný a důležitý způsob odhalování sociálních souřadnic mluvčího nebo o způsob manipulace s těmito sociálními souřadnicemi, a to za jediným účelem – podniknout úspěšnou

jazykovou směnu na jazykovém trhu. Trh je vlastně základním imaginárním společenstvím, které člověk vytvořil. Jako trh lze charakterizovat i národ či spotřebitele, kteří navzájem sdílejí představu o pravidlech směny. Směnnou činnost lze provozovat vyměňováním rituálů různého typu, čímž je zajištěno hodnotové sdílení, které pak funguje jako homogenní distribuční proces a uzavírá tak kulturu do její svébytnosti, do idiosynkratické jedinečné podoby. Tak jako je hodnota peněz při ekonomické směně pro všechny stejná, i jazyk v podobě stvořitelské řeči nabývá funkce tohoto směnného prostředku, neboť jeho hodnota je závazná pro všechny.

Za určitou stvořitelskou řeč lze vyměňovat služby a využívat druhých k vlastnímu prospěchu. Ceremoniální směna je výrazem altruismu směrem k druhému, abych ho svou nezdvořilostí nevykolejil ze zavedeného řádu a tím pádem neohrozil; provádím však tuto svou činnost proto, abych se obohatil a druhého využil ke svému vlastnímu prospěchu, čímž se osobní egoismus stává hybnou silou altruismu obecně.

Řečovou zdvořilost můžeme charakterizovat také jako ten typ stvořitelské řeči, která *čerpá svou efektivitu ze skryté korespondence mezi strukturou sociálního prostoru, ve kterém se produkuje, a strukturou společenských vrstev, v níž jsou situováni příjemci a s pomocí které si interpretují sdělení* (Bourdieu 1982: 17). Zde se problematika řečové zdvořilosti přelévá do filozofie, neboť existuje-li stvořitelská řeč, pak to, co vyhláší, skýtá samotnou existenci řečenému stavu věcí. A dále, odkrývá se zde problematika performativních výpovědí v obecném světle jako realizace pro zpodobnění bytí.

DEFINICE ŘEČOVÉ ZDVOŘILOSTI

Definice řečové zdvořilosti osciluje mezi disciplínami jazykovými, sociologickými a antropologickými, jelikož řečová zdvořilost je již ze své podstaty společenským řečovým jevem uplatňujícím se v určité uzavřené komunitě užívající jeden dorozumívací kód. Abychom mohli popsat fungování takto ustaveného multidisciplinárního celku, je nutno čerpat po-

znatky z celé řady disciplín, jež jej definují jednak se svého zorného pole, a jednak studovaný předmět vymezují vůči disciplínám jiným. Domníváme se, že takto lze představit řečovou zdvořilost jako svého druhu řečový systém⁵, který lze postavit do protikladu k řečovému systému jiného etnolingvistického areálu. Složitost problému je dána již základní otázkou:

1. Jak charakterizovat zdvořilé řečové chování a vymezit prostor, v němž se řečová zdvořilost v interakci uplatňuje?
2. Kde řečová zdvořilost začíná; lépe řečeno, co musí splňovat sémantika mluvního aktu, abychom mohli tvrdit, že obsahuje zdvořilostní rys?
3. Kdy již o řečové zdvořilosti hovořit nelze?

Odpověď poskytuje významnou měrou pragmalingvistika. Nicméně právě ona subdisciplína jazykovědy s přesahem do filozofie poskytuje základní orientaci v problému pouze teoreticky. Způsobem nazírání na jazykový materiál odkrývá fungování mentálních procesů šifrování a dešifrování záměru (intence) mluvčího. Počínaje Griceovou (1975) a Leechovou (1983) teorií konverzačních a zdvořilostních maxim, a teorií mluvních aktů konče se lze dopracovat k poznání principů interakční výměny mezi komunikanty. Ta je vedena vždy na základě pragmatického čili racionálního chování. Jinými slovy, mluvčí se v komunikační události orientuje na základě logického vyvozování z entit komunikačního modelu. Pragmalingvistika ovšem sama o sobě nemůže podat informace o hodnotě takového vyvozování. Máme na mysli společenskou hodnotu sdělovaných a přijímaných obsahů, lépe řečeno, společenskou hodnotu na straně mluvčího intencionálně kódovaných a na straně adresáta inferenčně dekodovaných propozic.

5 / Pojem systém vnímáme jako vnitřně strukturovaný soubor jazykových prostředků, které vykazují stejný způsob distribuce ve vztahu k principům, které tyto formy utvářejí. Řečový systém chápeme jako jednu konkrétní kombinační matici těchto principů, které regulují logiku vnitřního jazykového trhu. Systém lze vymodelovat teoreticky jako teorii řečového pořádku.

Proto je potřeba přijmout hledisko, jež tuto společenskou hodnotu odkryje – tím je hledisko antropologické a částečně též sociologické. Nejprve se jevílo jako zcela nepřijatelné dvoukolejně sledování zkoumaných jazyků. Totiž typologie komunikačních událostí je např. v české i španělské stylistice dána tím, jak se mluvčí v těchto událostech chovají. Události, jež jsou v češtině chápány jako soukromé, pokrývají kvalitativně i kvantitativně jiný prostor řečového chování, než jaký je vymezen soukromými komunikačními událostmi ve španělštině. Nelze je tedy stavět do kontrastu, neboť jejich charakter v popisu jazyka vychází právě z řečového chování mluvčích, a to je i pro méně zasvěceného pozorovatele značně rozdílné. Přijali jsme tedy sociologické hledisko vycházející z podstaty jazykového trhu (Bourdieu 2014), kde řečová výměna funguje jako směna ekonomická; vztahy mezi komunikujícími složkami jsou založeny na socioekonomické směně. To znamená, že za určité řečové chování lze získávat společenské výdobytky.

Tento model je možno vnímat jako určité sociologicko-ekonomické univerzálium, jež je součástí obecně platného vzorce lidské přirozenosti. Požadavek zkoumání činností člověka, mezi nimi pragmatické kompetence i řečového chování, vychází z teorie nativismu, která ve své podstatě směřuje k unifikaci všech etnik s jejich rozdílnostmi pod pojem *člověk jako elastický živočišný druh*. Získávání společenských výdobytků je jev univerzální; až způsob realizace zisku se pak v jednotlivých etnolingvistických areálech odlišuje. Bourdieuova teorie jazykového trhu (2014) je základním východiskem pro komparační práci; domníváme se, že se takto můžeme dozvědět o dvou různě vnitřně strukturovaných zdvořilostních řečových systémech odrážejících dvě různé společenské skutečnosti vytvořené na základě geograficko-kulturních modifikací původně shodného socioekonomického vzorce jednání.⁶

6 / Znamená to, že v evropské civilizaci (v evropské kulturní konfiguraci), která je kompaktně utvářena křesťanskými hodnotami určujícími morální kodex chování a též soubor způsobů nazírání na svět kolem nás, došlo k modifikacím tohoto základního kulturního konfiguračního základu, a to vlivem rozdílných geografických poloh a historických zvrátů. Tyto polohy totiž byly zasázeny různými kulturními vlivy a historickými proměnnými. Dvě různé společenské skutečnosti (česká a španělská) jsou bezesporu vybudovány na stejném hodnotovém systému. Jejich geografická specifikace se projevuje v jazyce, který se proměně společnosti přizpůsobuje, a takto ji odráží. Stejně tak jazyk udržuje společenské změny v mantinelech jemu vlastní limitované obraznosti (kategorizací). Řečová zdvořilost jako řečový systém, reagující na tyto různé společenské skutečnosti, musí být v jednom a druhém areálu různá.

Za řečovou zdvořilostní jednotku, která funguje jako výměnný artikl, jako prostředek sociální řečové směny, považujeme mluvní akt. Zkoumání řečového jednání, tedy realizace systémových jazykových struktur, je založeno na pragmatických teorémech zahrnujících *teorii mluvních aktů*. Teorie Austina (1985 [1962], 1975 [1970]) a Searla (1969) poskytují základní orientaci v teorii mluvních aktů, jejímž předstupněm byla práce Jakobsonova (1960), jíž se do lingvistiky uvedl pojem *komunikační akt*.

Jakobsonova antropomorfická definice komunikačního aktu je následně rozpracována právě jeho výše uvedenými následovníky, a vznikají dva nové modely takového aktu: *model sociolingvistický*, kam spadá teorie Searlova (1969) a může být s většími či menšími výhradami označována za tzv. univerzálium. Zde se ustanovuje základní charakteristika modulů tohoto univerzália: i) *situace*, ii) *předpoklad*, iii) *chování*.

Na druhé straně *model psycholingvistický* akcentuje u řečového jednání právě ten předpoklad, že každá sociální pozice člověka má pouze tolik segmentů, kolik typů vztahů může ustanovit. Tento předpoklad vede k zavedení pojmu *větný typ*, který je materiálním ztvárněním určité komunikační funkce výpovědi. A dále: každá realizace v parole, tedy každá výpověď, má určitý, z mluvčího vycházející záměr, který se nazývá *komunikační funkce* (v pojetí Greplově). Ta je konkrétně ztvárněna určitým předem ustanoveným a omezeným počtem jazykových prostředků. Tento přístup je podrobně rozpracován Austinem (1962), který zavádí pojmy *lokuční*, *ilokuční* a *perlokuční akt*, které se dále dělí na své fáze. K této problematice přispívají také práce Lyonse (1977) a Levinsonové (1983), kteří zavádějí pojmy *token-reflexive* a *self-referential acts*. Zde se již dostáváme do oblasti sémantiky a sémiotiky a další práce již spíše směřují k filozofickému pojetí jazyka.

Ilokuční síla výpovědi je nositelem informace o tom, zdali je možno daný mluvní akt považovat za zdvořilý či nezdvořilý. Podrobněji se věnují této problematice Haverkate (1994) a Escandel Vidalová (1996), a dále práce Hirschové (2013), Grepla (1998). Hirschová (2013) se věnuje podrobně určitým mluvním aktům, které udržují či neudržují to, co nazýváme *zdvořilostní rovnováhou*. Jsou tedy mluvní akty více či méně

zdvořilé, jež korespondují dané situaci z hlediska společenské normy a splňují očekávání adresáta (a i všech ostatních zúčastněných), či jsou mluvní akty suprazdvořilé a nezdvořilé, které se této společenské normě vymykají. Mluvené komunikáty v češtině pak zpracovává především výzkumný tým Ústavu pro jazyk český AV ČR; řečová zdvořilost je součástí výzkumů, jež jsou reprezentovány především pracemi Hoffmannové a kol. (2016), Čmejrkové, Havlíka, Hoffmannové, Kaderky a Müllerové (všichni 2011).

Zdvořilost jako součást mluvního aktu je spojena také s Austinovým pojem *uptake*, jenž je definován jako způsob adresátovy interpretace záměru mluvčího, jež byla zašifrována určitou jazykovou strukturou. Searle (1969, 2007) vstupuje na pole mluvních aktů s tím, že užívání jazyka je do značné míry zapojením se do velmi složité pravidly řízené formy chování a že naučit se jazyk znamená naučit se také ovládat tato pravidla. Je to Searle, který redefinuje terminologii a ustanovuje termín *ilokučního aktu* právě tak, aby odpovídal synonymně tomu, co označujeme pojmem *mluvní akt* tak, jak mu rozumíme dnes.

Abychom mohli vůbec vyhodnotit jednotlivé mluvní akty z hlediska řečové zdvořilosti, zavádí Grepl (1995) pojem *komunikační funkce*. Dělení mluvních aktů dle zdvořilé pragmatické funkce je pak dále rozpracováno Haverkatem (2004) na mluvní akty imanentně zdvořilé a na mluvní akty imanentně nezdvořilé – klasifikace, jež vychází z přítomnosti/nepřítomnosti ztráty či prospěchu na straně adresáta.

Searlova a Austinova teorie vyvolaly pozdější reakci u Grice (1975), který operuje s *konvencí* jako se základní charakteristikou interpretačního mechanismu. Všechny větné struktury, které jsou nositeli zakódovaného záměru mluvčího, jsou kódovány na základě konvence, tedy zvyklosti, se kterou se v daném jazykovém společenství záměry mluvčího musí kódovat. Intence je zde uložena s různým stupněm přímosti/nepřímosti. Právě tato konvence dovoluje na straně adresáta správně dekodovat zašifrovaný záměr. Grice hovoří o tzv. *konverzačních implikaturách*. S tím souvisí i to, že veškeré jazykové chování člověka je podmíněno pravidly a je těmito pravidly řízeno, čímž vzniká u mluvního aktu to, označuje Rulfová (1985) přiléhavým českým pojmem *hodnota*.

Každá realizovaná výpověď je nositelkou sociální funkce, kterou účastníci komunikace jsou/nejsou schopni adekvátně vyhodnotit z kontextu, který tuto výpověď utváří. Vyjděme z obecně přijímaného axiomu ustaveného Searlem (1976)⁷, že výpovědi se odehrávají ve třech rovinách: 1) v rovině lokuční, která nabízí jazykový materiál – autosémantický i synsémantický – souuvztažněný v syntagmatické struktuře dle vnitřních pravidel jazykového systému⁸; 2) v rovině ilokuční, díky které je možno emitovanou strukturu vyhodnotit jako určitou komunikační funkci, tj. adresát dokáže přiřadit struktuře určitou hodnotu sociální, která reflektuje vzájemný vztah mluvčího ke světu; struktura se tak v tomto okamžiku proměňuje ve výpověď, která vypovídá o kvalitě takového vztahu; 3) v rovině perlokuční, která je reakcí na takovou výpověď.

Ilokuční síla výpovědi je vlastně jakousi mentální aktivitou, kterou mluvčí do jazykové struktury zakóduje svou intenci. V takovém případě již nelze hovořit o pouhé výpovědi, nýbrž o vzniku mluvního aktu. Mluvní akt tedy sestává ze dvou konsekvenčně propojených akcí, z nichž ilokuce musí na mentální úrovni mluvčího předcházet lokuci samotné, neboť sociální norma vyžaduje v tom kterém etnolinguvistickém areálu, aby se určité komunikační funkce realizovaly právě určitou lokuční strukturou. V tomto případě hovoříme o tzv. konvenčních aplikaturách, kdy je komunikační funkce výpovědi kódována tak, aby byla s co největší pravděpodobností správně dekodována na straně adresáta. Již jsme hovořili o tom, že tedy vzniká určitý větný typ či soubor větných typů pro tu kterou komunikační funkci.

Z hlediska úspěšnosti komunikačního procesu a rovněž z hlediska procesní náročnosti na straně adresáta, jednoznačnosti interpretace a možné konfliktnosti mezi komunikanty je ilokuční síla výpovědi

7 / Searlova teorie z filozofie jazyka je přijímaná jako univerzálium, nicméně i pro jeho pohled se našli kritici, zejména pak z francouzského vědního okruhu dekonstruktivistů či poststrukturalistů; mezi nimi jde především o práce Jacquesa Derridy. Tato pojetí ovšem nenabízejí alternativu k teoretickým axiomům fungování jazyka v lidské společnosti, ba naopak sama svým fundamentem zakládají fakt, že veškeré vědění a pátrání vědních oborů vede do slepé uličky.

8 / Jedná se zde o strukturování na základě dvou protitlaků, jež jsou vytvářeny na mluvčího: tlak ze strany co nejlepší strukturační dle abstraktního systému jazyka na jedné straně, a tlaku kontextu a stylotvorných činitelů, které normovanost systémové struktury rozbíjejí.

kódována dvěma způsoby: 1) strukturou konvenční, která se stává součástí normovaných jazykových prostředků srozumitelných intersubjektivně v celém entolingvistickém areálu; 2) strukturou nekonvenční, jejíž interpretovatelnost již intersubjektivní není, a vyžaduje tedy značnou kognitivní náročnost na straně adresáta, jelikož mu výpověď neposkytuje dostatečné množství materiálních údajů o tom, jakou funkci mluvčí chtěl do své výpovědi zakódovat.

Struktury konvenční tedy utvářejí normovaný rámec společenský; jsou to struktury, jejichž užitím se mluvčí nevystavuje riziku nesprávné interpretace na straně adresáta a tím pádem je do značné míry redukována konfliktnost v komunikaci.

Každá výpověď, aby nabyla své výpovědní hodnoty, musí obsahovat zakódovaný záměr mluvčího. Searle (1976) pracuje s tzv. performativní silou výpovědi a vychází z toho, že každá výpověď je nositelkou určité performativní funkce, tj. že každou emitovanou výpověď se mluvčí nějakým způsobem chová či jedná a že tímto své propozice sděluje, nařizuje, příkazuje, slibuje atd. Problematika záměru mluvčího ovšem nespočívá pouze v tom, že je užito performativního slovesa či je elidováno (vypuštěno), nýbrž že mluvní akty samy o sobě jsou řízeny kontextem, který jejich verifikovatelnost buď podporuje, anebo nikoliv. *Právě tak, jako je součástí našeho pojmu významu věty to, že doslovné vyslovení této věty s tímto smyslem v určitém kontextu by bylo vykonáním určitého mluvního aktu, tak je součástí našeho pojmu mluvního aktu to, že existuje možná věta (anebo věty), jejichž vyslovení v určitém kontextu by na základě jejich významu byla vykonáním tohoto řečového aktu* (Searle, 2007: 34).

Hodnota mluvního aktu z hlediska sociálního pak vyžaduje jednoznačné vyhodnocení kontextu na straně mluvčího i adresáta. Tento kontext je ovšem zatížen nekonečným množstvím proměnných, které nemá ani jeden z komunikantů čas zkoumat, a tak aby mluvní akt nabyl intersubjektivně zdvořilé hodnoty, musí být použity prostředky ze souboru jazykových prostředků zdvořilostně normativních. Tyto jsou užity konvenčně a zabezpečují tak plynulost a nekonfliktnost komunikačního procesu. Znamená to, že všechny zdvořilé výpovědi

či mluvní akty budou nejprve před-vyhodnoceny mluvčím z hlediska jejich ilokuční síly, tedy z perspektivy komunikační funkce.

Komunikační funkce mluvčímu podá informace, zdali se jedná o zisk nebo ztrátu na straně adresáta. Jedná-li se o zisk na straně adresáta, pak mluvní akt z logiky věci nebude vyžadovat žádné vyrovnání sebe sama a zdvořilostní mechanismy nebudou uplatněny, tedy akt nenabude zdvořilé ilokuční síly. Bude-li ovšem komunikační funkce výpovědi znamenat ztrátu na straně adresáta, pak se mechanismy zdvořilosti uplatní a výpověď nabude zdvořilé ilokuční síly.

Tento velmi jednoduchý mechanismus ovšem ne vždy platí, jak se ukazuje např. u mluvčích češtiny, kteří v některých situacích jsou schopni chovat se zdvořile i v takové situaci, pokud se nejedná o imanentně nezdvořilý mluvní akt: výpověď s komunikační funkcí nabídky znamená pro adresáta jednoznačný zisk; výpověď s takovou ilokuční silou tedy nepotřebuje být nikterak vykompenzována, i když se tak u českých mluvčích můžeme s takovou kompenzací setkat poměrně často – mluvčí češtiny totiž někdy sahají u nabídek k negaci, která je zdvořilostním jazykovým prostředkem kompenzačním (*Nedáte si kávu?*). Tato konvenčně kódovaná implikatura ukazuje, jak je zisk a ztráta v některých mluvních aktech upozaděna ve prospěch tak zvané hyperzdvořilostní komunikační situace, jež akcentuje společenský obraz mluvčího, který celou komunikaci zaobaluje do podpory své vlastní tváře, i když ta není ničím ohrožena.

Jazykové prostředky zdvořilosti jsou určitou funkční třídou prostředků; jsou to zdvořilémy. Jako takové jsou ovšem interpretovatelné pouze na základě adekvátního vyhodnocení kontextu na straně mluvčího a správné interpretace na straně adresáta, což jsou procesy, které oba vycházejí ze znalosti sociální normy chování, jež se uskutečňuje jazykovými promluvami. Jako zdvořilémy s konkrétní pragmatickou funkcí vycházející ze škály řečového spektra řečové zdvořilosti lze vyhodnotit takové prostředky, které jsou ve své primární sémantické funkci obohaceny o funkci sekundární, v tomto případě sociální, jež odkazuje k vzájemnému vztahu mezi komunikanty. Znalost jazykové normy i řečové normy chování pak umožňuje takové prostředky

v mluvních aktech zjišťovat jako indikátory jejich pragmatické funkce. Tyto pragmémy přepínají původní primární sémantické funkce na funkce sekundární, čímž při strukturování výpovědi v mluvní akt dochází k sémantickému posunu. Takový výrazový prostředek je poté zatížen pragmatickou příznakovostí, která je v etnolingvistickém areálu intersubjektivní.

K definici řečové zdvořilosti jako takové přispívá výrazně Hymes (1972), který zavádí pojem *klíč*, jímž je mluvčí schopen dekodovat zdvořilostně šifrovaný text a na základě jeho znalosti a zpětným uplatněním klíče se také správně (řečově) chovat. Dále přispívá svou teorií také Fraser (1990: 220), který akcentuje to, že v interpersonálním vztahu je řečová zdvořilost způsobem, jakým mluvčí i adresát přemýšlejí. Dalo by se zjednodušeně říci, že právě řečová zdvořilost je způsobem vidění světa, neboť ona sama podává informace o tom, jaký svět vlastně jako mluvčí vidíme, anebo jak jej vidět chceme. K diskusi přispívají také Müllerová (1991), která spojuje řečovou zdvořilost s *vědomím společnosti*, nebo Arndt a Jenney (1987), kteří u řečové zdvořilosti akcentují její afektivní charakter.

Řečová zdvořilost je součástí systému jazyka jako takového. Jedná se o soubor jazykových prostředků, které vstupují na pole aktivního užívání tím, že se uplatňují dle konvenčních pravidel v mluvních aktech, kde vyrovnávací mechanismus plní svou funkci. Rulfová (1985) a Švehlová (1994) ji definují jako soubor stereotypních formulí a výrazů, podpořených také výrazy neverbálními. K takovým jazykovým prostředkům patří: i) prostředky kontaktové – pozdravy, oslovení, rozloučení; ii) prostředky strategické – argumentace, direktívy, iii) prostředky minimalizační – užívání deminutiv, iv) prostředky vyrovnávací – omluvy, vysvětlování, žádosti, prosby atd.

Funkci jazykových prostředků zdvořilých je potřeba vnímat nejen z hlediska parolového, ale především z hlediska sociologického, z hlediska moci, z hlediska směny, z hlediska postoje, z hlediska morálních hodnot a všech dalších parametrů, jež vstupují do řečové zdvořilosti jako její aktivní/pseudoaktivní/neaktivní pragmatické činitele. Tento soubor zdvořilostních prostředků a strategií je nedílnou součástí

vyššího abstraktního jazykového *konstrukt* (*národního*) *jazyka*, jenž zahrnuje veškeré jeho kulturní souvislosti. Soubor je vnitřně strukturován a užívá jazykové prostředky z různých jazykových rovin. Tyto prostředky pak nebudou mít svou vlastní stylovou platnost; přesněji řečeno nevznikne styl zdvořilý, nýbrž vznikne řečový zdvořilostní registr jako zásobárna entit, jež mohou být užity i v řadě registrů jiných s jinou funkcionalitou.

Studium řečové zdvořilosti se může uskutečnit ve čtyřech úrovních: i) studium diachronní, ii) studium synchronní, iii) studium sociologické, iv) studium idiolektické. Ve všech těchto oblastech můžeme analyzovat určité jazykové prostředky, které se vydělují, jak to bývá v jazykovém systému pravidlem, na prostředky centrální a periferické. Horálek (1967) poukazuje na to, že určité starší centrální formy se dostávají časem na periferii, nicméně nemohou jazykový mikrosystém řečové zdvořilosti zcela opustit. Jejich tendence nezaniknout je silná, s určitými výjimkami, kterými může být např. absolutní vymizení oslovení *soudruhu* z českého zdvořilostního systému po roce 1989. Vyprázdněné místo bylo ihned nahrazeno novým funkčním prostředkem *pane*, který plní stejnou centrální funkci. Oslovení *soudruh* bylo z jazyka odstraněno zcela; snad možná zůstalo na periferii při oslovování mezi členy určité politické strany a je tedy v centru pouze konkrétního specifického politického sociolektu, či lépe řečeno politolektu či ideolektu.

Zdvořilostní komunikační model, který je koncipován pragmatickými faktory, vychází z Hymesova pojetí *klíče* a jazykového jednání formou *jazykového návyku*. Tento klíč je prostředkem, který je komponován pragmatickými faktory založenými na dichotomiích: formálnost – neformálnost, kladné – záporné pocity, láska – nenávisť, důvěra – nedůvěra, přátelství – nepřátelství, solidarita – nesolidarita atd. Jejich kombinací vzniká jedinečný pragmatický komunikační klíč, kterým mluvčí kóduje svůj postoj k adresátovi a takto mu jej konvenčně sděluje. Na straně adresáta je nutno použít stejného klíče, aby byl záměr mluvčího a jeho postoj interpretován správně. Toto jednání dvou partnerů v komunikační situaci můžeme tedy nazvat řečovým habitem,

který je utvářen u mluvčích plošně jejich konverzační empirií v rámci jazykové komunity.

Jazyková komunita tedy sdílí jeden klíč, který odpovídá tomu, co nazýváme společenské vědomí. Jedná se tu vlastně o bachtinovskou orientaci na odpověď, kdy celý text mluvčí vystaví tak, aby dostal od adresáta uspokojivou reakci. Adresát tuto uspokojivou reakci vydá pouze tehdy, porozumí-li kódované intenci mluvčího a bude jej považovat za takového, kdo se nevymyká žádné společenské normě, a chová se tedy pro adresáta adekvátně, čitelně. Ač se to zdá jednoduché, toto je základní funkce řečové zdvořilosti, neboť adresát bude vstupovat do komunikační situace pouze tehdy, bude-li předpokládat, že tato bude pro něj bezpečná a že se budou používat jen taková pravidla hry, která jsou předem známá.

Zkoumáním systémů řečové zdvořilosti v různých etnolingvistických areálech může dojít k odkrytí algoritmů, kterými mluvčí z různých kulturních okruhů světa řídí své jednání. Tyto algoritmy jsou založeny na aktivaci a deaktivaci jednotlivých zdvořilostních principů. Poznání algoritmizace hodnotového regulativu řečového chování jiných etnik může do budoucna odpovědět na otázky, proč je neschopnost vzájemného porozumění z hlediska mezinárodního tak problematická. Může dále odhalit, v čem tato problematičnost spočívá a jak ji následně uplatněním vhodných hodnotových algoritmizací řečového kontaktu odstraňovat nebo alespoň zmírňovat. Poznání zdvořilostních systémů v jednotlivých jazycích může rovněž odkrýt novou oblast expertního vědění souvisejícího s aktuálním poznáním dynamických tlaků v mobilitě obyvatelstva mezi kulturními okruhy světa.

Homo Pragmaticus

ŘEČOVÁ ZDVOŘILOST NA DOTEKU VĚDNÍCH OBORŮ

Vzhledem ke specifčnosti funkčního rozpětí řečové zdvořilosti se bude pragmatické zkoumání ubírat cestou *moderate pragmatics*. Jedná se o pragmatický přístup považující jako možnou právě existenci jazykových jednotek, jejichž pravdivostní hodnoty přesahují významové hodnoty jejich komponentů. Takto je možno je různým způsobem zjišťovat – odvozovat nebo jinak specifikovat. Metodologické kritérium je reprezentováno především pracemi Bacha (1994), Sperbera a Wilsonové (1994) a dalších.⁹

Pragmalingvistické zkoumání se orientuje dvěma směry, které akcentují důraz jednak intenzionální a jednak extenzionální. Oba tyto směry je třeba v tomto ohledu uplatnit, neboť do řečové zdvořilosti vstupují jednotky referenční, tedy výrazy indexové a deiktické na jedné straně (zejména pokud se bude jednat o analýzu sociálně-pragmatického vztahu referentů a užití pronominálních systémů v tomkterém

9 / Toto kritérium vnímání jazykových entit pak stojí v protikladu k pragmatice radikální (*radical pragmatics*), která odmítá tuto interpretační volnost a znepřístupňuje možnosti vytvářet pragmatické presupozice na základě jazykovým systémem emitovaných vět/větných typů. Radikální pragmatika je pro naše bádání přístupem nevhodným. Totiž nezbytnou součástí výzkumu je ověřit, jaké presupozice neboli vyvozené předpoklady mají sami mluvčí o vztahu či postoji k mimojazykovým entitám zasažených řečovou zdvořilostí. Jinými slovy je potřeba zjistit, zdali užití toho kterého jazykového prostředku zdvořilostního skutečně vede komunikanty k rozpoznání sociálních vztahů mezi nimi a jejich sociálních souřadnic.

jazyce); a na straně druhé se budeme zabývat všemi způsoby, které do určité míry vedou mluvčího k posunům jazykových významů lexikálních (sémantických) a/nebo gramatických za účelem zdvořilostně-strategickým.

Zde se dostáváme na pole vztahu mezi pragmatikou, gramatikou a sémantikou, což situaci do značné míry komplikuje; triáda vnímání větných/výpovědních jednotek jako nedělitelných mluvních aktů se ovšem v poslední době již v lingvistice uplatňuje v podstatě velmi koherentně za účelem získávání objektivnějších výsledků. Jazyk sám, tedy jeho slovník a gramatika, referuje přímo ke kulturnímu a sociálnímu kontextu a tím dochází k jeho užívání v dané časoprostorové dimenzi. Právě užívání samo zpětně ovlivňuje jazyk jako systém, který se sebereguluje dle změn tohoto kulturního a sociálního kontextu. Užití jazyka tedy podmiňuje samotnou jeho strukturu systémovou.

Abychom mohli takový vztah jazyka k mimojazykovým skutečnostem nahlížet z hlediska pragmatického, je potřeba pracovat s pojmy (1) funkce jazyka, (2) vztah pragmatiky ke gramatice a sémantice, (3) kontext, (4) komunikační situace. Definice těchto pojmů/vztahů se propojují s

- a) dílčími pragmatickými faktory, mezi které patří entity JÁ (mluvčí), TY (adresát), ZDE (deixe prostorová), TEĎ (deixe časová), které spoluutvářejí laboratorní podmínky komunikačního modelu a vedou mluvčího k emitování výpovědi;
- b) deiktickou dimenzí typickou pro výpovědi, které jsou součástí našeho výzkumu, a to *deixi sociální*.

Jedná se o zvláštní druh deiktického referování, neboť se nejedná z hlediska komunikačního modelu o podmínky nutné pro vznik komunikační interakce, tzn. aby tato mohla být vůbec nastolena. Spíše tu jde o *deixi hodnotovou*, prostřednictvím které mluvčí rozkresluje, a tím pádem dynamizuje různost vztahů mezi komunikanty. Tyto vztahy pak přestávají být jednotvárné (jako když mluvčí pouze vysílá tvář v tvář adresátu jako pouhému příjemci, který signál přijme). Do-

mníváme se, že tu naopak dochází k vytvoření vztahu *hodnoty tváře vůči jiné hodnotě tváře*, což je vztah z hlediska zapojení jazykových prostředků mnohem komplikovanější. Tento sociální hodnotový systém vychází ze zapojování různých sociálně-pragmatických filtrů, na něž jsou mluvčí i adresát v rámci jedné etnolingvistické komunity primárně nastaveni.

Stavět se tudíž k větným či výpovědním jazykovým entitám jako k pragmaticky zkoumanému materiálu vychází z Verchsuerenova konceptu, že každá jednotka vyšší než foném má svou pragmatickou rovinu, což znamená, že může být nazírána prizmatem pragmatiky (Verchseuren 1999). Vyplyvá z toho, že ne to, co se rozumí formou či pozicí daného jazykového prostředku, nýbrž až užívání této formy či pozice je zatíženo pragmatickou perspektivou. Pragmatickou perspektivu (a její proměny) si mluvčí do značné míry uvědomuje neustále, neboť vyhodnocovat komunikační situace nepřestává mluvčí v průběhu celého životního cyklu.¹⁰

Jazyková kompetence nepodléhá tak výrazným změnám v čase, na rozdíl od kompetence pragmatické, která je regulována v průběhu celého životního cyklu právě řadou společenských proměnných empirického charakteru neustále tak, jak se mluvčí dostává, lépe řečeno dostává stále častěji do určitých typů komunikačních událostí. Ty mu následně zprostředkovávají zkušenostní regulátory jeho vlastního chování, a u mluvčího tak dochází k jejich automatizaci. Automatizace má samozřejmě zpětný vliv na jazykový systém jako takový, tedy na jazykovou kompetenci (Levinson 1983: 10), v níž dochází ke změnám s časovým zpožděním, neboť systém potřebuje určitý čas, než se změna stane normovanou.

10 / Zde stojí pragmatické užívání jazyka v protikladu k *performanci* (Chomsky, 1960), jak ji chápe generativismus. U něj se znalost užívání systému reflektuje ve vytváření nedefektních/gramaticky přijatelných výpovědí strukturovaných na základě gramatické kompetence, kterou zvládne jedinec při akvizici rodného jazyka do šesti let svého vývoje. Kompetence však není pouze ta, jak ji chápe generativní gramatika. Bylo by zřejmě nemožné, kdyby právě tato gramatická kompetence postačovala pro zdárné vedení komunikace; snad postačovala v raných ontogenetických stádiích jazyka jako komunikačního fenoménu lidského živočišného druhu, kdy ještě nedošlo k výraznému rozvrstvení společenských rolí uprostřed tlupy, i když i tato otázka je a zřejmě bude i nadále sporná. Jazyková kompetence v pojetí generativním je v životě člověka stabilní a uzavřená. Mluvčí není schopen postupem času přijímat za správné (čili gramaticky akceptovatelné) věty realizované mluvčími s gramatickou kompetencí mladší.

Vnímat řečovou zdvořilost je tedy nutno vždy v dimenzích následujících vnitrosystémových vztahů:

- a) vztahy mezi jednotlivými prvky v prostoru langue,
- b) vztahy mezi prvky a referenty,
- c) sledování splnění úkolu prvku na straně adresáta,
- d) sledování účelu užití prvku na straně mluvčího,
- e) vyhodnocení použitelnosti, tedy funkční potenciál prvku.

Co se týče vztahů mezi prvky a referenty, pak se konkrétně zaměříme především na pronominální systém obou jazyků a na to, jak užití zájmen a potažmo flexe v češtině i španělštině referují k určitým sociálním vztahům mezi komunikanty, popř. jak tyto indexy navozují dojem či zdání takového vztahu a jaký má toto zdání komunikačně-pragmatický, tj. strategický smysl pro mluvčího.¹¹

Dále je potřeba zmínit fakt, že do zdvořilostní konverzační hry vstupují také jednotky, které bychom do ní primárně nezařazovali; jsou jimi flektivní morfémy, konkrétně časové gramémy. Ty vytvářejí z hlediska pragmatického referenci a vztahují propozici k místu na časové ose. Ve zdvořilosti české a španělské se dokladuje posun časového gramému. U propozice dochází ke ztrátě reálné časové reference. Ta je záměrně nahrazena časovou referencí jinou, aby došlo k vykompenzování ztráty na straně adresáta (všimněme si např. posunu v časové perspektivě u výpovědi *Chtěl jsem, prosím, půl kila cibule* / *Quería un kilo de papas*). Jedná se tedy také o určitý typ indexových výrazů.

Hovoříme-li o prvcích, které jsou podrobeny zkoumání, je nutno na tomto místě zmínit, o jaké prvky se bude jednat:

Jednotky povahy znakové:

1. Indexy: pronominální systémy
2. Indexy: oslovovací a pozdravové systémy

11 / Pronominální systém, zejména pak v souhře s oslovovacími systémy obou jazyků otevírá cestu k vnitřní struktuře společenské, od níž očekáváme, že by měla odpovídat tomu, co o společnosti a její stratifikaci tvrdí sociologové.

3. Indexy: časové a modalitní gramémy
4. Lexikum: slovesně-performativní systém
5. Lexikum: lexikální výrazy jako samostatné zdvořilostní indikátory
6. Lexikum: slovesně-modalitní systémy

Prostředky povahy neznakové:

1. Gramatika: topikalizace a tematizace referentů
2. Pragmatika: primární podmínky mluvních aktů
3. Pragmatika a gramatika: způsoby syntakticko-argumentační
4. Pragmatika: strategické užití pseudoinkluze, pseudoreflexe
5. Pragmatika: tematizace předpokladů
6. Pragmatika: deiktické strategie, ad.

Jak jsme již uvedli výše, není možno zkoumat z pragmatické perspektivy jazykové entity nižší než morfémy. Toto stanovisko považujeme za platné, nicméně je nutno podotknout následující fakt, který by mohl být naší analýze vytčen jako její argumentační nedostatek. Jedná se o intoném. Právě intonace má výraznou pragmatickou hodnotu a dodává všem promluvám výrazný postojoýv aspekt mluvčího, tj. má zvláště důležitou ilokuční sílu. Navíc jsou extralingvistické prostředky zdrojem mezietského kulturního zdvořilostního konfliktu (hlasitost, intonační výkyvy, tempo řeči). Všechny naše vyvozené závěry budou vyplývat ze studia orientovaného langue-parolově s přihlédnutím k etnokomunitním aspektům lingvisticko-antropologickým a dále vyplynou z důrazu kladeného na pragmatickou motivaci výpovědi a jejich vnitřní organizaci. Jsme si vědomi toho, že takto modelované závěry mohou být právě pro absenci analýzy intonému, který nejsme schopni v našem výzkumu sledovat, považovány za defektní a napadnutelné jako zavádějící či pouze relativně platné. Je třeba podotknout, že všechny námi vyvozené závěry v podobě vnesených konstatačních soudů obsahují relativní chybu způsobenou nezpracováním parametru intonace do výsledné analýzy.

Vraťme se ale k prvkům, které budou sledovány z perspektivy pragmatické. Je zřejmé, že není možno věty/výpovědi interpretovat

jen na základě jazykového významu (morfosyntaktického či sémantického) uloženého v každém z jejich členů. Sémantické pole se tak kombinovatelností těchto členů značně rozrůstá, nikdy ovšem nepokrývá to, co je tak zvaně rekonstruovatelné z komunikační situace na základě sociopragmatických faktorů. Hirschová (2013) hovoří o tom, že věty/výpovědi jsou interpretovatelné na základě intence, kterou do vět zanášíme, doslova „interpretujeme“ na základě mimojazykových skutečností. Věta ve smyslu *linguovém* či výraz *nevětný* (ať již indexový, lexikální, deiktický atp.) je pouhým nosičem pragmatického smyslu. Používáme zde záměrně pojmu *smyslu* nikoli významu, neboť je to právě smysl, který v sobě nese informaci o tom, zdali bylo jazykového prostředku užito správně, tedy smysluplně, na rozdíl od prostředků jiných, které mohou mít význam shodný či podobný, nicméně jejich užití v té které komunikační situaci již nebude smysluplné. Odtud pak orientace na jednoznačnost užití jazykového prostředku, neboť ten, pokud není užit ironicky či jinak obrazně ve svém významu přeneseném, musí mít na základě správně definovaných sociopragmatických faktorů právě jeden smysl – v našem případě smysl udržení zdvořilého vztahu mezi komunikanty. Zdvořilý vztah mezi komunikanty má pak různé motivace vycházející z mluvčího.

Dále je nutno zdůraznit, že všechny uvedené příklady takového fungování jazyka budou počítat se splněním tzv. laboratorních podmínek komunikačního modelu, jak jsme uvedli již výše (mluvčí, adresát, prostor, čas a v našem případě také sociální deixe), a to bez žádných komunikačních šumů, a navíc s předpokladem, že na straně adresáta bude interpretační mechanismus nepoškozen.

Na jedné straně je náš postoj ke zkoumanému fenoménu a získanému jazykovému materiálu založený převážně na vztahu jazykového prostředku k jeho sdělovací, komunikační potřebě a cíli. Na straně druhé naše pozorování řečového chování vychází z člověka směrem k jazyku, nikoli naopak. Řeč chápeme jako podílníka na cílevědomé, záměrné činnosti lidí jednak v přírodě a jednak ve společenství. Tento environmentální přístup podporujeme teorií jazykové relativity, kterou považujeme za univerzálně platný teorém.

Pociťujeme silnou potřebu odhalovat princip účelnosti řečového chování. Hledání této účelnosti ovšem s sebou přináší jako podmínku vhléd do různých způsobů lingvistické (i jiné odborné) práce. Nejpodstatnější složkou je ovšem empirická zkušenost s oběma jazyky. Naše studie se tak bude ve svých závěrech o tuto empirii opírat, neboť řeč a řečové chování vycházející z pragmatického a racionálního jednání člověka není možno statisticky měřit. Zkoumání se tedy přiblíží spíše empirickému přístupu, a opustí tak exaktní prostor, který se tak zvané tvrdé lingvistiky (lingvistiky formální) tradičně připisuje. Pokusíme se udržet vyvážený zřetel k řeči jako k aktuálnímu procesu a k jazyku jako souboru předpokladů tohoto aktuálního procesu.

K modelování schémat a grafických znázornění řečové zdvořilosti nás pak vede především každodenní životní komunikační empirie dostatečně prožitá a též odborně reflektovaná při řečovém prožívání v obou zkoumaných areálech. Uplatnění introspekce zde nepovažujeme za nepřínosné; lingvistická pozorování antropologická, sociologická či pragmatická jsou vždy takto zakotvena ve vlastní lingvistově zkušenosti.

ZDVOŘILOST V KONTRASTU KULTUR

Ke komparaci jsme uplatnili metodu synchronní. Pokusili jsme se ustanovit užívání jazykových prostředků s jejich funkčním rozpětím počátku 21. století. Synchronie byla v některých zásadních kapitolách opřena i o přístup diachronní, neboť jsme považovali historický vývoj určitého parciálního řečově-zdvořilostního funkčního prostředku za klíčový pro pochopení jeho funkčního rozpětí v současnosti. Jednalo se především o vývoj zájmenného systému a slovesné flexe a jejich funkce sociolingvistické při pronominálním oslovení. Oslovování doznalo za posledních sto let značných posunů. Vhléd do diachronního stavu byl pouze naznačen, aby odkryl funkční možnosti zájmenného systému. Mohli jsme tak alespoň orientačně pochopit, jakými prostředky byla změna v tomto zájmenném systému vykompenzována, a jak se tedy určité, v čase upozaděné funkce realizují dnes.

Je zřejmé, že posun zájmenného paradigmatu je výsledkem celospolečenských změn konce 19. a první poloviny 20. století. Tato změna byla kvalitativní. Z ní pak vyplynula další celospolečenská změna v řečovém chování mluvčích. Ta byla dána pádem totalitních režimů a došlo k rozvolnění normy ve prospěch neformálnosti. Změna konce 20. století byla v obou areálech kvantitativní. Dnešní výsledný stav je výsledkem historického vývoje a odráží strukturu společenského konstruktu v České republice a ve Španělsku prvních dekád 21. století. Zájmenný systém vnitřní společenskou strukturu také nejvíce odkrývá; sociální předitivo je z užívání zájmen (a i z dalších typů oslovení či společenského titulování) nejvíce patrné.

Jako důležitou poznámku uvádíme, že se v naší studii záměrně vyhýbáme preskriptivním příručkám řečové etikety v prostředí českém či příručkám nazvaným *manuals de urbanidad* v prostředí španělském. Tyto preskriptivní příručky jsou zcela nevhodné pro studium přirozeného chování člověka a svobodně užívaného jazyka. Preskriptivní charakter příruček nabízí pravidla ustáleného protokolárního řečového chování; ovšem v omezeném počtu komunikačních událostí, které si rezervují prostor pouze pro určitou sociální skupinu mluvčích. Totiž ani oni se nepohybují v prostředí přirozené a svobodné volby jazykových prostředků.

Jelikož je předložený výzkum analýzou především jazykovědnou, budeme se v praktické části zabývat

- a) konkrétními jazykovými prostředky, jimiž se ve zkoumaných národně reprezentativních jazycích řečová zdvořilost realizuje;
- b) a jejich systémovým popisem uspořádaným dle kategorizace, kterou ustanovují čtyři základní skupiny mluvnických aktů.

Samotný popis systému jako vnitřní organizace jazykové struktury (languové) by byl zatížen značným formalismem, který nenabízí funkční zatížení jazykových prostředků. Pro organizaci předloženého odborného textu se ale jeví jako nutný, a je považován za primární.

Není možno mu tedy upírat jistou míru převahy a tuto zpochybňovat. Ostatní přístupy jsou považovány za sekundární; ze strukturního languového popisu zdvořilostního systému tyto sekundární přístupy (parolový, pragmatický, sociologický a lingvisticko-antropologický) teprve vycházejí, a následně jej tak doplňují.

Zkoumaným jevem totiž není jazyk jako vnitřně strukturovaný systém langue a není jím ani systémová či nesystémová promluva či soubor promluv pouze ve světle parolovém. Languový a parolový přístup, jak se ukázalo, jsou pouze jedním z mnoha pohledů na řečovou zdvořilost jako na sociální instituci. Řečová zdvořilost sociální institucí bezesporu je, jelikož se nejedná o nic jiného než o symbolické řečové rituály vycházející z psychických otisků určitých zvuků v mluvčích a vtiskujících se jako promluvy do adresátů při vyhodnocování komunikační situace. Tyto psychické otisky se vlivem jazykového determinismu liší u dvou zkoumaných etnolingvistických komunit. Z toho pak vyplývá i jiné morální a hodnotové schéma, které řečová zdvořilost odráží a které také sama zpětně determinuje. Proto jsme popis languový i popis parolový zahrnuli pod jednotící princip socio-ekonomické směny probíhající v jazykovém trhu (Bourdieu, 2014), neboť teprve v něm se sociálně hodnotová funkčnost řečové zdvořilosti může projevit.

Hodnotový žebříček mluvčích v uzavřeném jazykovém společenství je integrovanou součástí obrazu světa. Pociťovali jsme silný požadavek zapojit i lingvistickou antropologii. A právě přijetí faktu, že jazykový determinismus a jazykový relativismus jsou platné (nebo alespoň zčásti), nás přivedlo na myšlenku postavit řečovou zdvořilost do komparačního protikladu. Protikladné postavení dvou odlišných pragmatických systémů odkrývá celou řadu na první pohled skrytých charakteristik. Komparačně vyvozené charakteristiky poskytují informace o tom, jaké tyto jednotlivé, o samotě stojící systémy jsou. Podávají také zprávu o tom, jaké tyto pragmatické systémy nejsou, což považujeme za jeden z výrazných přínosů předložené kontrastivní studie. Vnímání fenoménu stojícího o samotě může totiž jen velmi obtížně odkrývat charakteristiky, jež mu nejsou vlastní. Toto otevírá

možnosti další vědecké práce, která může v rámci studií areálových porovnávat národní systémy řečové zdvořilosti v celé evropské kulturní konfiguraci. Komparační hledisko orientované antropologicky tedy ve výzkumu nemůžeme opominout.

ZDVOŘILOST JAKO RÁMEC KOMUNIKAČNÍCH UDÁLOSTÍ

Řečová zdvořilost navíc umožňuje to, co se nazývá komunikační rámec. Ten je řízen symbolickými rituály a řečová zdvořilost v něm vystupuje jako závazný sociálně-jazykový kodex chování, jež se vyjevuje jako konverzační hra. Jako každá hra, má i ta konverzační svou hrací plochu, tedy svůj rámec, který je zpřístupněn hráčům, tedy uživatelům jazyka prostřednictvím předem daných, v čase ustálených a sociálně závazných pravidel, která jsou hráči (mluvčímu) zprostředkována tak zvaným pragmalektem.¹² Není naším úkolem uvádět zde definici pragmalektu, které věnujeme místo jinde; považujeme ovšem za nutné zmínit právě tento pojem, který společně s termínem registr znemožňují vnímat řečovou zdvořilost pouze z hlediska formálně-funkčního popisu languového a parolového. Je zřejmé, že takový výzkum, do kterého vstupují proměnné z jiných než tradičně lingvistických disciplín, může být rovněž zatížen nepřehledností a svým způsobem by byl takto studovaný problém značně neuchopitelný.

Řečové chování je v každé interakci seberegulující a tato sebe-regulace se zpětně odráží v jazyce. Vycházíme z principu minimální námahy (*least effort principle*), který vyplývá z předpokladu, že vnitřní struktura jazyka a jeho mechanismy fungování jsou řízeny potřebami uživatelů, a to v každém okamžiku (Zipf, 1949). Není-li přítomno v prostředí španělštiny to, co je v prostředí češtiny zcela bezpodmínečné (zdvořilé), není to pak v rámci řečových potřeb mluvčího (*requirements*) španělštiny, a naopak.

12 / Chcete-li fyzickým, třeba papírovým návodem ke hře, který pravidla hry taxativně vyjmenovává, a zpřístupňuje je tak všem stejnou měrou, čímž zásadním způsobem reguluje jednání zúčastněných.

Chování jedinců či komunit vůči sobě se řídí principem rovnováhy. Jedině tak lze žít vedle sebe v nekonfliktním situačním kontextu. Právě tato ne/konfliktnost je jedním ze základních předpokladů vzniku řečového chování nazvaného zdvořilost. Je založeno na vzájemné interakci opírající se o jistou míru respektu vůči druhému a ustavující též míru ontologického bezpečí komunikace vůbec. Konfliktnost je tedy řečovou zdvořilostí předcházena či odstraněna, anebo dokonce odkloněna či zrušena.

Vzájemný rovnovážný respekt je vnášen do společnosti prostřednictvím různých jazykových prostředků a také různou měrou zacílení na určitý aspekt, který je v té či oné kultuře preferován (např. sociální vzdálenost v prostředí českém na straně jedné, a tendence ke zkracování sociální a interpersonální vzdálenosti, tedy tíhnutí k tzv. solidaritě ve španělském prostředí na straně druhé). O vzdálenosti mezi jednotlivci lze hovořit jako o způsobu organizace prostoru. Jde o ustavení neosobních vztahů, které vznikají tím, že se jednotlivci musí vzájemně potkávat. V průběhu vývoje společnosti se taková místa stávala jakýmsi lokálním místem, v němž se rodil globalizační tlak. Jinými slovy v místech, kde se lidé nutně museli setkávat se svými rolemi a statusy, se utvářely kontaktové společenské normy. Tyto normy byly následně udržovány tím, jak se difuzně šířily dále, a také počtem opakování, neboť veřejné „normativní“ místo zůstávalo tím, kde se lidé setkávali v průběhu celého života. Vzdálenost mezi lidmi se tak stala jakýmsi sociálním produktem a byla ustavena základní posturická a haptická pravidla, jež se proměnila v sociální a kulturní totalitu poskytující jedinci jeho identitu (srov. Bauman, 2000). Ve veřejných místech vznikla rovnostářská spravedlnost (Baumann, 2000: 34), která umožňovala vznik komunity, neboť zvyklosti se šířily horizontálním způsobem, čímž se společenství udržovala tak, aby vyznávala společná hodnotící kritéria.

Ke vzdálenosti podotkneme ještě jednu velmi zajímavou charakteristiku. V úvodní kapitole jsme hovořili o pojmu „domov“. Domov lze charakterizovat jako prostor dosahu, prostor v blízkosti člověka, prostor *na blízko*; stejně tak blízké osoby lze chápat jako ty, se kterými

se člověk cítí jako doma, se kterými domov automaticky utváří a po-
cítuje: *jde o prostor, v němž je [člověk] zřídka kdy, pakliže vůbec, bezradný,
v němž nemá nouzi o slova a ví, jak jednat* (Bauman 2000: 22).

Rovnováha je udržována neustálým, proti sobě působícím tlakem
z obou entit, mezi kterými může konflikt vzniknout. Při zvýšení tla-
ku z jedné strany je potřeba tento vyrovnat zvýšením tlaku ze strany
druhé a naopak. Z hlediska řečové zdvořilosti se tedy jedná o Leechův
model udržování kontaktu mezi komunikanty někde mezi dvěma pro-
tipóly zdvořilostních maxim tak, aby zisk na straně jednoho a ztráta
na straně druhého nebyly v konfliktu, a aby vzájemný nekonfliktní
vztah mohl i nadále pokračovat (tedy aby se komunikace rozvíjela dále
a aby došlo k dosažení komunikačního záměru) (Leech, 1983).

RELEVANTNÍ PRVKY KOMUNIKAČNÍ SITUACE

Formální popis bylo nutno obohatit o rovinu pragmaticko-sociolingvis-
tickou, která nahlíží na studovaný objekt jako na sociální normu na jedné
straně, a na straně druhé jako na konverzační strategii. Řečová zdvořilost
je řízena vnějšími, mimojazykovými entitami; společenské tlaky na mluv-
čí, kteří jsou nuceni se chovat určitým řečovým/jazykovým způsobem,
jsou vyhodnocovány *a priori* a *in situ* z kontextového okolí. Kontextové
okolí můžeme definovat ve dvou navzájem vztažených dimenzích:

- a) *okolí kulturní*, které nazvěme kulturním jazykovým vzor-
cem, jež je závazný na celém území zkoumaného etnolin-
gvistického areálu;
- b) *okolí situační*, tedy to, co Hirschová (2013) nazývá jako *kotext*
a co utváří jedinečnou komunikační událost danou čtyřmi
základními pragmatickými entitami (mluvčím, adresátem,
časem a prostorem).¹³

13 / Kotext z hlediska systémového je odlišný od kotextu z hlediska pragmatického.

Dochází tedy k zapojování dvojí filtrace prostřednictvím socio-pragmatických faktorů: filtrace *a priori* je dána kulturně-jazykovým vzorcem chování a je závazná proto, aby mohla být správně pragmaticky realizována filtrace druhého stupně, *in situ*, již mluvčí na základě předem známých pravidel dokáže uzpůsobit primární vzorec chování konkrétní konverzační hře, tedy zájmům svým jako jednotlivce (hráče) stojícím v rovnováze se zájmy adresáta (protivníka) jako jednotlivce.

Jedině tímto dvojím způsobem filtrace, ruku v ruce se správným výběrem konverzačních strategií, lépe řečeno prostřednictvím dvou lineárně se řetězících kognitivně pragmatických artikulací, může být komunikační událost zvládnuta efektivně. Domníváme se, že je možné z celého nekonečného množství komunikačních situací vytvořit určité okruhy, které se budou vůči okruhům jiným vymezovat právě tím, co nazýváme typem situace.

Typ situace nazvěme metaforicky jako *situační tvar*. Mluvčí na základě své zkušenosti dokáže ihned interpretovat, že touto komunikační situací projde s efektivitou. Jako kdyby pomyslný malíř pokojů procházel se štaflemi dveřmi; svým pohybem předem promyšleným a zkušeností nacvičeným, tedy motivovanou aktivitou, se tvaru dveřního otvoru přizpůsobí. Zůstaňme u transpozice mluvčího v malíře pokojů a sledujme následující příměr. Dvojí pragmatická artikulace situačního tvaru probíhá u malíře tak, že malíř

- a) si je *a priori* vědom, že bude procházet dveřmi se štaflemi; že se do nich ne nutně musí vejít; a že se tedy bude muset velikosti dveřního otvoru přizpůsobit, až k němu přijde;
- b) dojde-li ke dveřím, vyhodnotí *in situ* jejich tvar, a i ostatní kritické body daného místa tak, aby prošel bez újmy na zdraví on sám; a dále se bude chovat vůči majiteli bytu (klientovi) tím způsobem, aby nedošlo k žádným materiálním škodám.

To, že se o to malíř pokouší a že mu toto může i tak zvaně nevyjít, je nasnadě. Řečová zdvořilost dává mluvčímu po dvojím vyhodnocení

kontextového okolí možnost uplatnit určité jazykové prostředky, jimiž si mluvčí poslouží jako podpůrnými mechanismy pro zdárné zvládnutí komunikační situace. Tyto prostředky jsou socio-kulturně závazné a mluvčí nemá výraznou možnost volby (všimněme si, že pozdrav *dobry den* není možno tak jednoduše nahradit pozdravem *dobre ráno* ani *dobry večer*, kdykoli bychom chtěli). Užití řečové zdvořilosti, ač se jeví jako soubor jazykových prostředků uzavřený, z něhož mluvčí čerpá, je vždy odrazem vnějších motivací mluvčího pohybu-jícího se v jazykové komunitě mluvčích, a to v určitém vývojovém stadiu jazyka (a též na konkrétním území).¹⁴

Jinými slovy, pokud jsme hledali pojmenování pro to, co nás při studiu řečové zdvořilosti zajímalo, dospěli jsme k závěru, že příléhavým pojmem, který je nutno mít neustále na zřeteli není nic jiného než pojem *funkce* ustanovený pražskou strukturalistickou školou. Pojem *funkce* tu ovšem je nutno rozšířit o její specifikace, a to

1. funkce sociální (jak se uplatňuje řečová zdvořilost jako sociální norma chování),
2. funkce interakční (jak řečová zdvořilost podporuje/nepodporuje interakci mezi komunikanty),
3. funkce kognitivní (jaké pragmatické presupozice vytváří adresát o mluvčím užívajícím řečovou zdvořilost; tedy jaký vztah či postoj mluvčí zaujímá k adresátovi; jaké jsou mluvčího motivace; jak toto vše adresát vnímá, interpretuje a jak na to následně vhodně či nevhodně reaguje).

V teoretické části i v popisu jazykové materie se budeme opírat o pragmalingvistické pojmosloví, které je podstatné pro uchopení zkoumaného jevu:

14 / Řečové zvyklosti se totiž mohou lišit i v rámci jednoho etnolingvistického areálu. Jako příklad zde může posloužit český etnický prostor vymezený politickými hranicemi České republiky. V něm se sice užívá češtiny jako svěbytného dorozumívacího kódu, nicméně horizontální diferenciací češtiny s sebou přináší i jinak pragmaticky vnímaná pojetí vzájemné interakce: typickým příkladem může být Ostravák hovořící česky v hlavním městě – jeho vyjadřování je v souladu s jazykovou normou, nicméně z hlediska chování je vyhodnocen jako příliš přímý.

1. *Komunikační cíl* je jednání mluvčího, které je vždy zaměřeno na dosažení předpokládaného cíle komunikace. Pod zorným úhlem cíle a dle podmínek stanovených situačním kontextem přetváří mluvčí komunikační úlohu ve vlastní komunikační záměr. Záměr aktivuje účelový výběr koncepce, výběr látky a předběžnou představu rozvržení textu. Jedná se o textovou strategii uskutečněnou naplánováním jednotlivých komunikačních postojů, které považuje mluvčí za relevantní a strategicky úspěšné. Jde o rozrvhování mluvčího směrem k úspěšnému charakteru komunikační události. Konečnou realizaci cíle (záměru) je řečové užití jazykových prostředků, které prošly výběrem, tzn. konkurenčním působením několika řečových registrů. Tento výběr jazykových prostředků pak utváří ucelený tón komunikace v pojetí Hymesova klíče (1974).

2. *Pragmatická presupozice* je jistý druh logického vyplývání. Je to předpokládaná součást výpovědi. Do značné míry lze chápat presupozice také jako podmínky, které musí být splněny, aby výpověď byla interpretovatelná. Adresát by měl výpovědi porozumět; jedině tehdy může být komunikace úspěšná (Machová – Švehlová, 2001: 43).

3. *Jednotka obsahově-pragmatická* je takový úsek textu, jímž mluvčí sděluje syntakticky a významově ucelenou část obsahově-pragmatického celku. Jejím vyslovením sleduje určitý komunikační cíl, byť jen parciální (Müllerová, 1994: 45). Jde o jednotku srovnatelnou s ilokucí. Jednotka má velmi často nezřetelné hranice, jedná se o jakýsi textový parcelát, který je do značné míry vydělitelný právě hranicemi ustrnulé formule, většinou konvenční implikatury. Tyto jednotky jsou projevem uplatnění komunikačních strategií mluvčího vůči adresátovi.

Vydělení *langue* od *parole* s sebou přináší i rozlišení mezi větou a výpovědí. Rozdíl sice může být dán stejným typem dichotomie generativních termínů kompetence a performance, nicméně domníváme se, že situaci je potřeba ještě podrobněji rozkreslit.

V pragmalingvistice se operuje se dvěma vzájemně se doplňujícími pojmy, kterými jsou *type* a *token*. *Type* chápeme jako to co, co česká lingvistika nazývá větným typem, tedy základní či základovou struktu-

ru, jejíž stavbu je možno rozkreslit do stromového diagramu dle jednotlivých funkčních (lépe řečeno funkčně gramatických) uzlů. Větný typ je tedy určitá vnitřně strukturovaná forma, která užívá ustálených jazykových prostředků a tyto ustavuje dle předem daných kritérií řízených kompetenčně.

Na rozdíl od větného typu je *token* definován ze zcela jiné perspektivy: dochází zde k aktivaci volných (a můžeme říci i svobodných) principů a strategií a určitý typ formalizace prakticky není nikdy dosažitelný. K takovému jejich formálnímu popisu se tedy můžeme pouze přiblížit, a to právě nazíráním z různých úhlů pohledu nabízených různými vědními disciplínami. Mezi jednotlivými *token* jsou nekonečné nuance a vztahy mezi nimi jsou volné a velmi nepravidelné. Z toho vyplývá, že klást si za úkol jejich vyčerpávající popis je úkolem nesplnitelným.

PRAGMATAX

Hovoříme-li o *type* (větném typu) a jeho vnitřní strukturaci vycházející z kompetence, je potřeba říci, že je to právě syntax, která nejzřetelněji odkrývá pragmatický aspekt. Někdy se pracuje také s termínem *pragmatax*, která se soustředěně zaciluje na syntaktické modelování různých pragmatických aspektů. Nicméně není možné tuto součást pragmalingvistiky vnímat pouze z hlediska syntaktického, tedy prizmatem vnitřní stromové struktury. Je nutno se oprostít od formálního popisu větného typu a vnímat to, co je pro pragmalingvistu podstatné, tedy pragmatický potenciál syntaktického jazykového prostředku. Není třeba dále podrobněji rozepisovat, že právě tento potenciál je vysledovatelný, neboť se tu jedná o určitý stupeň syntakticko-pragmatické příznakovosti, kterou lze z výpovědí inferenčně rozeznávat na úrovni ilokuce (např. v podobě slovesného způsobu, zapojení performativních sloves atp.).

U řečové zdvořilosti ovšem dochází k ještě výraznějším posunům a syntaktické prostředky vyjadřují často nejenom ilokuční sílu, nýbrž fungují především jako stabilizátory efektivnosti komunikační situa-

ce a ekvibrátory nekonfliktního vztahu mezi komunikanty. Pragmatika se tak posouvá k hráčské taktice, k promyšlenému sociálnímu, na socioekonomické směně založenému strategickému kalkulu; k pragmataktice. Pragmataktika je pak již v hledáčku antropologů a lingvistické antropologie jako součást vědění o metapragmatice.

REFERENCE

Kromě sledování syntaktického strukturování a jeho pragmataktické funkce, vstupuje do hry též další rovina pragmalingvistického zkoumání, jíž je reference. Zde je nutno si uvědomit roviny reference, které postupují od plnovýznamového výrazu k pojmu (tedy mentální obsahové reprezentaci) a dále k objektu mimojazykovému. Tato reference výrazu k mimojazykové entitě je způsobena mluvčím, nikoli samotným výrazem. Na jedné straně je to výraz, který je jediným materiálním prostředkem vedoucím k referovanému objektu, na druhé straně je to ale mluvčí, který výrazu užije.¹⁵

Hovoříme-li o referenci realizované plnovýznamovým slovem, jedná se o deskriptory, které zprostředkovávají deskripci neurčitou a určitou, z nichž první se vztahuje k objektům libovolným nebo k třídě objektů; ve druhém případě (deskripce určitá) o ní hovoříme pouze u španělštiny, která má gramatickou kategorii (určitého) členu. Čeština kategorii členu nemá, i když se k ní přibližují určitá demonstrativa; jejich užití je ovšem v češtině redundantní (*Když jsem včera jela tím vlakem do té Plzně, měli jsme zpoždění a v tom kupé byli lidi fakt nervózní*).

Reference je závislá na interpretační schopnosti příjemce, tedy záleží na adresátovi, zdali mluvčí referoval správně a takto svoji referenci do mluvního aktu uložil. Reference je totiž zjiitelná až z perlokuce, tedy při pokračování komunikační výměny, z reakce na

15 / Nicméně zde se již dostáváme k problematice mluvního aktu lokučního dle Searla (1976), který jej vyděluje na fázi aktu referenčního a fázi aktu predikačního. Tyto dvě fáze pak společně utvářejí rovinu propozice (propoziční akt), který následně s aktem ilokučním vytvářejí hotový mluvní akt.

straně adresáta (popř. z jeho nečinnosti, která má rovněž informační charakter).

Další oblastí, jež se při sledování řečové zdvořilosti uplatňuje, je deixe. Deixe je pojem vycházející ze sémantiky, i když se jím zabývá především pragmatika. Navíc je deixe silně podřízena syntaktickým pravidlům a též fonologii, takže je vysoce gramatikalizována v obou sledovaných jazycích. Zájmena v češtině obsazují stejné pozice jako plnovýznamová slova (*Udělím studentovi₁ zápočet₂ – Udělím mu₁ ho₂*), na rozdíl od španělštiny, v níž deiktická zájmena mohou pozičně variovat vlivem morfosyntaktických či fonologických pravidel (*Entrego el texto₁ al profesor₂ – *Entrego se₂ lo₁ – Se₁ lo₂ entrego – Le₂ entrego al profesor₂ el texto₁*). Podrobněji jsme se zdvořilostními charakteristikami pozice zájmen ve španělské gramatice již zabývali v samostatném článku (Slowik, 2016).

Deixe se uplatňuje ve dvou typech, a to jako

- a) ukazování
- b) odkazování.

Mluvčí zaujímá vztah k mimojazykovým skutečnostem a jazykovými prostředky tento vztah vyjadřuje vůči základním konstituentům komunikační události (já, ty, zde, teď). V tomto případě hovoříme o tak zvaných čistých indexech, kterými jsou demonstrativa, zájmena, prostředky časové čili časové gramémy, časová a lokační adverbia a prostředky personální deixe. Indexy se v průběhu komunikační události různým způsobem vyplňují obsahově, tedy je jim přiřčena jiná odkazovací či ukazovací platnost, a přesouvají se tak od jedné entity ke druhé. Odtud tedy též přiléhavé pojmenování *shifters*.

Indexy, které odkazují k základním laboratorním podmínkám komunikačního modelu, jsou pak soběstačné; někdy se setkáme s pojem *token-reflexive*, neboť odkazují k sobě samým a nemají žádná synonyma. Aby mohly být tedy indexy vyhodnoceny z hlediska jejich užití, musí existovat komunikační událost, a jsou tudíž spíše součástí zájmu pragmatiky. Z toho vyplývá, že deiktické výrazy bu-

dou odkazovat k entitám mimo větný typ/výpověď. Znamená to dvojí směřování:

- i) k situaci,
- ii) ke kontextu/komunikátu.

Dichotomie deixe situační (i) a kontextové (ii) je ustavena se zřetěním k zacílení na předmět deiktického odkazování a k jeho existenci vně jazykového aktu i uvnitř něho.

K deixi situační patří deixe časoprostorová a deixe personální, která uplatňuje široký rejstřík jazykových prostředků roztroušených v jazykových rovinách od morfologické po syntaktickou. Čas se v jazycích vyjadřuje různě, nicméně vždy se jedná o lineární chronologii, která je zaznamenatelná na pomyslnou linku časové osy. Naproti tomu stojí prostor, jenž je trojrozměrný a jehož vyjadřování v jazycích se různí.

V češtině a španělštině je otázka prostoru do značné míry zásadní, chceme-li hovořit o interpersonální blízkosti či vzdálenosti mezi komunikanty. Prostor fyzické vzdálenosti je parketou proxemiky a posturiky, které sice mají s řečovou zdvořilostí mnoho společného, ale v této studii budeme muset od takového pozorování upustit, i když pocítujeme, že se prostor mezi komunikanty češtiny a španělštiny, tedy jejich vzájemná komunikační pozice ustavují rozdílně. Spíše nás bude zajímat poslední typ deixe, jež je spojena se sociálně hodnotovým systémem zkoumaných komunit, tedy deixe sociální, kterou vnímáme jako partnersky identifikační.

PRAGMALEKT

V pragmalinguistice je operuje s pojmem pragmalekt, jenž zpřístupňuje určitý typ jazykových prostředků se stejným komunikačním cílem/záměrem. Pragmalekt funguje tak, *aby byl zachován textový vzorec běžných spontánních komunikátů* (Petráš, 2002: 44). Jde tedy o určitou

vnitřní řečovou soudržnost, terminologicky řečeno o homogenní distribuci. Petráš vyjmenovává čtyři základní soubory jazykových prostředků, které mají povahu konvencionalizovanou a ritualizovanou:

- a) soubor výplňkový, který zabezpečuje překlenutí dočasného komunikačního vaku;
- b) náhražkový [v orig. surogátny] soubor, který zahrnuje zastupné komponenty, jenž umožňují zachování komunikačního řetězce při nedostatku verbálních složek,
- c) gestační soubor a
- d) estetizační soubor, který zahrnuje rétorické figury s nízkou frekvencí užití (Petráš, 2002: 44).

Máme za to, že existuje ještě jeden soubor prostředků v pojetí Petrášové (2002), a to soubor zdvořilostní, který je rovněž dán vysokou mírou frekvence i svou konvenčností a rituálností či obřadností. Někdy se tento soubor nazývá řečová etiketa. Řečová etiketa je *konvenčně a ritualizovaně užívaná verbalizovaná část etiketních zvyklostí, která v daném společenství dané doby funguje jako vyjadřovací mikrosystém principu zdvořilosti a její prostředky/formule odrážejí relevantní mimojazykové faktory sociální a psychologické povahy (trvalé a proměnné, např. sympatie/antipatie, solidarita aj.)* (Machová-Švehlová, 2001: 99).

Nejasnost definice řečové etikety/řečové zdvořilosti spatřujeme v pojmu mikrosystému. Dle našeho názoru

- 1. neexistuje žádný mikrosystém, který je předem ustanoven;
- 2. nejedná se o pragmalekt,¹⁶
- 3. nýbrž o návyk filtrovat obecné jazykové prostředky přes
- 4. registr, jenž je přeregistrována z prostředků pragmaticky neutrálních na prostředky pragmaticky zatížené – zdvořilé,

16 / Pragmalekt je pouze to, co umožňuje mluvčímu vnímat situaci jako tu, kterou je potřeba nějak vyrovnávat. Pragmalekt určuje, zdali je potřeba se chovat zdvořile. Nejedná se o soubor prostředků, spíše jde o soubor předpokladů o místě, času a adresátu, kteří utvářejí komunikační událost.

5. užité dle sociální normy (neuvědoměle) jako konverzační impliktura, anebo
6. jako prostředek strategický (uvědomělý) za účelem
7. vyrovnání předpokládaného komunikačního nebezpečí (např. zisku na straně mluvčího/ztráty na straně adresáta).

Jinými slovy, existuje pouze registr, přes který mluvčí čerpají jazykové prostředky z obecného jazykového systému, v němž nejsou opatřeny žádnými funkčními nálepkami. Takové funkčně nezátížené prostředky mohou svou zdvořilostní funkcionalitu teprve nabývat, jsou-li užity jednak v adekvátní kombinaci s prostředky dalšími, a jednak pro konkrétní, jim nejprůhodnější typ situace. Svou funkci nabývají průchodem přes zdvořilostní registr, který je intersubjektivní celému jazykovému společenství. Jeho struktura se opírá o typy situací, o bezpečí komunikační události a o ustálenou řečovou normu.

Vrátíme-li se k definici řečové etikety (Machová – Švehlová, 2001: 99), můžeme uvést, že řečová zdvořilost je jevem pankulturním a je součástí sociální symboliky jazykového společenství, které pro své potřeby vytvořilo soubor klišé či formulí za účelem zmírnění sociální náročnosti komunikace.¹⁷ Klišé a formule ovšem nejsou tím jediným, co do řečové zdvořilosti spadá. Povahu otevřeného řečového zdvořilostního registru pomohla odkrýt právě komparační analýza, jež velmi často odhaluje prvky, které jsou v počátku výzkumu považovány za nerelevantní či neexistující, a na druhé straně upírá důležitost těm, jež se zpočátku jevily jako zásadní.

Domníváme se, že pragmalekt jako způsob obrazu světa či lépe řečeno předpoklad existence takového obrazu v daném etnolingvistickém areálu aktivuje jazykové prostředky z různých registrů, nikoliv pouze z jednoho.¹⁸ Na příklad pro zdárné vedení komunikace

17 / U přívlastku pankulturní je nutno si uvědomit, že všem kulturám je vlastní soudržnost, tedy typ komplexity v podobě společenského řádu. To nutně neznamená, že se všechny kultury vyznačují zdvořilostí v evropském smyslu slova. „Být zdvořilý“ tedy nutně nemusí znamenat řečové chování prostřednictvím kurtoazních řečových struktur, nýbrž být součástí bezpečného komunikačního prostředí, tedy domova v širším smyslu slova.

18 / Řečová zdvořilost je až odrazem předpokládaného obrazu světa. Je to tedy určitá racionalita racionality, neboť existuje-li svět, který vnímáme jako objektivní, jeho objektivitu vnímáme jako obraz, jenž se nám před očima a následně pak v našich myslích koncepčně ustavuje. Řečové chování je pak odrazem tohoto konceptuálně uchopeného obrazu.

s univerzitním profesorem je potřeba aktivovat registr zdvořilostní i registr odborně komunikační. V komunikačním procesu tedy dochází ke konkurenci registrů, které pragmalekt zapojuje podle potřeby komunikační události. Samotný registr však mikrosystémem není, i když vykazuje četné prvky systémovosti – tj. má lexikální výbavu i gramatické/pragmataktické prostředky. Tyto prostředky jsou ovšem v obecném systému z hlediska zdvořilosti funkčně nespecifikované; lexikální i pragmataktické prostředky se totiž shodují s lexikem i se syntaktickými strukturami všech projevů, nejen těch zasažených zdvořilostí. Z hlediska systémovosti je tedy pragmalekt i registr nestrukturní, stejně jako sociolekt a idiolekt. Nazývat je mikrosystémem nebo subsystémem tedy není zcela na místě.

Pragmalekt v našem pojetí tedy vnímáme neterminologicky pouze jako pojmenování vnitřně uspořádaného a do značné míry abstraktního etnického vzorce chování, který nám umožňuje řečově ustavovat vztah k adresátovi. Anebo jinak řečeno, udává nám pravidla, kterých se máme držet, abychom takový vztah ustavili tak, jak je v daném místě a v dané době typické, očekávané. Pragmalekt tedy aktivuje u mluvčích zapínání pouze některých sociálních příznaků, jiné neaktivuje, neboť nespadají do shodného typu distribuce.¹⁹

INTERSUBJEKTIVITA ZDVOŘILOSTI

Řečová zdvořilost je intersubjektivní; nemůžeme ji tedy definovat sociolekticky pouze na určitém místě vertikální stratifikace společnosti; nelze ji považovat za primární ani do co vztahu k dalším nestrukturním útvarům národního jazyka na základě horizontální/územní dife-

19 / Distribuce může být vymezena geograficky: lokální i nadlokální. V rámci civilizačního okruhu je vždy přítomen společný základ, z něhož se jednotlivé lokální distribuce odvíjejí a vymezují se jako specifika jednotlivých řečových trhů. V rámci omezeného území mohou fungovat globalizační tendence, jež postupně oslabují vliv lokálních distribučních systémů tím, že dochází ke kulturnímu driftu a mazáním hranic jednotlivých řečových areálů. Existují i tendence globálního tlaku, kdy se prostřednictvím působení světových jazyků dostávají do popředí stále častěji řečové strategie daných světových jazyků. Mohli bychom říci, že tlak angličtiny způsobuje ve světě výraznou distribuci hodnot západního střihu a že vlivem politické síly západního světa se globalizační tendence alespoň prozatím orientují na typicky severoatlantické způsoby zacházení jednoho s druhým.

renciáce (dialekty, interdialekty). Zdvořilost svou intersubjektivitou nevytváří ani to, co se v lingvistice často dá vtěsnat do pojmu styl, útvar či varieta. V žádném z jazyků neexistuje funkční stylová platnost zdvořilá či zdvořilostní. To, co skutečně existuje, je jen soubor ustálených jazykových prostředků, kterých lze uplatnit ve všech existujících stylových vrstvách/stylech/varietách na straně jedné, a na straně druhé i v obou doposud přijímaných jazykových módech, tedy v jazyce mluveném i jazyce psaném. *Nejvlivnější faktory dějin jsou intersubjektivní, tak jako peníze, jež samy o sobě nemají žádnou hodnotu* (Harari, 2017: 145).

Důkazem intersubjektivnosti řečové zdvořilosti je i to, že se uplatňuje i v hybridním jazykovém módu (jenž je charakterizován narušením tradičního parametrického rozdělení rysů mluvených a psaných komunikátů a vzájemnou kontaminací těchto rysů). Tento soubor jazykových prostředků tudíž nevyplňuje konkrétní abstraktní jednotku. I toto musíme mít na zřeteli, domníváme-li se, že zdvořilost je v obou zkoumaných jazycích souborem jazykových entit, které jsou mluvčímu k dispozici jako tzv. společenské regulátory komunikačního rámce. Takovými regulátory se mohou stát všechny prostředky, které ský-tá langue.

Na druhou stranu můžeme říci, že řečová zdvořilost vyplňuje pojem etnografie řeči, jímž se rozumí pojem *klíč* (Hymes, 1974). Jedná se o tón, v němž je konverzace vedena. V češtině není možné vést konverzaci v nezdvořilém tónu/klíči, aniž by nenastaly sankce, stejně tak to není možné ani ve Španělsku. Jak je tedy možné, že se mluvčí obou areálů chovají z hlediska fungování řeči tak rozdílně, že se tyto rozdílnosti v mezietnickém setkávání často komentují jako zvláštní či nepřijatelné typy chování? Jde tu o rozdílné pojetí etnicko-řečových klíčů. Klíč je totiž nutno chápat jako funkční rozpětí zdvořilého chování či, řečeno metaforou, jako klíčovou díрку, prostřednictvím níž se mluvčí dívají na svět. Ke každému způsobu vidění světa (tedy ke každé klíčové díрке) je jen jedna cesta, jež ji může dešifrovat (odemykat), a hymesovský klíč je prostředkem k takovému antropologicky orientovanému štěpení světa a vstupem do něj.

REGISTR

Považujeme na tomto místě za klíčové podrobněji se věnovat pojmu *registr*, který je zaveden do lingvistiky anglosaských a románských jazyků už poměrně dlouhou dobu; v českém lingvistickém prostředí se dostává tento pojem do jazykovědných prací až v posledních několika málo letech (Čmejrková, 2011). S jeho zavedením souvisí i určitá nelihost užívání tohoto termínu, neboť rozbíjí ustálenou strukturu jazykových rovin a jednotek, které jazyk systémově utvářejí.

Pojem *registr* se jeví jako termín sociolingvistický, který pokrývá prostor vymezený jako varieta jazyka či sociolekt. V našem pojetí je potřeba pojem *registr* vnímat prizmatem pojetí komunikačního. Jeho definice tedy zní takto: jedná se o *sociálně podmíněné konvencionalizované jazykové a parajazykové chování* (Slančová a Slančová, 2012: 180). V mnohém se tato definice ztotožňuje s definicí stylu v pojetí tradičním, tedy se způsobem výběru, užití a usouvztažnění jazykových prostředků. O stylu ovšem hovoříme spíše u jazyka psaného; chování zachycuje až pojem *registru*.

Při studiu řečové zdvořilosti je pojem *registru* vnímán ještě o trochu šířeji. Vstupují do něj totiž i prostředky, které rozhodně nepatří do jediné stylové jazykové roviny. Ztotožňujeme se s tvrzením, že *registr je záměrně i nezáměrně zdrojem, kontrolou i cílem mluvy a mluvení, i projevem sebepojetí v daném kolektivu* (Uličný, 2014: 59). Je zde podstatná především orientace na kolektiv a jeho minimální jednotky interakce, tedy na mluvčího a adresáta. To podstatné mezi těmito participanty spočívá v tom, že *je tu zjevné napětí mezi mluvčím a adresátem projevující se snahou o pozitivní čili nekonfliktní ráz komunikace* (Uličný, 2014: 59).

Některé práce zužují pojem *registru* natolik, že mu vyhrazení pouze prostor patřící tradičně slangu, nicméně z takového zúženého definování *registru* můžeme přijmout pouze tu definiční část, jež ustavuje takovou jazykovou jednotku jako svébytnou součást národního jazyka.

Jak jsme již uvedli výše, to, co umožňuje komunikantům, potažmo hráčům, realizovat *konverzační hru*, jsou pravidla zprostředkovaná návodem čili pragmalektem. Pragmalekt není než jazykem jsoucím

k dispozici pro řečové jednání, stejně tak jako návod je hráčům k dispozici pro pravidly řízenou hru v šach. Pragmakt má mnoho projevů závislých na individualitách, jež do komunikační události vstupují. Pragmaktky jsou různého druhu; metaforicky se jedná vlastně o různé typy strategického přístupu mluvčích k adresátům – mluvčí zapojují různé aspekty jako primární, a jiné jako nepodstatné. Jde tedy o různé řečové taktiky, jichž lze uplatnit na cestě za získáváním společností nabízených požitků a výtobytků. Hru v šach také nehrají všichni stejně; každý se vůči svému protihráči jinak vymezuje, jinak se mu brání a užívá vlastních strategií, ovšem vždy pouze v rámci předem ustálených a závazných pravidel. Tyto různé individuální projevy se zhmotňují prostřednictvím registru.

Výhodou pojmu registr v pojetí komunikativním je, že zdvořilostní registr češtiny a/nebo španělštiny může obsahovat

1. to, co je z hlediska stylového a sémantického považováno za zdvořilé,
2. to, co je z hlediska stylového a sémantického považováno za nezdvořilé či vůči zdvořilosti indiferentní, ale co působí v dané komunikační situaci jako zdvořilé či nevystupující proti zdvořilosti či v konfliktu s ní.

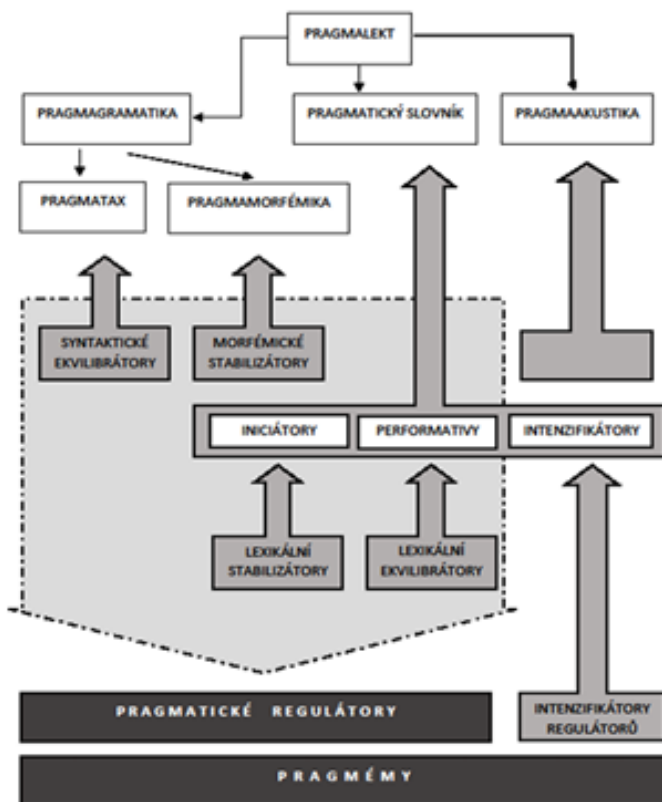
Registr tedy nutí zařazovat i výrazy ne-neutrální. Navíc má i tu výhodu, že registr si neklade za cíl být preskriptivní či dokonce normativní – znamená to, že tyto ne-neutrální jazykové prostředky nejsou závazné v konsekvenci na pojem registru. Termín je příhodný i proto, že registr je *schopen jazykový vývoj registrovat* (Uličný, 2014: 61).

Pokud k tomu dojde, pak již nejde o pojem strukturní, nýbrž o pojem nového uchopování jazyka, neboť do sebe absorbuje všechno to, co je původně strukturalisticky rozlišitelné. Registr tuto tradiční rozlišitelnost nepovažuje za relevantní pro mluvčího, ani pro adresáta. Tedy jinými slovy, registr pouze registruje, nijak vnitřně neorganizuje a nerozlišuje to, co zatím ještě stále považujeme za rozlišitelné na základě dichotomií strukturalisticky ustanovených.

Materiálová výbava zdvořilostního registru je vnitřně strukturována tak, jak se jednotlivé jazykové prostředky obvykle hierarchicky řadí. Zdvořilostní registr obsahuje identickou vnitřní strukturu, jakou vykazuje systém langue.²⁰

Pragmolekt v užším smyslu je pak strukturován dle následujícího schématu:

Vnitřní struktura pragmolektu v užším smyslu slova

20 / Na rozdíl od pragmolektu v širším smyslu slova, který řídí nejenom řečové chování, ale spadají pod něj i další sémiotické soustavy znakové či kvaziznakové povahy – styl oblékání, účesy, proxemika, haptika atp., jež mají neoddiskutovatelnou funkci co do vztahu mezi mluvčím a adresátem. Styl oblékání, kvalita nošených značek přeci jednoznačně vysílají sociální signál znakové povahy, který je relevantní co do zařazení vysílatele do určité sociální skupiny.

PRAGMÉMICKÝ SVAZEK

Sledování řečového projevu mluvčích obecně vede ke konstatování faktu, že co do informému interpretovatelného na úrovni language v tzv. nulovém kontextu, jedná se zpravidla o struktury sémanticky vyprázdněné; vyprázdněnost je u např. u direktivů v užším smyslu slova dána právě aplikací tzv. pragmémického svazku. Pragmémický svazek je očekávaný soubor pragmémů, které se v určitých mluvních aktech pravidelně opakují v souvýskytu.

V institucionálním dialogu na příklad není možné realizovat v českém prostředí komunikační funkci žádosti prostřednictvím nepřímé struktury, a přitom nepřijmout celý svazek pragmémů, který obsahuje také požadavek vykání a adekvátního způsobu kontaktu na počátku celé dialogické sekvence: k úřednici na poště není možné se obracet mluvním aktem **Nazdar, můžeš mi, prosím tě, říct, kolik zaplatím za balík do Anglie?* Takto realizovaný mluvní akt není v souladu s očekáváním a není rovněž z hlediska mluvčího racionální, i když by zřejmě v této situaci mluvčí svého komunikačního záměru dosáhl. Nicméně toto řečové chování by pro něj znamenalo jistou ztrátu, neboť efektivita, s jakou by se k požadované informaci dostal, by byla narušena vloženou reakcí adresáta, která by mohla vést ke schizmogenetické konverzační sekvenci podporující konflikt, čímž by zisk na straně mluvčího spotřeboval více času.

Pragmémické svazky jsou utvářeny jazykovými prostředky různého typu, a to jak povahy znakové, tak i neznakové. Záleží na složitosti vztahu mezi mluvčím a adresátem, jak dalece se budou svazky ujednocovat v komplexy pragmaticky distinktivních rysů. Jak jsme již uvedli výše, materiálová výbava zdvořilostního registru v tomkterém jazyce vychází ze sociálního signování, tedy pragmatické funkce, již tyto prostředky nabývají při konstruování mluvního aktu. Z toho vyplývá, že vehikuly všech typů proto musejí být užity v transponované podobě a že tedy neexistuje žádný prostředek, který by plnil pouze funkci pragmému; vždy je možno nalézt jeho užití nezatížené pragmatickou perspektivou.

KÓDOVÁNÍ

V komunikačním modelu se operuje s pojmy kódování a dekódování. Takto ustanovené pojmy ovšem platí pouze pro šifrování a dešifrování jazykových struktur hloubkových. Znamená to, že záměr mluvčího a další mimojazykové významy chování partnera v komunikační situaci, tj. jeho racionalitu či iracionalitu, je potřeba kódovat, a především dekódovat jinak. Takové získávání informací se děje na základě inference, která je považována za základní a nezbytnou podmínku porozumění textu.

Inference jsou základem pro textovou kohezi a koherenci. Jedná se o dokonstruování toho, na co již parser nestačí. Adresát tak prostřednictvím inference získává obraz vyřčeného, jenž se ne zcela kryje s obrazem, který šifroval mluvčí. Adresát vychází ze svého *zkušenostního fondu a na podkladě své myšlenkové abstraktní činnosti z jazykového projevu vyvozuje i závěry, které v něm nejsou přímo řečeny, usuzuje z něčeho na něco* (Čechová, 1996: 348). Oba komunikanty spojuje jejich předpokladová báze a u adresáta dochází k *aktivaci relativně rozsáhlých oblastí jeho mentálních struktur* (Nebeská, 1992b: 125).

Pro řečovou zdvořilost je inference podstatná; právě zdvořilostní jazykové prostředky jsou nositeli celé řady funkčních významů, které se proměňují dle situačního kontextu, který je ustanoven především socio-kulturními vlastnostmi komunikantů. Jejich funkční typologie je bezbřehá a každý z komunikujících v konverzaci musí být schopen alespoň nějakým způsobem efektivnost situace podepřít uplatněním těch prostředků, které případný vznik konfliktu remedializují (moderují, umírňují). Proč je řečová zdvořilost vůči někomu uplatněna, je pak mnohdy pouze na inferenčních schopnostech adresáta, na něhož zdvořilý mluvní akt cílí.

V předchozím textu jsme uvedli, že adresát zdvořilost pozná. Jakou má ovšem funkci, resp. jaký je její účel, to již tak snadno interpretovatelné není. Adresát se (někdy) snaží odhalit, do jaké míry je řečová zdvořilost zapojena strategicky, a tím pádem je nevýhodná pro něj, anebo zdali je uplatněna pro potvrzení adresátova sociálního statusu či role, a tudíž podporuje jeho společenskou tvář a jeho sociální souřadnice. Podpora tváře adresáta tedy souvisí do jisté míry i s neupřím-

ností, neboť mluvčí se na adresáta obrací prostřednictvím masky, již nasazuje za účelem, který je znám pouze jemu.

KONTEXT

Z hlediska uplatnění pragmalingvistického přístupu je potřeba definovat kontext jako základní entitu interakce. Řečová zdvořilost existuje jen do té míry, pokud existuje situační komunikační kontext, jenž jazykovým prostředkům dodává jejich funkční vymezení. Kontext jako mimojazykový rámec textu determinuje průběh komunikace v reálné situaci a doplňuje to, co není vyjádřeno explicitně. Bezprostředními konstituenty jsou počet účastníků, jejich známost/neznámost, rovnost/nerovnost, sociální prestiž, role, kredit, status, pohlaví. Tyto činitele aktivují řečový zdvořilostní registr a fungují jako pragmatické presupozice. Míra zdvořilého vyjadřování, kdy a jakými prostředky je zdvořilost pocítována jako noremní, to vše je pak v obou sledovaných areálech různé právě díky rozdílným konstituentům široce kulturním a historickým, které jsou součástí dvou kulturně a etnicky rozdílných předpokladových bází.

Komunikační kontext zařazuje *jedinečnou komunikaci do řetězce, skupiny příbuzných, obdobných, vzájemně vázaných komunikačních procesů* (Hoffmanová a kol., 1979: 9). Definice potvrzuje náš předpoklad, že existují nejenom situace, které jsou si podobné, ale že také vznikají více či méně zřetelné situační typy, které jsou determinovány více či méně zřetelným interpersonálním vztahem mezi komunikanty. Právě tento vztah, obecně platný pro všechna etnika, nás zajímá při komparaci zdvořilého řečového chování. Snáze se tímto způsobem bude odkrývat řečová zdvořilost v češtině a španělštině jako krajový kolorit, kulturní zvyk a tradice či jako kulturní archetyp člověka.

Mluvnice češtiny (1987: 552) uvádí trojí vymezení kontextu:

- a) kontext aktuální,
- b) širší kontext situační,
- c) společné znalosti.

Hranice mezi jednotlivými kontextovými sférami jsou neostře. Společné znalosti chápeme jako předpokladovou bázi a též prostor omezený mantinely, v nichž se mluvčí pohybují. Rozdílnost sdílených znalostí zavdává existenci dvou různých optik, různých perspektiv, jimiž mluvčí partnery v komunikačních událostech vnímají. Jednoznačně z toho musí vyplývat i jinak utvářené pragmatické presupozice, a jinak se tedy budou aktualizovat a řečově dynamizovat vztahy mezi komunikujícími složkami. Na základě tohoto pak bude i společenský obraz světa u mluvčího španělštiny a u mluvčího češtiny jiný.

Při analýze řečové zdvořilosti je potřeba, abychom se věnovali interpretaci kontextu na obou stranách komunikačního modelu, tedy na straně mluvčího i adresáta. Situace zde ovšem není symetrická. Jde o to, že existuje objektivní a subjektivní vyhodnocení výpovědi z kontextu. Mluvčí objektivně kóduje svou intenci dle kontextu a dle parametrických vlastností zřejmých či inferovaných z proti němu postaveného adresáta; mluvčí tedy užívá kontextu koincidenčního, jenž je zpřístupněn také adresátovi. Ten ovšem pracuje také s kontextem komplementárním, neboť v něm uplatňuje presupozice a implikatury. Pro řečovou zdvořilost je pak potřeba vnímat kontextový komplex *jak pro roli produktora, tak pro roli příjemce, protože ovlivňuje nebo podmiňuje jejich vzájemné reagování založené na interpretaci replik komunikačního partnera* (Hirschová, 2013: 21).

Kontext je nutno vnímat jako teoretický konstrukt obsahující seznam relevantních kontextových rysů, tzn. rysů, které jsou kulturně a jazykově relevantní pro produkci a interpretaci výpovědi. Kulturně jazykové rysy musejí mít ustálenou jazykovou formu, *kteřá musí odpovídat regulérním jazykovým procesům* (Hirschová, 2013: 21). Řečový zdvořilostní registr tedy musí obsahovat pouze prvky, které jsou v repertoáru jazyka vůbec a které tudíž nemusí mít a ani nemají povahu pouze zdvořilostní. Tu nabývají až v určitém situačním kontextu a jejich funkční vymezení je dáno širokou škálou interpersonálních vztahů a strategických tlaků, které mezi komunikanty vznikají. Zdvořilostní funkce je tedy funkcí pojatou obecně; zdvořilý jazykový prostředek pak bude nabývat konkrétní povahy, např. vyrovnávací, kontaktní,

strategické, fatické, emocionální, udržovací, zastírací atp. pouze v určitém kontextu.

SOCIÁLNÍ MODALITA

S problematikou kontextu souvisí i jazyková relativita. Ta hovoří o různosti světů různých jazykových etnik. Svět, jenž je okolím pro určitou výpověď, je konstruován na základě relevantnosti, tzn. na základě pravdivosti pro dané účastníky komunikace. Jako pravdivé jsou vyhodnocovány pouze určité presupozice o světě, jiné jsou hodnoceny jako nepravdivé, a tudíž nerelevantní. Soubor presupozic vytváří určitý konkrétní a jedinečný obraz světa a lze jej považovat za svého druhu hodnotící proces.

Obrazy světa ale mohou vznikat různou kombinací pravdivých presupozic. Každá výpověď může mít tedy několik světů, v nichž je interpretována. Tento soubor světů pak utváří soubor možných kontextů.

Sociálně podmíněné řečové chování, uplatňující výběr z jazykových prostředků v konkrétních světech či obrazech světa, bývá označováno jako sociální modalita. Jedná se o podmíněnost smyslu výpovědí mimojazykovými faktory. Sociální modalita zahrnuje veškerou oblast oslovování, pozdravů, volby jazykové variety ad. vhodných pro danou interakci (Machová – Švehlová, 2001: 126). V psychologii se operuje s pojmem modální osobnost, *kteřá nejvýstižněji charakterizuje příslušníka dané kultury s jejími rysy a vlastnostmi. Je způsobena mj. i faktem, že společnost určité sociální hodnoty vnucuje a klade důraz na napodobování a vyhraněnou individuálnost příliš vysoko nehodnotí* (Kohoutek, 2010).

Na základě pozorování Čechů a Španělů si již na tomto místě můžeme dovolit konstatovat, že se jedná o dvě různé modální osobnosti, které se od sebe odlišují celou řadou různě nastavených sémio-logických soustav i jejich různou vzájemnou provázaností. Mluvící španělštiny a mluvčí češtiny tak utvářejí ve svých etnolingvistických areálech svébytnou kulturu založenou na jedinečném typu etnické/národní sociální modality.

Jinými slovy by se to dalo představit příkladem takto: jako Čech se ocitnu v Madridu a jsem nucen se dorozumívat španělštinou. Jako hráč jsem se přemístil do jiného hracího pole, musím tudíž začít hrát pouze na základě pravidel, která jsou pro danou hru, v níž se nacházím, závazná. Závaznost jde ruku v ruce s očekáváním všech ostatních hráčů. Budu-li užívat typicky české způsoby vedení komunikace prostřednictvím španělských slov, budu narušovat homogenitu hry, a budu tak působit cize. Totiž umět se dorozumět jiným jazykem je jedna věc; druhá věc je umět používat tento jiný jazyk jako prostředek pro řečovou hru. Je totiž rozdíl mezi španělštinou, kterou se pouze dorozumívám prostřednictvím přenášení významů, a španělštinou, kterou se rovněž dorozumívám prostřednictvím přenášení významů, ale zároveň plním i společenská očekávání těch, se kterými komunikuji. V prvním případě je pro mne španělština jazykem cizím, který ovládám; v druhém případě je pro mne španělština jazykem druhým, který ovládá mne jako hráče. A dále: španělština jako jazyk cizí je dovednost, která vychází ze znalosti systému jazyka (gramatiky) a jeho slovní zásoby. Španělština jako jazyk druhý je dovednost, která vychází ze schopnosti užívat gramatiku a slovní zásobu jako hráčskou strategii, kterou svoji cizost ve Španělsku oslabuji. V prvním případě jde o znalost jazyka, v druhém případě jde o znalost metapragmatiky, tedy o schopnost užívat španělskou funkční řeč. Navíc hovořit španělsky ne vždy znamená umět hrát hru dominovanou španělštinou evropskou, která se odlišuje od celé řady jiných her dominovaných španělštinami v zemích Latinské Ameriky.

ŘEČOVÁ ČINNOST

Řečová činnost je součástí činnosti komunikační, jež spočívá v produkci a recepci znaků a jež zahrnuje více než pouhou výměnu informací. Představuje součást sociálního jednání *zahrnujícího činnosti re-alizující a formující formou komunikace sociální vztahy* (Kořenský, 1992: 78). Komunikativní chování jedince je to pouze tehdy, upoutá-li po-

zornost komunikačního partnera (Sperber a Wilsonová, 1994). Jedná se o interpersonální intencionální sdělování znaků na základě existence sdílené předpokladové báze. Jednotkou řečové činnosti je řečové jednání, které je spojeno s *preferencí určitých výrazových prostředků* (Hoffmannová, 1983: 102). Vzniká vztah mezi dvěma lidmi, případně mezi dvěma skupinami lidí, jenž je ustanovován nebo potvrzován skutečnostmi souvisejícími s těmito vztahy, časoprostorovými okolnostmi, psaností nebo mluveností.

Často se hovoří také o řečové komunikaci, jež bývá ztotožňována se společenským procesem jako takovým zakotveným v komunikačních normách daného jazykového společenství. Je to verbálně-komunikační stránka sociálního styku uspořádaná do komplexního procesu zahrnujícího jevy empiricky pozorovatelné na jedné straně, a na straně druhé jevy empiricky nepozorovatelné. Tyto procesy nám zůstávají skryty a je jedním z dílčích úkolů výzkumu odhalit vnitřní procesy mluvčích, kteří se v řeči určitým způsobem sociálně chovají. Pokusíme se odhalit soustavu činitelů, jež na řečovou komunikaci působí, a pokusíme se najít souvislosti mezi nimi.

Charakteristika produkce mluvené řeči je již částečně odkryta; co je ovšem pouze v zárodkách zkoumání mluvených komunikátů, je právě společenský aspekt řečového chování. Studium řečové zdvořilosti může významnou měrou přispět k teorii mluvenosti, která doposud nenabyla pevnějšího teoretického tvaru.

Řečová činnost je podmíněna existencí řečového kontaktu, což je jev dynamický a do značné míry je nositelem konfliktnosti. Kontakt má své východisko, průběh, vrchol, podstatu sdělení, jež do značné míry koresponduje s intencí mluvčího, a též výsledek, jenž se však se záměrem mluvčího shodovat nemusí. Jedná se o *soubor časově-prostorových charakteristik (vzdálenost, míra zprostředkování auditivního a vizuálního atd.), které ovlivňují komunikační styk partnerů* (Kořenský a kol., 1987: 134).

Z pohledu zkoumání řečové zdvořilosti ve dvou areálech je podstatný extralingvistický pohled na tzv. jazykový kontakt, který je potřeba chápat jako střet dvou pragmlingvistických systémů (Hlavsová, 1991). K tomu považujeme za nezbytné připomenout, že v současné

době dané existencí pevně daných politických hranic a jednoznačně definovaných obyvatel světa z hlediska národnosti, dochází k mnohem konfliktnějšímu kontaktu pragmalingvistických systémů; v minulosti se pragmalingvistické systémy přelévaly mnohem pozvolněji jeden v druhý právě existencí přechodových pásem dvou jazyků v kontaktu.

V českém prostředí to může být např. oblast česko-polského smíšeného pruhu, která se rozprostírá na pomezí češtiny a polštiny. Oblast je zajímavá tím, že politicky spadá do České republiky, a tudíž jsou její občané převážně české národnosti a také se tak ve skutečnosti sami cítí; na straně druhé jde z hlediska nářečního o jazykovou varietu, která se z hlediska dialektologického řadí do oblasti polského národního jazyka – mluvčí tohoto dialektu jsou tedy vybaveni spíše pragmalingvistickým systémem polštiny.²¹

Pomezí oblasti peninsulární španělštiny jsou na tom podobě, i když je jejich situace z hlediska jazykové politiky jinak specifická. Jako přechodové oblasti můžeme chápat oblasti galicijštiny a katalánštiny, kde se střetávají dva pragmalingvistické systémy mezi kastilštinou a portugalštinou, anebo kastilštinou a francouzštinou. Politický vývoj v 2. polovině 20. století jim přiřadil status svébytných jazyků, čímž jejich pragmalingvistické systémy vlastně oficiálně potvrdil nikoliv jako folklórní složky národní identity španělské, nýbrž jako samostatně existující perspektivy, jimiž se dá vnímat svět. Z toho možná vyplývá i následná tendence neustoupit z takto vytvořeného obrazu světa a vést (alespoň v některých oblastech) boj za svébytnost se stále se stupňujícími požadavky.

Řečová činnost je ustálena a je zakotvena ve společenské konvenci, jež dbá na dodržování platných pravidel jednání a na potírání pravidel neplatných. Do značné míry je s tím propojena i konvence jazyková, jež zahrnuje *pravidla určující, jaký způsob vyjadřování je společensky vhodný při konkrétních příležitostech* (Koťátko, 1998: 262). Společenská

21 / Situace je v česko-polském smíšeném pruhu mnohem komplikovanější: nářečí se postupně vytrácí, přesto však v místě dochází ke střetu dvou pragmalingvistických systémů a dochází ke kontaktům dvou typů modálních osobností.

konvence ustanovuje i normy chování obecné²², z nichž pak vycházejí i komunikativní normy a poté normy řečové a jazykové. Vztah konvence a morálky je obvykle nazýván pojmem etika. Konvence je regulativem jednání i vystupování. Jednání je etizujícím prvkem konvence, vystupování je jejím prvkem estetizujícím.

Řečová zdvořilost spadá do oblasti konvence etické – je to způsob jednání, zacházení s partnerem v komunikační události; spadá rovněž do oblasti konvence estetické – vhodné uplatnění prostředků řečové zdvořilosti může být přitažlivé pro posluchače, pozorovatele, adresáta a může plnit výraznou součást osobní společenské prestiže, charizmatu a image mluvčího.

Jazyk a řeč jako výsledky determinace sociálních vztahů, studuje teorie sociální komunikace, která se zabývá přenosem informací v sociálním chování lidí, což *umožnilo integrovat do popisu jazyka jevy dosud těžko integrovatelné a interpretovatelné* (Machová – Švehlová, 2001: 83), kam řečová zdvořilost bezesporu spadá.

Konvence je realizována v uzavřeném etnolingvistickém areálu.²³ Dorozumívací kód daného areálu je souborem zvláštních předpokladů řečového jednání, jehož nositelem je jednotlivec i určitá společenská skupina. Konvence v širším, tedy kulturním smyslu slova pak může charakterizovat větší územní celek, např. celý evropský lingvistický areál.

22 / Dejme tomu kodexové z hlediska náboženského, i když nikoli pouze takového.

23 / Jako uzavřené areály je potřeba vnímat i ty oblasti, které sice užívají shodný jazyk, jsou však z hlediska kulturně historického rozdílné. Chápeme tedy území politických celků latinskoamerických jako samostatné oblasti vyznačující se různou modifikací původní společenské konfigurace mateřských předkoloniálních společenství. Toto je ovšem jev v lingvistice zřejmý: není možno považovat španělštinu evropskou a americkou za zcela shodné dorozumívací kódy, zejména pokud jde o mimogramatické složky, jež jsou konvenčně i nekonvenčně sdělovány; nelze dokonce vnímat za identické ani jednotlivé americké normy španělštiny.

Homo Homini

MY A ONI

Při hledání funkčního rozpětí řečové zdvořilosti jsme nejprve přistoupili k odhalení vztahu mezi zkoumaným problémem a kulturní antropologií. Ta se zabývá člověkem a jeho kulturním prostředím jako základním determinantem každého jedince, a v posledku také všemi jedinci, kteří dohromady v určité uzavřené skupině, na jednom místě a v dané době vytvářejí určitou kulturní společenskou strukturu, stmelnou dohromady komplexitou. Ta poté funguje jako základní dogmatické paradigma pro všechny, kteří se v dané komunitě nacházejí.

Pro vlastní definování vztahu řečové zdvořilosti jako jevu společensky-kulturního stojí za to nahlížet na tento v mnoha pracích pouze languově traktovaný jev jako na základní jednotku antropologického zkoumání. Takové jednotky mohou mít různou povahu i různé místo v hierarchii antropologického pojmosloví a mohou různě, tu více tu méně přiléhavě, popisovat lingvistickou aktivitu mluvčích ve vztahu k jeho adresátům. Při zkoumání řečového chování mluvčích se často obejdeme bez lingvisticky antropologického vnímání skutečnosti a omezujeme se jen na popis nabízený tradičně lingvistickými disciplínami. Nicméně právě antropologické hledisko považujeme za zcela

zásadní pro pochopení paradigmatu řečové zdvořilosti a pro určení funkčního rozpětí řečové zdvořilosti i) jednak obecně a ii) jednak konkrétně v češtině a ve španělštině. Co nás k takto orientované perspektivě antropologického pojetí řečové zdvořilosti zkoumaného problému vede?

Jednak je to domněnka, že etnolingvistické komunity, užívající rozdílné dorozumívací kódy, mají předem omezenou možnost vnímání reality světa, což je dáno limitacemi jejich jazykového systému a způsobem sémantického procesování reprezentací. *Společenská savci včetně Homo sapiens se v průběhu evoluce vyvinuli ke xenofobii. Instinktivně dělíme lidstvo na „my“ a „oni“: „My“ jsou lidé jako já a vy, sdílíme jazyk, náboženství, zvyky* (Harari, 2013: 241). Každá skupina, která se vymezuje jako společenské „my“, jinak zpracovává vjemy od jednotlivin až po obecnosti, a to na základě vnitřně ustavené intersubjektivní, prostřednictvím níž si jednotliví členové společenství usnadňují kategorizaci světa, čímž vzniká jedinečná pojmová hierarchie. Ta je v rámci skupiny „my“ jedinečná a ustavuje společenské hodnotové paradigma.

Procesuální zpracování všech jednotlivin na obecnosti se děje prostřednictvím jevu zvaného redukce. Redukce musí u každého etnolingvistického společenství probíhat podobně, ovšem nikdy ne zcela shodně. Právě podobnost procesu redukce svědčí na jedné straně o oprávněnosti některých univerzalistických teorií, na straně druhé rozdíly v průběhu redukce pak hovoří pro platnost myšlenky jazykového relativismu a jazykového determinismu.

Za druhé je řečová zdvořilost jevem orientovaným na kulturu. Jedná se o konstrukt, který je sice realizovaný pomocí jazykovým systémem utvořených a řečově produkováných entit, ale nemá s přenosem informací, respektive s kvalitou přenášené informace nic společného; je spíše odrazem společenské formace, v níž se mluvčí nacházejí. Vztah kultury a řečové zdvořilosti je pak zcela průhledný. Mnohdy hovoříme o „jazykové kultuře“ v užším slova smyslu, tedy o vhodnosti způsobu, kterým je přenos základního významu jazykově realizován. Někdy jsou pro konkrétní omezené množství komunikačních událostí, kterých se účastní pouze vybraní mluvčí, řeč o pravidlech společen-

ské etikety, kam jazykové projevy ve své fosilizované, a zároveň více než normované (tedy preskripční) podobě také spadají.

Řečovou zdvořilost můžeme považovat za irelevantní tam, kde jde o uspokojení potřeb individua bez přihlédnutí k potřebám ostatní společnosti. V tomto spatřujeme zásadní význam, neboť vztahy mezi jedinci, které jsou z hlediska sociologického nějakým neviditelným a často neuchopitelným předivem uspořádány, mohou vyjít najevo prostřednictvím určitého způsobu vedení komunikace, kde se toto sociologické předivo ztvárňuje pomocí jazykových prostředků, které pak dokáže popsat lingvistika. Považujeme tedy za klíčové přiřadit těmto lingvistickým entitám nejen jejich funkčnost parolovou, tedy promluvovou, ale také navázat je do vzorce řečového chování pro ten který jazyk. Takové řečové chování pak bude jedním ze segmentů, jež utvářejí kulturní vzorec chování určité společnosti. Je to tedy určitý politický postoj, jak uvádí Watts (1992: 60), určité *rozšíření politického řečového chování jako vědomé volby lingvistických struktur, které dle diktátu doby a módy jsou konvenčně srozumitelné jako pokus vycházející z „já“ k udržení své pozice ve vztahu k druhému, ať už je důvod jakýkoliv.*

Za třetí je řečová zdvořilost součástí kulturního prostoru, který je definován jako etnolingvistický areál; řečová zdvořilost je na konkrétní kulturní prostor navázána a je nepřenositelná do jiných kulturních oblastí.

Za čtvrté se řečová zdvořilost opírá o základový kvartet elementů komunikačního modelu: já – ty – tady – teď, z jehož první dvojice vyplývá, že jejím účelem bude reflektovat (modifikovat, fingovat, modulovat, transponovat, manipulovat) vzájemný vztah mezi mluvčím a adresátem, resp. skupinou, do které spadá mluvčí, a skupinou, do které spadá adresát. Zjednodušeně řečeno, řečová zdvořilost mění velikost třetí plochy tam, kde se jako dva partneři v komunikační události postaví proti sobě příslušníci skupiny My a Oni. Jejich jednání je tedy opět politickým jednáním v definici Wattsové (1992: 50); je *určitým sociokulturním chováním směřujícím k pokusu o ustanovení nebo udržení rovnováhy v meziosobních vztazích mezi jedinci určité sociální skupiny (otevřené či uzavřené) v právě probíhající interakci.*

Za páté je řečová zdvořilost zdrojem kulturního konfliktu při multikulturní komunikaci, což je jev v dnešní společnosti sice zcela běžný, ale který nutí klást si otázku, jak se v takové situaci nejlépe jazykově zachovat, jak se připravit na jednání s příslušníkem jiného etnika. Haverkate (1994: 56) srovnával kulturu španělskou a holandskou a dospěl k závěru, že *předem dané rozdílnosti mohou vést k nedorozuměním nebo konfliktům etnolingvistického druhu. Pak není divu, že v oblasti rutinních mluvních aktů je interakční chování Španělů považováno Holanďany za nezdvorné, zatímco Španělům připadá Holanďany preferovaná verbální forma příliš přehnaná nebo zbytečná.*

AKCEPTACE A SANKCE

Jazyk pro antropologa je po environmentálním prostředí nejzákladnějším determinantem lidské činnosti a vede přímo k odhalování kognitivních schopností jedince i jeho ustálených vzorců chování. Vždyť přeci vyjadřování se jazykem se ve své podstatě kryje s chováním člověka. Všimněme si, jak může být porušení určitého normovaného a očekávaného jazykového vyjádření sankcionováno výtkou „*Takto se chovat nemůžeš!*“

Vliv jazyka je neoddiskutovatelný ve vztahu k socializaci člověka, který nabývá jazykové dovednosti nápodobou vzorů interakcí mezi pozorovanými, jemu blízkými jedinci. Jedině tak může člověk nabývat zkušenostní regulátory chování, které jsou nabývány najednou s komunikačními kompetencemi.

Svým způsobem je vztah antropologie a jazyka propojen s emočním hnutím, které vyvolává u jeho uživatelů. Jedná se tu o komunikační paradox, který tkví v tom, že *komunikace sice předpokládá společné médium, ale úspěšná je jediné tehdy, když probouzí a oživuje jedinečné, a to značí: sociálně signované prožitky* (Bourdieu, 2014: 15). Řečová zdvořilost je produktem trhu – ten je založen na entitě mluvčího, který uplatňuje určitý „výrazový zájem“ (tj. říkat ty a ty věci). Mluvčí se pohybuje na poli jazykového/řečového trhu, kde je vystaven pragmatickým systé-

mům specifických akceptací a sankcí. Bourdieu (2014: 14) dále říká, *že dokud lingvisté přehlížejí konstitutivní meze své vědy, nemají jinou volbu než zoufale hledat v jazyce elementy, jež jsou naopak vepsány ve společenském rámci fungování jazyka, anebo nevědomky provozovat sociologii, tedy propadat riziku, že na poli gramatiky objeví přesně to, co tam podvědomě vnesla spontánně přijatá sociologie lingvisty.*

Vztah závislosti řečové zdvořilosti vůči kulturnímu konstruktu je obousměrný, samotná struktura společnosti a její změna vede ke změnám v paradigmatu řečové zdvořilosti. Ne ovšem stejně rychle; ve srovnání se změnami skutečněnými v kultuře jsou změny v jazyce pomalejší a pravidelnější; jazyk je mnohem kompaktnější a nezávislejší než kultura samotná (Salzmann, 1996: 94). Mezi těmito dvěma entitami tedy vzniká neustálý obousměrný tlak. Při zkoumání řečové zdvořilosti tudíž není možno na tento jev nazírat pouze zúženou optikou lingvistického popisu. Jinými slovy je potřeba řečovou zdvořilost jako pojem vztahovat nejen k lingvistickému pojetí languového a parolového, nýbrž také ve vztahu k roli člověka jako mluvčího, který svým jazykovým jednáním determinuje společenskou konfiguraci v daném územním celku v konkrétní době a přijímá užíváním jazyka jedinečný způsob myšlení, uvažování a hodnocení: neboť jazyk přispívá k tomu, aby byly věci posuzovány a vnímány shodným způsobem, což vede k výstavbě společného národního povědomí.

STVOŘITELSKÁ ŘEČ

Antropologické hledisko v kombinaci se sociologickým pomůže odkrýt podobu společenského diskurzu, jehož kvalita či charakter vycházejí přímo ze struktury společnosti. Bourdieu (2014) jej nazývá stvořitelskou řečí. Lingvistická antropologie v dnešním smyslu je pak především *studiem fungování jazyka v jeho kulturním a společenském kontextu. Jejím zájmem není a nemůže být jen struktura jiných jazyků, studuje řečové chování a jeho vazby na kulturní představy a podmínky života svých nositelů* (Pokorný, 2010: 8).

Výše jsme již uvedli, že s řečovou zdvořilostí se pojí jazyková relativita. Jak o tom hovoří Fraser (1990: 220), jedná se o soubor sociálních norem, které spočívají na pravidlech tu více tu méně explicitních, která předepisují určitý typ chování, stav meziosobního vztahu nebo způsoby přemýšlení v kontextu. Různé pragmlingvistické systémy řečové zdvořilosti tedy budou relativizovat vzhled do světa, a ten je výsledkem jazykového a řečového uchopování žitého environmentálního prostředí. Prostor se tak až prostřednictvím jazyka a jeho užívání v řeči proměňuje ve svět, který je těmito dvěma od sebe neoddělitelnými fenomény stvořen, je jimi konstruován jako sdílená fikce. Svět je výsledkem kreativní jazykové a řečové činnosti všech uživatelů v intersubjektivní harmonii.

Svět tak lze chápat jako kontext pro konkrétní jazyk. Záležitost se vlastně blíží k filozofickému pojetí pravdy. Hledání pravdy je umožněno pouze do té míry, co nám jako mluvčím umožňuje pragmlingvistický systém, jenž uspořádává všechny životní hodnoty do hierarchie; ostatní položky skartuje pro jejich irelevanci do položky hodnot „neživotních“. Řečová zdvořilost odkrývá strukturu jazykově-etnických žebříčků hodnot. Ve spojitosti s tím hovoří Müllerová (1991) o vědomí veřejnosti, o hodnotovém systému, který nelze změnit; lze jej pouze přijmout jako danost, i když někdy s vnitřním nesouhlasem.

K problematice významně přispělo také zkoumání struktury jazyka jako systému, jenž dle De Saussura (1996: 139) pomáhá odkrýt naše myšlení, neboť právě ono je *psychologicky, odhlédneme-li od jeho vyjádření slovy, pouhou amorfní a nezřetelnou masou*. [...] *Sama o sobě je myšlenka mlhovina, kde nic není nutně vymezeno*. [...] *Předem dané ideje neexistují a nic není zřetelného před objevením jazyka*.

Pro jazykový relativismus je však zásadní především zákon jazykového společenství spočívající v tvrzení, že každý člověk si osvojuje s jazykem i specifický způsob myšlení. Tím pádem utváří specificky konstruovaný svět jednotlivce, který se opírá o světy jiných jednotlivců, s nimiž se pak utváří svět kultury daného místa a dané doby. Vidění světa není výsledkem pouze vlastních úvah a zkušeností, ale zejména úvah a zkušeností našich předchůdců, jak jsou uloženy v pojmech

našeho i jejich jazyka, jakkoli se mohou ve svém vývoji tyto jazyky lišit na jedné straně, či jakkoliv jsou ve svém základním štěpení shodné.

Bourdieuovo (2014) pojetí jazykového/řečového trhu, na kterém mluvčí uplatňují své jazykové produkty jako ekonomicky úspěšné či neúspěšné, je toho dobrým příkladem. Řečový trh je tedy světem pro člověka, který s jazykem zachází jako s nástrojem, kterým lze svět stavět, měnit i manipulovat.

Řečová zdvořilost má s úspěšně vedenou interakcí vztah kauzálně-konsekvenční. A úspěšná interakce může probíhat pouze ve světě lidí, v němž jsou hodnoty pevně dány jako intersubjektivní žebříček společenských potřeb, jejichž preference všemi aktéry ve společenství zakotvuje základní pravidla společenského styku, ustavuje bezpečí dynamických kontaktů, kanalizuje agrese a poskytuje vůbec pevnou oporu pro rozumění sobě i ostatním. Z tohoto rozumění se pak odvíjí úspěšnost interakce s druhým, neboť jedině takto lze druhého vyhodnotit jako druhého, spadajícího do světa domova.

HODNOTA

Řečová zdvořilost je hodnotovou strukturou jazyka, lépe řečeno je ukazatelem hodnot, které dané společenství vyznává. Hodnotový žebříček je intersubjektivní a je uložen v mentálních konceptech jedinců. Intersubjektivita je dána společnou předpokladovou bází u všech příslušníků etnika. Je to soubor předpokladů řečové činnosti zahrnující určité sociální normy, komunikační normy, soubor znalostí o světě a pravidla řečového chování umožňující jedinci řečovou komunikaci (Kořenský, 1992: 76).

Řečová zdvořilost je i součástí osobnosti jedince jako jeho vnitřní mentální a též vnitřně organizovaná struktura, která se vytváří na základě *dispozičních vlastností jedince v průběhu jeho interakce s okolním světem* (Nebeská, 1992a: 92), a je souborem všech zkušeností mluvčího, které dostávají obecnější charakter vlivem redukce a také zpětným náhledem na prožité zkušenosti, tj. na individuální minulost. Zde připomínáme existenci situačního typu, který je mluvčímu tím zřetelnější, čím je jeho

zkušenost bohatší. Vyplývá z toho, že předpokladová báze je jedinečná, individuální. Nicméně *lidé žijící ve srovnatelných podmínkách získávají v průběhu svého života obdobné zkušenosti, osvojují si obdobné znalosti, někdy i tentýž přirozený jazyk* (Nebeská, 1992a: 92). Tyto sdílené zkušenosti a znalosti jsou předpokladem vzájemného dorozumění. Řečová zdvořilost jako intersubjektivní fenomén udržuje všechny členy daného společenství v neměnné představě o světě: *z imaginárního řádu není úniku. Když zbouráme vězeňské zdi a dostaneme se na svobodu, záhy zjistíme, že jsme jen vyběhli na větší dvoranu možná většího vězení* (Harari, 2013: 147).

Jak uvádí Uhlířová (1993: 96), jednou z nadějných oblastí sblížování psycholingvistiky a lingvistiky může být oblast předpokladů řečové komunikace (mentálních konstruktů v mysli uživatele jazyka). Vnímat řečovou zdvořilost

- a) jako výsledek předpokladové báze společné jen omezenému počtu mluvčích tvořících jedno jazykové společenství a
- b) jako jedinečný etnicko-kulturní žebříček hodnot,

vychází z teorie jazykové relativity. Předpokladová báze z hlediska systémovosti vykazuje několik charakteristik:

- a) jednota – dána integritou osobnosti, provázaností obsahů, systémovostí, procesuálností;
- b) dynamičnost – je to otevřený, interaktivní autoregulativní systém (Nebeská, 1992a);
- c) kreativita – v rámci interakce je systémem tvořivým, nikoli jen pasivně odrážejícím kontext.

Pro řečovou zdvořilost je klíčové právě pojetí heterogenosti obsahů předpokladové báze. Spadají tam věcné znalosti, komunikační prostředky uspořádané do různých znakových soustav, mezi nimiž výsadní postavení mají prostředky přirozeného jazyka; znalosti o tom, za jakých okolností užít kterých prostředků (normy); a v neposlední řadě komunikační dovednosti.

KOMUNIKAČNÍ MODEL

Veškeré bádání na poli řečové zdvořilosti by nebylo možno bez neustálého vědomí, že veškerá lidská komunikace je proces, který lze schematicky znázornit komunikačním modelem. Řečová zdvořilost je signál s určitou formou a funkcí, tzn. s hodnotou spíše sociálně-sdělnou než pouze sdělnou. Takový signál zapadá do modelu komunikační situace, který již ustanovil Jakobson a který obsahuje šest entit: mluvčího (podavatele), posluchače (příjemce), zprávu, kontext, kontakt a kód (jazyk) (Jirák a kol., 1996: s. 62). Jakobsonův model komunikační situace byl psycholingvisty rozveden do modelu komunikačního, jenž byl později nazván jako kódový či informační a stal se základem mnoha dalších oborů, zejména teorie informace. Došlo k terminologickému přeregistrování: produktor – kanál – kódování – sdělení – kód – kanál – dekódování – recipient. Je zaveden i pojem šum. Model umožňuje globální pohled na komunikační proces a zdůrazňuje procesualnost a kódovost.

Pro řečovou zdvořilost považujeme za velmi podstatnou právě kódovost, poněvadž zdvořilé chování je z velké části rituálové, habituované povahy. Je to ustálený společensko-hodnotový kód, jenž stojí nad kódem jazykovým.²⁴ Stejně jako je šifrování a dešifrování syntaktických entit dvěma parsery shodné, předpokládáme, že by mělo být shodné i šifrování a dešifrování zdvořilostního kódu u obou participantů v komunikační události. Znamená to, že kódovanou zdvořilost interpretuje adresát jako zdvořilost stojící v opozici k nezdvořilosti či k zdvořilostní indifferenci²⁵.

Pro řečovou zdvořilost je podstatný také model konstrukčně integrační dle Kintsche (1988), jenž akcentuje využívání struktury znalosti adresáta při porozumění textu. Opírá se o dvě fáze. První je fáze konstrukční; porozumění textu spočívá ve vytváření textové báze na základě

24 / Ažkoliv jsme hovořili o řečovém systému, z hlediska sdělování mimogramatických entit stojí z hlediska důležitosti v interakci nad samotným jazykovým systémem a řídí se pravidly jednak jazykovými, ale také ryze řečovými. Ty jsou systémové, nicméně jejich systémovost ještě zcela odhalena není.

25 / Nezdvořilost a zdvořilostní indifferenze nás v této práci zajímají pouze do té míry, jak dalece vymezují hranice zdvořilosti.

vstupních informací z textu a s nimi korespondujících znalostí recipienta (vytváření pojmů a propozic, vytváření dalších propozic připojených inferenčními mechanismy, výběr těsně sousedících znalostí aj.). Výsledkem integrační fáze je začlenění textové báze do znalostí recipienta (Nebeská, 1992a: 65). Jelikož je řečová zdvořilost součástí pragmatické kompetence, je dekodování zdvořilosti v souladu s jeho znalostní a s předpokladovou bází, jež je utvářena životní empirií adresáta ve zdvořilých normovaných situacích. Řečová zdvořilost jako jeden z projevů imaginárního řádu je tedy v rukou těch, kteří ji předávají; zodpovědnost za kvalitu tohoto imaginárního řádu nesou ti, kteří vedou mladé mluvčí k udržování určitého typu jednání: *v tomto duchu je zapotřebí důkladně vzdělávat všechny členy společnosti a od narození jim neustále vštěpovat zásady imaginárního řádu a používat k tomu všechny prostředky: pohádky, divadelní hry, obrazy, písně, pravidla společenského chování, politickou propagandu, architekturu, recepty i módu* (Harari, 2013: 141).

Jiným pojetím je model mentální dle Johnsona-Lairda (1983). Porozumění textu je neustále probíhající proces, jenž navazuje na porozumění jiným textům spojeným s aktivitou jiných kognitivních modulů.²⁶ Pro mentální modelování textů je potřebná rekurzivnost, která je procedurálně utváří, a porozumění je tak pouze dočasné a proměnlivé. Mentální model je tedy vždy neuzavřený a nekompletní; porozumění textu je tak rektifikovatelné.

Řečová zdvořilost, jak ji zde vidíme my, je výsledkem orientace na adresáta, tedy na opačný protipól k mluvčímu: podmínkou úspěšně a efektivně vedené komunikace je *orientace produktora textu na jím předpokládaného adresáta nutná, a to jak ve vztahu primárním* (autor – recipient), *tak v relaci druhotné* (překladař – čtenář) (Hrdlička, 1997: 33). Celá organizace komunikace probíhá ve třech fázích: 1. *fáze vzájemného propojování signálů a reakcí komunikujících osob*, 2. *fáze sdílení komunikovaných významů* a 3. *fáze vzájemných vztahů mezi účastníky komunikace (role a status)* (Nakonečný, 1999: 167), z nichž právě třetí fáze je podstatnou pro řečovou zdvořilost, která ze vztahů mezi komunikanty

26 / Moduly jsou chápány jako autonomní subsystémy založené na určitých principech. Tyto principy samy o sobě jsou jednoduché, komplexnost zajišťuje interakce mezi moduly (Nebeská, 1992a: 70).

imanentně vychází. Řečová zdvořilost je svým způsobem operativní: operativnost spatřujeme v tom, že vlastnost textu je orientována na příjemce. Dle Popoviče (1983: 92-93) je operativnost základem komunikace vůbec a uplatňuje se ve všech stylech.

V komunikačním modelu se hovoří také o komunikační ose, jež je přímou spojnici mezi mluvčím a adresátem. Zelinková (1987: 9) hovoří o komunikační ose jako o *výkonné funkci textu*.

VSTŘÍCNOST

Povaha komunikace je tedy zejména interakční. V naší práci se budeme orientovat pouze na mluvené komunikáty, a to ani zdaleka ne na všechny typy dialogických textů, které by možnost výzkumu značně ztížily. Bude nás zajímat, jakými jazykovými prostředky udržují komunikanti na parcelátech svých textů (na konkrétních mluvních aktech) vstřícnost v širším slova smyslu. Výše jsme hovořili o orientaci na adresáta; vstřícnost k adresátovi je vztah, jenž zabezpečuje možnost vzniku komunikace vůbec a její udržení. Komunikace se totiž neomezuje pouze na dialog jako takový (Nebeská, 1991a: 146 uvádí, že tento názor je často mylný i mezi lingvisty); ten je pouze *nejtypičtějším reprezentantem komunikace, a právě v něm je vstřícnost mezi účastníky komunikace (zpětná vazba mezi nimi) zřetelně patrná* (Nebeská, 1992a: 146).

Vstřícnost je realizována jazykovými prostředky, které mohou odkazovat k sociativnosti výrazu, což je *vyvažování mezi komunikačním uplatněním subjektu odesílatele a komunikačním respektováním příjemce*. [...] *Ohled (vstřícnost) na příjemce se v řeči všeobecně projevuje koncipováním cíle komunikace a charakteru vyjádření se zřetelem na kontakt s příjemcem* (Popovič, 1983: 94). Popovič následně ve své definici sociativnosti výrazu (prostředku) dodává to nejpodstatnější, co je pro řečovou zdvořilost v našem výzkumu klíčové: *vyvažování se děje s přihlédnutím na jeho [adresátův] osobní status, chápavost, jemnocit, důstojnost, názory, zájmy, společenský a věkový status* (Popovič, 1983: 94),

které jsou relevantními sociopragmatickými faktory či činiteli vystupujícími jako filtry, jež řečovou zdvořilost aktivují.

V lingvistice se dále užívají i pojmy jako *přístupnost výrazu* (prostředku), což je výběr uskutečněný tak, aby se mluvčí přizpůsobil mentální úrovni a úrovni vzdělání adresáta; stejně tak se užívá pojmu *příznivost výrazu*, jež akcentuje spíše respektování zájmů adresáta a vyjadřuje osobní a společenské vztahy lidí. Jako jeden z mnoha principů komunikace se také uvádí princip vstřícnosti, který v obecné rovině znamená, že jako adresáti máme z možných interpretací promluv volit tu, jež nám umožní vyložit *komunikativní a na ně navazující mimokomunikativní chování mluvčího jako racionální* (Koťátko, 1998: 268). Řečová zdvořilost jde s racionalitou ruku v ruce – je to právě zdvořilost, která pomáhá vyhybat se konfliktnosti v interakci a má strategický charakter. Řečovou zdvořilostí se slovy mění svět jak na straně mluvčího, tak na straně adresáta.

Je potřeba podotknout také fakt, že ačkoliv se mluvčí snaží zakódovat do své výpovědi za pomoci zřetelných a jednoznačně funkčních jazykových prostředků svůj záměr, sám o sobě text smysl nemá. Interpretace je povahy mentální a existuje jen v mysli interpreta; na autorově záměru je do značné míry nezávislá.

Orientace na adresáta se rovněž reflektuje v solidaritě mezi partnery. Solidarita je *nejdůležitější složkou psychosociálního vztahu partnerů spjatých neformálními psychosociálními vazbami* (Machová – Švehlová, 2001: 73). V řečové zdvořilosti je solidarita klíčová pro to, co nazýváme vstřícností na jedné straně, a na straně druhé je to užívání jazykových prostředků, jež dynamizují sociální vzdálenost mezi mluvčími. Vzdálenost a blízkost vyjádřená jazykovými prostředky je součástí kulturního komplexu a komplexu řečového. Solidarita je založena na dvou emočních stavech: na respektu a na lásce. Některé aspekty řečové zdvořilosti, jež jsou součástí funkčního rozpětí pojmu „zdvořilý“, jsou také charakteristiky nenucenosti, kolegiálnosti, družnosti, důvěrnosti, přátelskosti, intimnosti, familiárnosti, sousedskosti či žoviálnosti, což jsou polohy konformnosti jazykového prostředku (Popovič, 1983: 95).

Pragmatická lingvistika také operuje s pojmem *empatie*, jenž je definován jako *různý stupeň identifikace mluvčího s participanty události* (Uhlířová, 1993: 243) a představuje nejvýraznější složku aktuálního členění. Sem spadají určité honorativy nebo zdvořilostně indexové či referenční výrazy, jež utvářejí *ohnisko empatie* (Encyklopédia jazykovědy, 1993: 128).

PRAGMATICKÁ KOMPETENCE

Řečové chování mluvčích je řízeno komunikační kompetencí. Ta je strukturována ve dvou rovinách: kompetence jazyková a kompetence pragmatická. Jazyková kompetence v užším smyslu slova, tedy *linguová*, která je dle generativistického pojetí gramatiky příslušníkům lidského rodu vrozena, umožňuje šifrovat a dešifrovat/interpretovat gramatické významy jednotlivých jazykových prostředků, které jsou realizovány v proudu řeči. Jejich fyzická lineárnost (zvukového signálu, písma) je pouze povrchová. Jazykové prostředky jsou v hloubce hierarchizovány vzájemnými syntaktickými vztahy a rekurzívností. Schopnost interpretovat syntaktické a rekurzívní struktury je úlohou parseru, který funguje jako dešifrovací přístroj a jehož dovednost zpětně strukturovat z lineárního proudu slyšeného zvuku členy řídící a závislé na jedné straně a rekurzívnost na straně druhé je považována za jedno z jazykových univerzálií.

Samotné fungování mezilidské komunikace ovšem nemůže být argumentačně podepřeno pouze existencí tohoto univerzálního jevu, byť se jeho funkce může jevit jako neoddiskutovatelná. Jazyková kompetence se realizuje v performanci, která využívá kromě zapojení parseru také dalších interpretačních mechanismů, tzn. nejen systémově jazykových.

Interpretační mechanismus je aktivován při veškerém jazykovém chování a tvoří jej pragmatická kompetence. Umožňuje mluvčím v komunikační události vyjadřovat postoje jich samotných k této události, umožňuje vymezovat základní osobní prostor pro jednotlivce,

umožňuje modifikovat vzájemný vztah mezi komunikanty, a tudíž upravovat jejich vzájemnou interpersonální vzdálenost, umožňuje působit na adresáta způsobem žádoucím – strategickým, umožňuje v neposlední řadě také to, aby efektivně proběhla sociálně-ekonomická směna. Taková pragmatická kompetence je zásadní pro to, aby chom vůbec mohli ve společenství lidí řádně komunikovat a aby chom komunikací nebyli poškozeni.

Domníváme se, že v postindustriální společnosti jsou mnohdy překážky v komunikaci tím jediným, co znemožňuje mluvčím přístup ke všudypřítomným zdrojům. Jedním z projevů pragmatické kompetence je řečová zdvořilost, která je ustálena v tom kterém jazykovém prostředí různými způsoby.

Rozdíl mezi kompetencemi jazykovou a pragmatickou spočívá také v tom, že se zásadně odlišují ve vztahu k akvizici: jestliže se dá kompetence jazyková zvládnout v průběhu prvních šesti let vývoje dítěte, pak kompetence pragmatická se rozvíjí v průběhu celého životního cyklu a je neustále pod tlakem okolního kontextu, který ji utváří a který nutí mluvčího ji takto, tedy nápodobou vzorů, uskutečňovat směrem k adresátovi. V průběhu lidského života se ovšem kontext (žitý svět) proměňuje. Pragmatická kompetence se v průběhu života rovněž proměňuje tak, jak jedinec prochází různými vývojovými fázemi společnosti, jejíž strukturní změny se reflektují v řečovém chování mluvčích. Navíc je v globalizovaném a globalizujícím se světě umožněna migrace, což nepochybně vede ke konfrontaci mluvčího nejen s jinými jazykovými kompetencemi, ale také (a především) s jinými komunikačními normami. Tímto způsobem pak mluvčí obvykle narážejí na nedostatečnou pragmatickou kompetenci návštěvníků z jiných etnolingvistických areálů a naopak.²⁷

Nabývání kompetence je spojeno s asimilací a akomodací. Dítě na data získávaná v průběhu interakce s okolím reaguje dvojím způsobem.

27 / Uplatňování vlastní jazykové kompetence při užívání cizího jazyka je již důsledně popsána a je objektem zkoumání mnoha lingvistických oborů, především psycholingvistiky. Jedná se o transfer, kterým jsou určité jazykové prostředky mateřské jazykové kompetence přenášeny do jazyka cizího. Při transferu pragmatické kompetence však může docházet ke konfliktu vlivem konfrontace dvou kulturních vzorců chování, jichž je pragmatická kompetence organickým segmentem.

Jednak začleňuje nová data do existujících schémat (vzorců jednání) – tzv. asimilace; jednak vytváří nová schémata nebo přizpůsobuje dosavadní tak, aby jimi mohlo nová data uchopit – akomodace (Šebesta, 1999: 35). Akomodace a asimilace jsou dva procesy, které lze považovat za doplňující se mentální činnosti, které mají za výsledek homogenní způsob vnímání světa. Jinak řečeno, jde o hodnotový systém, v němž mají všechny položky stejnou distribuci. Tím se opět dostáváme k definici pragmalektu jako k homogennímu způsobu distribuce.

Shodná distribuce pak podmiňuje vznik strategií, které vedou k úspěšnému přežití: *v průběhu vývoje jednotlivce se rozvíjí program, který v dětství hodnotí místní společenské poměry a v dospělosti pak vede ke strategii, která má největší naději na úspěch* (Wright, 1995 [1994]: 87). Domníváme se, že s nabýváním pragmatické kompetence hovoříme i o řečových investicích. Jde o rodičovské investice, které vycházejí nejprve z matky, kterou dítě vnímá jako zdroj mateřského jazyka, nicméně jako biologický druh vykazujeme silné investice i ze strany otce. Vysoké otcovské investice vedou jejich syny k nabývání mužského vyjadřování a statusového porovnávání. Záleží na tom, jak je dominantní otec, zda jeho syn si vtiskne určité mužské způsoby dominantního statusového chování či je zcela odmítne a bude za vtištěný vzorec považovat statusové řečové chování matky. Totiž muži používají nejrůznější způsoby jak posílit své společenské postavení a z něj vyplývající přitažlivost pro samice. Polygynie naší evoluční historie se tedy zčásti, možná ze značné části, projevuje nikoli ve stavbě těla, ale typicky mužských vlastnostech psychiky (Wright, 1995 [1994]: 97). Vrátime-li se ještě k rodičovským investicím, patří k nim i neustále hodnotící proces, prostřednictvím něhož rodiče a další silnější osobnosti včetně starších sourozenců slouží jako vzory životních úloh a učitelé, a přitom utvářejí svědomí tím, že dítě chválí nebo odsuzují (Wright, 1995 [1994]: 226).

Definice kompetenčního procesu chápaného jako schopnost „naučit se jazyk v jeho pragmatické rovině“ se opírá o hypotézu, že jazyk mohl u člověka vzniknout tak, že rozvoj sociální vazby, nabývající u vyšších primátů velkého rozmachu, je především důsledkem, a nikoliv příčinou vývoje nové kůry mozkové (Changeux, 1983: 355) – a tedy rozvoje jazyka.

Tím pádem se předpokládá, že organizovaná společnost musela být založena na nějakém nástroji komunikace (srov. Hagége, 1998: 27).

Přirozený způsob proměny neorganizovaných zvuků v organizovaný systém, tedy postupnou institucionalizací v endogenní imaginární řád (engramace) byl vlastně procesem vzniku prvního zvyku; pojem „přirozený“ zde nemá žádné metafyzické implikace. Pokusme se v tomto smyslu převrátit pořekadlo o zvyku jako o druhé přirozenosti: to, co nazýváme přirozeností, by nemuselo být ničím jiným než prvním zvykem. [...] V tomto případě byl však zvyk posílen příznivými faktory, díky nimž ještě lépe vynikne skvělá role, kterou sehrál zvukový factor na podivuhodné cestě člověka k realizaci řečové schopnosti. [...] Lze říci, že z distančních receptorů to byl právě sluch, který převážil nad zrakem, a že vokálně-auditivní charakter lidské řeči předčil její vizuální ráz [...] Posunkový signifikant byl tedy odsunut do pozadí v důsledku samotného tlaku fyzického světa, a to přesto, že byl starší než signifikant zvukový, s nímž se proto mohl dlouho dobu spojovat, a že se v různých podobách podle jednotlivých kultur vyskytuje dodnes (Hagége, 1998: 24). Z pohledu filozofie je člověk a jeho existence podmíněna tím, že existuje společenský živočich, který se setkává s dalšími společenskými živočichy, čímž mezi nimi vzniká výlučný vztah, jenž se vzpírá vlastnímu popisu prostřednictvím perspektivního vnímání tohoto vztahu mimo sledovanou dvojici.

Přispívá tomu i teorie tváře, neboť mluvení je vlastní pouze tváři jako takové, která reprezentuje jednotlivce ve své jedinečnosti a zároveň jej právě obecnými charakteristikami obličejové části hlavy u Homo sapiens vymezuje vůči jiným živočišným druhům. Každé postavení tváří v tvář tedy jednoznačně odkazuje na druhové společenství, jež je dáno shodou na jedné straně, a tato shoda je rozpoznatelná z konkrétní neopakovatelné jednotliviny na straně druhé. Shoda v obecnosti pak udává možnost, že lze nastavit komunikaci prostřednictvím lidského jazyka (což se s představiteli jiných primátů nestává), a že navíc tato schopnost bude mít takový charakter, aby nebyla poškozena tvář druhého při postavení vůči jiné tváři: ze setkávání s Tváří lze jistě odvodit důležité etické náhledy, toto setkání samo se však musí přijmout jako axiom a zdaleka ještě nevytváří lidskou

společnost, kterou naopak musí už předpokládat – například ve fenoménu řeči (Sokol, 2015: 12).

ZDVOŘILÝ ŘEČOVÝ HABITUS

Řečovou zdvořilost můžeme definovat v první řadě jako určitý typ sociálně podmíněného chování, to znamená, že se jedná o jev zvykový. Tento řečový habitus vytyčuje *limitní formu všech situací mocenského uvalení, kdy se prostřednictvím jisté technické kompetence, která přitom může mít daleko k dokonalosti, prosazuje jistá společenská kompetence, totiž kompetence legitimního mluvčího* (Bourdieu, 2014: 17). Pro antropologa je zkoumání zvyklostí/zvyků/habitů v daných komunitách vždy založeno na dvou základních typech pozorování:

- a) jednak se jedná o pozorování mluvního chování, pro něž je podstatná znalost jazyka nebo alespoň přístup k interpretaci mluveného, většinou za pomoci tlumočníka nebo překladatele,
- b) jednak je jím pozorování zvyklostí nejazykových.²⁸

Obě tyto složky se při antropologickém zúčastněném pozorování prolínají, neboť valná většina činností prováděných lidmi během dne je doprovázena jazykovým projevem. Fyzická činnost může být mluvním projevem buď zcela řízena z hlediska dopadu na organizaci ve skupině, nebo má pouze doprovodnou, tzn. do značné míry fatickou funkci. Někteří autoři se domnívají, že právě fatická funkce komunikace je zastoupena četněji; *sdělná úloha jazyka je užívána zřídka a třeba u lovecko-sběračských národů prakticky nikdy k pracovním instrukcím – výrobní dovednosti se učí odkoukáváním, zatímco komunikace při nich má většinou charakter přetrásání kmenových klepů* (Eibl-Eibesfeldt, 1984, in Komárek, 2008: 55). Řečový habitus je návyk, který soutěží na jazykovém

28 / Podstatnou roli hraje v antropologickém výzkumu informátor.

trhu o to, aby byl přijat jako akceptovatelný a nebyl sankcionován. Při řečovém jednání se tedy vždy jedná o souhru či kombinaci tohoto habitu a jazykového/řečového trhu, čímž vzniká *překřížení doposud nezávislých kauzálních sérií* (Bourdieu, 2014: 14).

V češtině a španělštině nás zajímá široká paleta řečových zvyklostí, které můžeme charakterizovat jako zdvořilé. Takové jednání mluvčích v obou jazycích bylo doposud nahlíženo pouze z hlediska jazykového, tj. byly popsány jazykové prostředky, které vstupují do určitého registru prostředků, jemuž by se v určitém performativním užití dala přiřadit nálepka „zdvořilý“. Řečová zdvořilost je systém, který mluvčí užívají neměnně a který je trvale zakotven v jejich pragmalektu, tzn. v tom, co nám jazyk poskytuje pro komunikaci v určité situaci jako možné a vhodné. Řečová zdvořilost je projevem kulturního komplexu jako jeden z jeho kulturních prvků či rysů. Takový soubor kulturních rysů je pak v každé etnolingvistické komunitě opodstatněný a hlavně jedinečný. Jedinečnost systémů je dána především různou mírou akcentace vztahů mezi jednotlivci, kteří mezi sebou vstupují do komunikačních událostí.

Lidský život se může řídit stejně dobře různými soubory pravidel, aniž by jeden byl vyspělejší či dokonce považován za kulturnější než ten druhý. *V celosvětovém měřítku jsou tradiční zvyky obrovskou masou detailně propracovaného chování, které přináší mnohem více překvapení, než jaké by dokázal vzbudit kdokoli, i kdyby se svými činy od ostatních odlišoval sebevíc* (Benedictová, 1999: 17). Na příklad zvykové chování českých a španělských mluvčích můžeme na první dojem odlišovat v několika základních dimenzích: tempo řeči, hlasitost, přímost, komunikační vzdálenost, solidaritnost atd., které zjišťuje i ne příliš zkušený pozorovatel. Tyto zvyklosti jsou jedněmi interpretovány jako primární a u druhých je takové jednání hodnoceno jako nevhodné či nepřijatelné. Stejně to platí i naopak. To, co je cizími v naší kultuře interpretováno jako nepřijatelné, je v našem kulturním komplexu chápáno jako vhodné.

Řečová zdvořilost je řečovým habitem, který osciluje okolo dvou základových os: v českém i španělském prostředí je funkcionalita

zdvořilého řečového habitu příkloněna buď na stranu sociální normy, anebo na stranu konverzační strategie. Komplex zdvořilého řečového habitu charakterizuje Escandel Vidalová (1993: 161) jako

- 1) soubor sociálních norem, ustanovených každou společností, které regulují adekvátní chování svých členů zákazem určitých typů chování a preferováním jiných; to, co odpovídá normám je považováno za zdvořilé, co se jim vymyká, je sankcionováno jako nezdvořilé;
- 2) soubor konverzačních strategií k vyhnutí se konfliktu nebo k jeho zmírnění, tzn. užití všech možných prostředků jazyka/řeči pro udržení srdečného vztahu, zvláště když mluvčí musí čelit konfliktu mezi svými zájmy a zájmy adresáta.

Řečové habitusy se tedy budou odlišovat již tím, že spadají do jiných kulturních komplexů; v nich se jak sociální normy, tak i konverzační strategie odlišují.

ZDVOŘILOST JAKO PROJEV KOMPLEXITY

Pojem kulturní komplex je nunto vnímat jako soubor vzájemně provázaných kulturních rysů ustavených v integrální celek. Tento vnitřně spjatý logický a funkční celek *vtiskuje každé kultuře její charakteristický ráz* (Maříková, 2000: 93). Někdy je kulturní komplex (co se týče složitosti jeho vztahu k jiným kulturním komplexům) součástí vyššího celku nazvaného *kulturní konfigurace*, což je případ postindustriální společnosti západní civilizace.

Kulturní komplex tedy zahrnuje předivem provázané kulturní rysy. Předpokládáme, že řečová zdvořilost v češtině a španělštině se bude vyznačovat mnoha odlišnými kulturními rysy, které budou spadat do kulturního komplexu. Jedná se o komunikační hodnotové principy, kterými je zdvořilý řečový habitus řízen obecně, nicméně obecná funkcionalita je v každém etnolingvistickém areálu různá, tj. specificky zatížená.

Porovnáváme-li dva komplexy, oba budou autonomní a svébytné, a zároveň budou oba součástí vyšší kulturní konfigurace.

Charakter zdvořilého řečového habitu v jednom či druhém kulturním komplexu vychází z dominantních kulturních rysů – principů. Myslíme si, že těmito dominantními pragmatickými principy je např. interpersonální vzdálenost mezi komunikanty a sociální souřadnice komunikantů.²⁹ V konkrétním případě to znamená, že český kulturní komplex bude v řečovém chování upřednostňovat dominující tendenci distantní a bude vyjadřovat respekt vůči druhému, ve španělském komplexu bude naopak dominovat tendence proximální. Kolem dominujícího prvku se budou soustřeďovat z nich odvozené a s nimi vnitřně spjaté další kulturní rysy.

Dominujícími kulturními rysy řečové povahy ve studovaných etnolingvistických areálech mohou být ovšem i jiné dominantní prvky, nikoliv pouze jeden. Ty mohou být oběma kulturním komplexům společné a budou tak alespoň zčásti (nikoliv zcela) tvořit dominantní kulturní rysy celé konfigurace (např. emancipace žen bude dominantním kulturním rysem v celé evropské konfiguraci; půjde o řečové vyjadřování nediskriminační a vyjadřující vzájemný respekt mezi mluvčími muži a mluvčími ženami).

Vraťme se ovšem k motivacím. Každý jedinec má vlivem determinace sociálně kulturním prostředím jinou vnitřní i vnější motivaci konkrétně se řečově chovat nebo jednat. Způsoby jednání mluvčího ve společenství se opírají o pravidla, jako kdyby se jednalo o dogma, jež lze jen velmi těžko změnit; *každou nám důvěrně známou motivaci obhajujeme jako nevyhnutelnou a vždy se při tom snažíme naše místně omezené způsoby chování ztotožnit s Chováním nebo naše zespolečenštělé zvyky s Lidskou povahou* (Benedictová, 1999: 20). Tyto motivace jsou neustále působící a mají silnou tendenci neustále potvrzovat momentální stav jedince, který se setkává s jedincem jiné kultury a má/měl by přijmout, tzn. respektovat projevy jeho (tj. jiného/cizího) kulturního komplexu. Odtud pak přílišné lpění na vlastních společenských pravidlech

29 / Sociální souřadnice budou vysvětleny později v pragmatické analýze mluvních aktů.

jako na jediných možných způsobech zacházení s druhým, což vedlo často k egocentrickému vyhodnocování druhých jako méněcenných či nedostatečně vyvinutých jedinců i celých kulturních společenství; *přilnutí k vlastnímu jazyku bylo vystupňováno novověkým nacionalismem a nabylo ještě nekritičtějších forem, než jaké by mělo ve své původní podobě (např. čeština zní většině cizích mluvčích jako nelibozvučné nakupení šelestivých a syčivých konsonant)* (Komárek, 2008: 71).

Situace není snadná, neboť přijmout cizí zvyk jako nepříznakový je prakticky nemožné. Ustálené lidské jednání a chování, jinými slovy pragmatická kompetence, je utvrzována nikdy nekončícím přizpůsobováním se vzorům a standardům tradičně předávaným ve společenství. Soudit vhodnost či nevhodnost určitého zvykového jednání z hlediska člověka stojícího mimo hodnocenou sociokulturní strukturu je ohroženo uplatněním hlediska kultury vlastní pozorovateli. Takovou perspektivu nazírání je potřeba odstranit jako překážku v pochopení. *Vždyť u lidí téhož etnika můžeme soudit pouze per analogiam se sebou samými, že skutečně myslí a rozumějí zvukům, které vydávají. Neexistuje experiment, který by s poslední jistotou potvrdil, že vnitřní svět jiných osob (neřku-li dokonce zvířat) je nějak podobný našemu a nejedná se o rafinovaný mechanismus představující pro nás záhadnou černou skříňku* (Komárek, 2008: 15).

Situace dvou kulturních rysů, které se dostanou do kontaktu v rámci setkání dvou kultur, v našem případě dvou komunikantů z českého a španělského jazykového prostředí, může být (a domníváme se, že je vždy) imanentně konfliktní.³⁰ Jedním ze základních důvodů, proč určitý kulturní rys nejsme schopni přijmout, ač bychom mu sebevíce rozuměli a chápali jeho tradiční pojetí i funkčnost v dnešní době, je distribuce komunikantů mezi dvě heterogenní skupiny (My versus Oni).

Právě problematika skupin z hlediska sociologického, ale i antropologického nám dává nahlédnout do světa přírodních národů a až tímto

30 / Nejedná se tu o konflikt ve smyslu přerůstání do ozbrojeného či verbálně vyhroceného souboje, nicméně rozumíme této imanentnosti jako té situaci, kdy je narušena konformita jednoho i druhého účastníka komunikační situace. Mohlo by se zdát, že setkání tváří in tvář, kdy je jedna z nich reprezentantem skupiny My a druhá reprezentantem skupiny Oni, probíhá bezkonfliktně. V západním civilizačním okruhu i jiných okruzích tomu tak je; vždy je ovšem přítomen nesoulad komunikačních norem, kterých si všichni zúčastnění aktéři povšimnou. Jsou jiné civilizační okruhy, které pak vnímají konflikt apriorně a nejsou schopni jej přemostit na základě respektu k jinakosti.

poznáním potažmo vhlédnout do světa západní civilizace. U všech etnik, která byla dosud zkoumána, ať už se jedná o přírodní či předindustriální národy nebo moderní postindustriální společenstva západního kulturního okruhu, se vyskytla silná akcentace základního rozdílu, jež lidé uznávali již v dobách nejstarších: rozdílu mezi *My* a *Oni*; *mezi svou uzavřenou skupinou na jedné straně – a člověkem stojícím mimo ni na straně druhé* (Benedictová, 1999: 19).³¹ Svědčí o tom i fakt, že ačkoliv jsou Češi i Španělé s jejich ustálenými (nejen) jazykovými/řečovými zvyklostmi součástí ohromné euroamerické kulturní konfigurace, sami sebe navzájem vnímají jako cizince, alespoň pokud stojí v tomto svém vzájemném protistojném postavení. Jindy záleží na širším kontextu, v němž se příslušníci dvou daných etnik nacházejí a který je oba zaobaluje do rámce určujícího celou charakteristiku cizosti a jinakosti jako takovou.³²

OČEKÁVÁNÍ

S rovinou zvyklosti je spojena také akceptabilita textu vycházející z toho, že mezilidská komunikace je zásadně určena principem kooperace. Kooperace je sice dána Griceovými maximami (1975), nicméně je na úrovni etnika dále konstruována určitými jazykovými prostředky a řečovými strategiemi, které se pojí k její přiměřené uspořádanosti, distribuci a informativnosti. Je zde výrazná orientace na adresáta, jehož mluvčí vyhodnocuje inferencí ze situace nebo dle společenské normy: mluvčí se tedy řečově chová s ohledem na partnera v komunikační události. Adresátovi zároveň akceptabilita usnadňuje vyvození záměru mluvčího. Akceptabilita se projevuje na úrovni jazykových

31 / Je zajímavé, že slova označující ty, kteří u primitivních národů stojí mimo vlastní skupinu, tzn. cizince, jsou vlastně označení těch, kterým je upíráno být lidskými bytostmi. Velké množství běžně užívaných jmen jsou jména, jimiž primitivní kmeny nazývají samy sebe, přičemž v jejich jazycích tyto výrazy mají význam „lidé“, tj. „oni sami“. Mimo uzavřenou skupinu není lidských bytostí (Benedictová, 1999: 21).

32 / V prostoru asijského kulturního komplexu budou oba dva vykazovat celou řadu shodných vnějších i vnitřních motivací pro ustálené zvykové chování, které bude vůči příslušníkům asijského kulturního komplexu nestandardní. Budou pociťovat tendenci orientovat se v prostředí tak, jak jsou primárně svými zvyky nastaveni – jejich „omezené“ způsoby chování budou považovat za jediné možné a pro ně přijatelné, čímž budou celou komunikační událost interpretovat pouze na základě zapojování filtrů, které jim vlastní kulturní zvyklosti zapojovat umožňují. Takto filtrované chování Evropanů v asijském kulturním prostoru může způsobit nedorozumění – tzv. kulturní konflikt.

prostředků různou měrou (prostředky komunikačního souladu či prostředky kontaktními atp.).

Jestliže je text akceptován, znamená to, že jeho podoba byla adresátem očekávána. Ještě před tím, než začne adresát text vnímat a kognitivně zpracovávat, vytváří si na základě své pragmatické kompetence určitou představu o obsahu a stavbě textu. Stavba textu je určena komunikační situací, zkušeností s totožným mluvčím nebo s mluvčím ze stejného prostředí. Zkušenost pak určuje průběh komunikační události. Zkušenost určuje apriorní pragmatickou interpretaci, neboť *posluchačova expektace tak tvoří jakýsi filtr, přes který recipient text a celou komunikační událost vnímá. Jestliže je percipovaný text s jeho expektacemi v souladu, podstatným způsobem to jeho kognitivní zpracování usnadňuje* (Nebeská, 1992a: 124).

Expektace jsou definovány také jako vstřícné postoje orientované k adresátovi a opírají se o komunikační normy platné v celém společenství. Adresát předpokládá, že mluvčí normy daného společenství zachovává; normy mu poskytují základní vodítko, jakým směrem se má expektace orientovat (Nebeská, 1992b: 61–62). Je to mentální proces opírající se o aktivování příslušných oblastí předpokladové báze. Je zajímavé, že expektace je proces spojený vždy s určitým napětím, neboť již ze samotného definování vyplývá, že expektace se nemusí nutně krýt s tím, co adresát přijímá (Čechová a kol., 1996: 348).

Řečová zdvořilost je spojena s normou. Znamená to, že pokud je zdvořilost v té které situaci vyžadována a pokud je jí zároveň užito, bude dosaženo očekávané komunikační hodnoty. O komunikační hodnotě se hovoří zejména v teorii překladu, nicméně i v pragmalinguistice se s tímto pojmem setkáme. Komunikační hodnotou textu (diskurzu) rozumíme *dosažení adekvátního komunikačního efektu a komunikační ekvivalence* (Hrdlička, 1989: 51); ta může být nesprávně vedenou zdvořilostní strategií snížena. Kořenský a kol. (1987: 132) charakterizuje komunikační efekt jako *celou změnu skutečnosti objektivní nebo subjektivní, mentální, která je výsledkem komunikační události*. Komunikační efekt tedy operuje se světem, který je měněn slovy. Komunikační efekt je též v pojetí Petrášové (1995: 2–13) naplněním pragmatického záměru, který je veden dvoukolejně:

- a) tvořením a využíváním formalizovaných, situačně zakotvených parcelátů (se značnou mírou indexovosti a jazykové kreativity),
- b) výběrem a kombinatorikou ustrnulých komunikačních šablon s rozličnou délkou.

Je-li dokonce v některých zdvořilostně normovaných situacích zdvořilost deaktivována, dojde na straně adresáta k tomu, co se v lingvistice nazývá komunikačním deficitem, který definuje Kořenský (1992: 77) jako *smíšenou hodnotu komunikačního procesu viděno se zřetelem k jednotlivému komunikantu. Deficit způsobují nedostatky připravenosti komunikantů k aktuální komunikační interakci.*

PRUŽNÁ STABILITA

Tímto se dostáváme k tomu, že řečová zdvořilost je skutečným hodnotovým systémem, který odráží aktuální společenský konstrukt, především jeho vztahovou síť a kvalitu takových vztahů. Vztahy mezi jednotlivci jsou modulovány jediným pragmalingvistickým systémem, který má podobu návodu komunikační hry na daném hracím poli, tedy v entolingvistickém areálu. Tato řečová hra je dána celou řadou dalších hodnotových systémů, jež odpovídají jiným sémiotickým soustavám. Všechny tyto sémiotické soustavy jsou řízeny pragmalektem, tedy způsobem uchopování vnějších skutečností, způsobem jejich interpretace, způsobem evaluace a následné evaluační diferenciaci. Pouze jednou z mnoha soustav je sémiotická soustava verbální.

Řečová zdvořilost jako pojem se může jevit jako určitý typ společenského pragmému, jenž je intersubjektivní a jenž zabezpečuje ontologické bezpečí komunikačních událostí v celém etniku. Navíc je pragmem záležitostí jedinečnou, je odlišný prakticky u všech etnik vyznačujících se vlastním jazykem, ale i u těch, kteří sice sdílejí jeden jazyk, ale vymezují se vůči sobě svým kulturním a jazykovým substrá-

tem, adstrátem a superstrátem, i v rámci existence politických hranic.

Udržování bezpečnostní rovnováhy při komunikačním procesu udržuje globální komunikační trh ve statické podobě. Lze říci, že tato statická podoba je provázána kulturní komplexitou – je bazálním principem existence společenství vůbec, ačkoliv se nám to může jevit jako příliš kategorické. Statická podoba je ovšem pouze relativní, neboť vývojové změny v systému jsou neodmyslitelné. Ačkoliv se může jevit systém řečové zdvořilosti jako stabilní, je vždy součástí dynamické sociolingvistické skutečnosti, kterou označil Mathesius (1932) pojmem *pružná stabilita*.

Systém řečové zdvořilosti je sice solidním langue-parolovým útvarem, ale jeho solidnost je podmíněna viskozitou celého konstruktu. Pragmémický hodnotový konstrukt je udržován jako solidní mezi významnými změnami společenskými, které přeregistrovávají vztahový systém interindividuálně i meziskupinově. S příchodem významné změny v hodnotové orientaci společnosti se pak viskozita ztrácí a systém se stane tekutým, čímž překonfiguruje zrychleně změny v řečovém habitu mluvčích a pak se opět na určité období ustálí.

Znamená to, že soubor zdvořilémů je v určitém čase statický, jelikož je dán kulturním řečovým vzorcem chování přenášeným z generace na generaci při akvizici pragmatické kompetence všech mluvčích. Dynamičnost je pomalá; *změny v jazykovém systému útočí především na obsahy, méně na formy. Se změnou na straně obsahu dochází i k posunu a vývoji forem, neboť je nutno změnu v rovině obsahové vykompenzovat. Řečová etiketa³³ je tedy v neustálém vývoji, z hlediska diachronního, jakkoliv se může v daný okamžik jevit jako stálá a stereotypní* (Horálek 1967).

V České republice se jeví jako výrazný právě přechod z totalitního režimu na režim demokratický. Došlo k rozvolnění norem a toto rozvolnění se reflektovalo i v rozvolnění jazykových norem, jež přestaly být závazné v celé své komplexnosti. To, co bylo před přechodem k demokratickému režimu považováno za nutné a za normativní, bylo záměrně rozvolňováno a ztrácelo na významu. Řečová zdvořilost se

33 / Pojem *etiketa* nahrazujeme pojmem *zdvořilost* nebo *soubor zdvořilostních prostředků*, který považujeme za přílehavější. Celé sousloví *řečová etiketa* považujeme za terminologicky nevhodně zavedené.

ovšem nevytratila. Proměnila se v jiný typ celospolečenského vědomí, které v nové době akcentovalo nové typy kontextů a vztahů mezi mluvčími, aniž by je mluvčí sami považovali za nezdvořilé.

PRAVIDLA A PRINCIPY

Jazykové entity řečové zdvořilosti jsou systémové. Znamená to, že se dějí na základě určitého vnitřního pořádku, tedy pravidel, která jsou dána jednak univerzálně (jako mechanismus udržení homogenního tvaru sociální skupiny počínaje tlupou a moderní společenskou konfigurací konče), a jednak konvenčně prostřednictvím standardizovaně šifrovaných jazykových entit v rámci určité jazykové komunity. Jako univerzálium lze považovat systém *zdvořilostních maxim* (Leech 1983), které doplňují *maximy konverzační* (Grice 1975). Leechův *zdvořilostní princip* pracuje se šesti maximami (taktu, štědrosti, uznání, skromnosti, souladu a sympatie), jež vytvářejí prostor vymezený svými krajními extrémy. Veškeré řečové jednání lze tedy umístit na určité místo příslušných zdvořilostních maxim a lze sledovat, ke kterému pólu se daný mluvčí nejčastěji přibližuje. Do problematiky řečové zdvořilosti a jejího systému zasáhla také práce Lakoffové (1973) známá jako *logika zdvořilosti*, která zavádí dvě základní zdvořilostní maximy: i) buď zdvořilý, ii) buď jasný, zřejmý, srozumitelný. Lakoffová sama neuznává pojem maxima a raději užívá přilehavějšího pojmu *pravidlo*.

Jednu z možností, jak přistupovat k třídění jazykového materiálu dle určitých kritérií vycházejících právě z distribuce zdvořilosti v rámci mluvních aktů, nabízí Escandel Vidalová (1993) a Haverkate (1994). Escandel Vidalová uvádí, že *jakákoliv akce je tím více nezdvořilejší, čím větší ztrátu vyvolává na straně adresáta a zároveň čím menší je adresátův zisk*. Její dělení mluvních aktů vychází tedy z teorie zisku a ztráty Browna a Levinsonové (1978, 1987). Řečová zdvořilost osciluje okolo dvou os: osa horizontální představuje zisk a ztrátu, kdežto osa vertikální reprezentuje stranu mluvčího a stranu adresáta: na základě tohoto lze dospět k rozlišení čtyř základních mluvních aktů, jež po-

krývají na společenském prostoru čtyři základové kvadranty: a) akty ve prospěch zdvořilosti, b) akty vůči zdvořilosti indiferentní, c) akty v konfliktu se zdvořilostí, d) akty proti zdvořilosti. Je to také Escandel Vidalová, která rozpracovává pravidlo Lakoffové *bud' zdvořilý* do tří submaxim: i) nestůj v opozici, ii) nabízej možnosti, iii) podporuj spolupráci. Takový přístup bychom mohli nazvat principem kooperačním, který je také uplatněn u Griceových konverzačních maxim.

Jiné pojetí klasifikace mluvních aktů z hlediska zdvořilosti nabízí Haverkate (1994), jenž vychází ze Searla, a distinktivním rysem je přítomnost/nepřítomnost imanentní zdvořilosti v tom kterém mluvním aktu. Existují tedy mluvní akty zdvořilé, kam spadají akty expresivní a komisivní, a akty nezdvořilé, mezi které patří akty asertivní, deklarativní a direktivní v užším slova smyslu. Do typologie mluvních aktů zdvořilých a nezdvořilých přispívají i další autoři, mezi nimi např. Wierzbicka (1991).

Další pojetí řečové zdvořilosti, v jehož centru zájmu již nestojí mluvní akt, nabízí behaviorální přístupy ke zkoumanému jevu, které definují zdvořilost jako lidské jednání podmíněné nutností udržet své místo ve společnosti, popř. je změnit různými zdvořilostními strategiemi. Taková pojetí řečové zdvořilosti vycházejí z toho, k čemu je člověk nucen společností a k čemu člověk nutí společnost. Řečová zdvořilost je jakousi celospolečenskou hrou. Tato hra osciluje mezi tím, co označujeme za *sociální normu*, a tím, co označujeme jako *konverzační strategii*. Obě tyto krajní meze vytvářejí mezi sebou kontinuum, kde se všechny realizace jazykového chování potkávají a vzájemně překrývají. Takové jazykové jednání je pak výsledkem světa dané jazykové komunity a také tzv. *obrazotvornou pastí*, z níž uživatelé jazyka nemohou uniknout.

Užívání řečové zdvořilosti je chápáno jako nezbytná součást společenského jednání člověka a je tedy společenskou normou chování. Tu lze sice porušit, ale toto s sebou přináší ztráty na straně mluvčího čili sankce. Řečovou zdvořilost je proto nutno uplatňovat vždy podle konvenčních zásad dané jazykové komunity. Na druhou stranu je tu zdvořilost jako konverzační strategie. Takové jednání je většinou

spjato s neupřímností, kdy se uplatňují jazykové prostředky, které jen jako by naznačovaly postoj mluvčího ke světu. Za pomoci takových konverzačních strategií se mluvčí snaží docílit zisku na své straně tak, aby nebyl za tento zisk sankcionován. Zde se jedná především o direktivy v užším smyslu, které jsou považovány za nejvíce zatížené nepřímým vyjadřováním. Nepřímost je odrazem zdvořilého vyjadřování a odrazem tendence nastolovat situaci tak, jako by byla vyvážená. Jedná se o takové řečové jednání, které je uvědomělým výběrem jazykových prostředků, dle potřeb dobových i módních, které jsou konvenčně srozumitelné jako pokus vycházející z „já“, které se snaží udržet svůj vztah a postoj k „druhému“, ať už je motiv jakýkoliv (Watts, 1992: 60).

Homo Conflicti

SPOLEČENSKÁ HIERARCHIE JAKO KONFLIKT

Konflikt je v rámci setkání dvou kultur definován přiléhavějším termínem *kulturní šok*, což je psychický i sociální otřes způsobený překvapivým, nečekaným nebo neuvěřitelným zjištěním, které bylo vyvoláno bezprostředním kontaktem jednotlivce, sociální skupiny nebo celé společnosti s cizí, neznámou, dosud ne-interiorizovanou kulturou (Maříková, 2000: 112). Ke zdvořilému chování v některých asijských kulturách patří říhnutí při jídle, které nahrazuje jazykové prohlášení o kvalitě jídla v evropském prostoru, což jsou dva různé kulturní rysy, které nejsou směnitelné mezi sebou. Vzniká tak kulturní šok.

Jiným příkladem může být situace při návštěvě asijské domácnosti, kde je nutno na důkaz etablování vztahu mezi mluvčími (návštěvníky a hostiteli) nejprve při vstupu odplivnout do plivátka přede dveřmi domácnosti. I takové záležitosti vstupují do řečové zdvořilosti; nejsou sice jazykovými entitami, nicméně zdvořilé řečové chování doprovázejí a jsou od něj neoddělitelné. V asijských jazycích byla popsána silná tendence řečové zdvořilosti vyjadřovat hierarchické stratifikační vztahy mezi mluvčími. Tento kulturní rys je přítomen i v západní konfiguraci, nicméně jak se zdá, v Asii jde o kulturní rys dominantní;

většina lidí v různých společnostech světa tvrdí, že hierarchie právě jejich společnosti je přirozená a spravedlivá, zatímco řád jiných komunit stojí na bludných a směšných předpokladech (Harari, 2013: 168). Proto dochází ke konfliktu z kulturního šoku, neboť jeden se svými projevy zdvořilosti založenými na ceremoniálních a rituálních pravidlech může u druhého vyvolávat dojem, že jde o špatné vyhodocení světa, nesprávnou interpretaci kontext, ba dokonce že se jeho chování zakládá na lži či bludné představě. Často může kulturní šok vyvolávat až odpor či jistý typ znečištění společenského prostoru, což má velmi blízko k rasistickému, xenofobnímu chování či jinak extrémisticky orientované evaluaci, nezakládající se na racionálních argumentech, ale pouze na emočním hnutí, nezkušenosti, neschopnosti nahlédnout do širšího světa či dosavadní nemožnosti vystoupit z prostředí domova či lévinasovsky chápaného „obydlí“ či „bydlení“.

Společenská hierarchie má přímý dopad na diferenciaci slovní zásoby a tím i do procesu slovotvorby jako takové – předměty vlastněné výše postavenými osobnostmi či činnosti jimi vykonávané se jmenují často jinak než u osob podřízených, v javánštině je i slovní zásoba pro promluvu k výše a k níže postavené osobě odlišná asi jako u sice příbuzných, ale výrazně jiných jazyků (Komárek, 2008: 64). Hierarchie je základem lidské společnosti, je jejím hybatelem v tom smyslu, že neexistuje skutečný objektivní egalitarismus: *podobně jako šimpanzi mají lidé sociální instinkt, navazují přátelské vztahy, budují hierarchickou společnost a loví a bojují společně* (Harari, 2013: 39), což není nic jiného než uplatňování chování, které se dá přirovnat skutečnému tržnímu mechanismu, který je řízen pohybem pomyslného ukazatele mezi ziskem a ztrátou. Hierarchie je imaginárním řádem společnosti, který vede jednotlivce k tomu řadit ostatní obyvatele společenství do vymyšlených kategorií [a] plní jednu důležitou úlohu: *napovídá lidem, kteří se navzájem neznají, jak se k sobě navzájem chovat, aby nemuseli plýtvat časem a energií na osobní seznámení* (Harari, 2013: 169).

Hierarchie je výsledkem a také procesním prostředkem pro ustanovení exogenního imaginárního řádu, a ten je zase založen na dvou procesech: na kategorizaci a na byrokracii. Kategorizace světa, re-

spektive kategorizace společenské masy do skupin, tříd, vrstev musí proběhnout prostřednictvím byrokracie, která se rozvinula mnohem rychleji a důmyslněji v okamžiku, kdy bylo vymyšleno písmo, čímž lidstvo zaplnilo mezeru v naší biologické výbavě (Harari, 2013: 165). Vžitou představu o podobě společenského konstruktu písmo ještě dále utvrdovalo. *Aby stát mohl získat legislativní, regulativní kontrolu nad vzorci sociální interakce a loajalitou svých občanů, musel získat kontrolu nad transparentností dějiště, v němž jsou různí aktéři této interakce nuceni jednat* (Bauman 2000: 42).

Hierarchie tedy nikterak nepomáhá těm, kteří jsou odsouzeni k tomu být z různého důvodu na nižším společenském žebříčku. Jde o vžité a byrokraticky potvrzené představy o tom, že lidstvo je potřeba dělit na svobodné a nesvobodné občany (otroky), na občany světlé a tmavé kůže, na ekonomicky silné a ekonomicky slabé obyvatele. Každý typ takového dělení společnosti, ačkoliv se může jevit z dnešního pohledu jako nepodstatný, znamenal pro nositele této představy neměnnou pravdu, která se od jiných představ distancovala. Taková situace je možná pouze tehdy, pokud je svědomí člověka jako výbava pro různá prostředí tvárné. Jedině tvárným svědomím může vznikat dvojí morální prostředí.

Bylo zapotřebí postupně exogenní imaginární řád doplňovat – to znamená, že původní archaické nastavení zůstávalo ve výstavbě společenského konstruktu jako jeho fundament. Tak dochází u některých společností k vývoji fundamentalismu, tj. ke lpění na bazálním myšlenkovém procesu, který je považován za kosmickou pravdu, jíž je potřeba se držet. Ze společnosti tak byly odstraněny soubory předpokladů, které by pomohly otevřít cestu novému pohledu. I dnes třídíme obyvatele do vymyšlených kategorií – řečová zdvořilost, jak uvidíme, je toho dobrým příkladem. Vytvořením podskupin s různou hodnotou vedlo k zavedení tak zvaného „dvojího standardu“, kdy ten slabší člen byl silnějším členem nahlížen jako cizinec nezasluhující si ochranu. Tím byly a jsou mnohdy osobní vztahy přeregistrovány na vztahy neosobní (srov. Morris 2018 [1969]: 25-26).

Z toho opět vyplývá i xenofobní představa o cizincích, kteří narušují klid imaginárního řádu zcela novými předpoklady, které byly

předtím zapovězeny. Jde o postupnou kulturní změnu. Ta může být úspěšná pouze tehdy, pokud nebude většinovou společností prohlášena za nežádoucí a pojmenována jako znečištění. *Strach ze znečištění (určité kasty a skupiny) ale není jen pouhý výmysl kněží a aristokratů. Možná má biologický původ a napomáhá přežití. Jde o instinktivní strach z potenciálních nosičů nákazy, z nemocných a mrtvých. Existuje-li zájem nějakou skupinu lidí izolovat, je nejjednodušší přesvědčit ostatní, že tyto osoby jsou zdrojem znečištění* (Harari, 2013: 172). Vždy je potřeba mít na paměti ovšem jednu podstatnou skutečnost, a to že v každém okamžiku takového štěpení společnosti stojí zájmy určité skupiny obyvatelstva, které taková kategorizace světa držená tlakem moci shora vyhovuje a přináší jí zisk. Tímto způsobem je ze společnosti vytlačen individualismus. Tendence k prosazení svých vlastních zájmů naráží na bariéru danou imaginárním konstruktem. Za její překonání nastávají sankce, čímž se individuální snaha dostává do konfliktu s většinovou společností a nemá naději na úspěch. Aby mohlo být něco změněno, je potřeba přesvědčit miliony lidí, kteří jsou pak v tomto počtu schopni podobu exogenního řádu upravit. Individualismus nebyl po dlouhou dobu předpokladem pro existenci společnosti. *Sředověcí šlechtici na individualismus nevěřili. Společenská hodnota člověka byla dána hierarchií a tím, jak o něm smýšleli ostatní* (Harari, 2013: 142).

Kulturní šok může být vyvolán i mezi tak blízkými národy jako jsou Češi a Španělé. Pozdravová sekvence u přivítání je ve španělském kulturním prostředí doprovázena polibkem na obě tváře, zatímco v prostředí českém se pozdravová sekvence spíše podtrhuje podáním pravé ruky. Pro mluvčí češtiny, kteří se pohybují v multikulturní společnosti zejména v městských aglomeracích, je takové heterogenní chování ze strany Španělů považováno za přinejmenším zvláštní, a to jak pro ženy ze strany španělských mužů, tak pro muže ze strany španělských žen. Záleží pak na typu společenského prostoru v širším slova smyslu, kde k transferu kulturního rysu dojde. V multikulturním společenském prostoru se tento jev očekává spíše, neboť vztaňová síť mezi mluvčími takového prostoru je nasycena transmitovanými a difuzně šířenými kulturními zvyklostmi různých společenství.

Ke kulturnímu šoku ovšem může dojít, když se na příklad objeví Španěl v prostředí českého venkova a starší mluvčí – ženě při pozdravu ruku nepodá a namísto toho ji políbí na obě strany tváře. Samotné vysvětlení funkčnosti tohoto kulturního zvyku však v žádném případě neznamená jeho bezproblémové přijetí u toho, kdo byl kulturním šokem zasažen. Ba naopak, takový kulturní šok může vyvolat prohloubení již tak rezervovaného postoje vůči cizosti. Zároveň s tím dojde *k prohloubení identifikace jednotlivce (či skupiny) s kulturními hodnotami vlastní skupiny* (Maříková, 2000: 113).

Je zajímavé, že dle teorií sociolingvistických i antropolingvistických je oproti právě řečenému častější *postupná modifikace či nahrazení hodnotami, normami, ideami a vzory chování cizí kultury* (Maříková, 2000: 113). Myslíme si, že k takovému nahrazení hodnotami cizí kultury dochází jen velmi obtížně, pokud není domácí kulturní konstrukt invazivně zasažen kulturou jinou, která kulturní zvyky domácí překryje jednak počtem nově přichozích cizinců, anebo zavedením autoritativního společenského řádu. Záleží vždy na tom, k jakému osobnímu kulturnímu konfliktu dochází na úrovni individua. Přijetí pozdravové sekvence se dvěma polibky je možné v určitém typu organizace či komunity, v níž se cizinec se svým kulturním zvykem pravidelně objevuje, např. jako zaměstnanec.

Při pozorování chování mluvčích španělštiny v českém pracovním prostředí (např. v jazykové škole, v call centrech, v pražském španělském hotelu *Barceló* apod.) dochází k zajímavé akulturaci španělského mluvčího: jeho zvyklosti (z české perspektivy jako heterogenní) jsou omezeny, ale nevytrácejí se zcela. Španělský mluvčí se akulturuje a svůj zvyk (dle různých motivací) se snaží neuplatňovat. Je to dáno především tíhnutím k udržení neosobního vztahu mezi ním a klientem. Takový neosobní vztah, jak uvidíme později, je v českém společenském komplexu rysem dominantním (u španělských mluvčích je to poněkud odlišné). Je s tím ovšem spojeno značné úsilí, neboť zvyky jsou automatizovány natolik, že jsou ve většině případů neuvědomělé. Získat kontrolu nad vlastními stereotypními automatizacemi a modifikovat je ruku v ruce se schopností správně interpretovat sociokultur-

ní schéma v komunikační události je velmi náročný kognitivní proces. Aby byla integrita osobnosti zachována, modifikovaný (tzn. akulturační zasažený) kulturní rys byl nahrazen domácím kulturním prvkem (podáním pravé ruky). U španělského mluvčího dochází k akulturaci vlivem kontextu rozdílného paradigmatu chování, jež je řízeno příslušným kulturním komplexem, kde dominují příslušné kulturní rysy. Vraťme se k příkladu: to vše proběhlo v rámci neosobních vztahů na pracovišti. Právě charakter vztahů mezi mluvčími je totiž klíčový pro transmisi/difuzi kulturní zvyklosti. V jiných vztazích, zejména ve směru k bližnímu se pak heterogenní zvyklosti nevytrácejí.

Pro řečovou zdvořilost je důležité to, s jakou mírou konfliktnosti se může užití/neužití toho kterého jazykového prostředku setkat na straně adresáta. Je-li řečová zdvořilost konfliktní i pro mluvčí ze stejného jazykového společenství, musí znamenat značnou konfliktnost v komunikaci interkulturní. Dojde-li ke konfliktu v rámci domácí půdy, bude moci být komunikační událost narovnána pouze příslušným normativním komunikačním principem, který je závazný pro oba mluvčí. Jaký normativní komunikační princip ale bude řídit komunikační událost s mluvčími jiných kultur? Odpověď podá až čas, kdy frekvence komunikačních událostí a jejich efektivita určí, která z kulturních realizací komunikační normy převládne. Dvě kultury v kontaktu proti sobě vyvíjejí neustálý, nestejný, střídavý tlak jednoho kulturního rysu na druhý.

Souhrnně řečeno je kulturní konflikt procesem, ve kterém členové dvou či více vzájemně propojených komunikujících kultur nebo subkultur prosazují zároveň (proti sobě) značně odlišné, až protichůdné kulturní prvky (Maříková, 2000: 115). Tlak, který je vyvíjen z jedné strany na druhou, má za následek vznik soupeření, které může vyvolat pocit, že dvě proti sobě stojící strany jsou ve vztahu kontrakultur. Emocionální vazba na vlastní jazyk (nemusí to být nutně jazyk „mateřský“, může se jednat i o lokální jazyk kulturní komunikace) je velmi silná a nezřídka bývá zvykem shlížet na jazyky sousedních etnik jako na neplnohodnotné; jazyky menšin bývají často mezi lidem chápány jako *umělé tajné řeči, překrucující „skutečnou řeč“ za účelem krytí*

nepravostí (Komárek, 2008: 71). Takové soupeření pak vede k tendenci prosadit své cíle i za cenu konfrontací a kulturní dezintegrace. Kulturní dezintegrace je způsobena vlivem tlaku jiné kultury, jež transmitovala své kulturní rysy, a je charakterizována rozpadem a zánikem funkčního uspořádání konfigurace artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí, které tvořily osobitý, jedinečný a neopakovatelný charakter rozpadlé kultury.

Kulturní konflikt je způsoben lpěním na uplatnění určitého kulturního rysu. Toto lpění je výsledkem automatizace. Cokoliv získáme v útlém dětství jako návyky, které se nemění, se zautomatizuje. A nejenom v dětství; automatizační proces neustává v průběhu nabývání pragmatické kompetence, která se tvoří a rekonstruuje (řekli bychom raději přeregistrovává) v průběhu celého životního cyklu.

Automatické chování má kromě pozitivního účinku, který spočívá ve snadnosti provedení, rovněž záporný účinek, který je stejně důležitý. Všechny činnosti, které stojí mimo naši automatizovanou činnost, působí nepříjemně a směšně tím více, čím více útočí na naši emocionální stránku. A vztah, který k mluvčímu zaujímá partner v komunikační události, nesmí být zesměšněn. Mluvčího status a role, kterou tak může jeho komunikující partner posílit, upevnit, nebo také rozklížit a relativizovat, se stává objektem obranných mechanismů. Proto tak silná tendence ke konfliktnímu stavu mezi oběma komunikujícími složkami.

Automatické chování, tedy i to řečové, je pod drobnohledem všech členů společenství. Pokud dojde k určitému odklonu od automatického jednání (v jazyce to mohou být veškeré prostředky tzv. aktualizace), pozornost adresáta/pozorovatele je sice upoutána, ale nevyvolává konflikt ihned. Ten nastává až v situacích, *pokud by se po nás chtělo, abychom také tak jednali. Museli bychom v sobě překonat silný odpor. Pokud by šlo o motorické návyky, spočíval by odpor v potížích při získání nových návyků* (Boas, 1971, in Maříková, 2000: 47).

V rámci uzavřené skupiny dochází ke vzniku konverzačních výměn, které jsou vždy nositelem konfliktu. Konfliktnost je součástí každého dialogu, samotný dialog je dle Müllerové (1991: 246), svou

podstatou potenciálním konfliktem. Hovoříme o vyhraněných pólech dialogu, který představují mluvčí a adresát, *jejichž samostatnost a protikladnost se buď vyhraňuje, nebo se zmenšuje, ale nikdy nezmizí. Smysl dialogické komunikace je v tom, že účastníci prosazují vlastní pozice, požadavky a vše interpretují na individuálním pozadí, od něhož se pak odvozují konfliktní situace* (Müllerová, 1991: 247).

Řečová zdvořilost hraje úlohu v tom, zdali konflikt mezi participanty bude gradovat nebo bude nějakým způsobem usměrňován či remediálně vyvážen. V rovině parolové je vyhnutí se řečovému konfliktu, jak jej definuje Hlavsová (1991: 256-263), předpokladem pro možnost předcházení střetu, konfrontaci, konfliktnímu – tedy nenormálnímu, patologicky disharmonickému průběhu komunikace. Z hlediska sociologického konfliktualismu je každá interakce vlastně svým způsobem konfliktem a ten je inherentním prvkem všech společenských jevů.

Jak jsme uvedli již výše, Hymesova etnografie řeči (1974) se zabývá obecně platným rámcem komunikace, tudíž zahrnuje i konflikt jako její nedílnou součást. Každý ze sedmi Hymesových komponentů může být pro konflikt relevantní. Hlavsová (1991) dále hovoří o apriorním konfliktu, kdy předpokládáme, že řečová zdvořilost bude deaktivována, popř. kdy budou jazykové prostředky užívány v přeneseném ironickém smyslu slova. Účastníci takových konfliktů jsou rozděleni etnosociální bariérou, ale může jej způsobovat také téma, prostředí ad. Apriorní konflikt zůstává latentní, není řešitelný narovnáním komunikačních principů kooperativních (Grice, 1975) ani zdvořilostních (Leech, 1983). Ve vztahu k řečové zdvořilosti je důležitou fází *řečového konfliktu jeho počátek, často nenápadný, zdánlivě nezávažný, který často spočívá jen v nesprávné interpretaci počátkové navazovací kontaktní aktivity (např. špatné interpretace zdvořilostní formule, gesta apod.), spočívající v tomto ohledu v posuzování prvního velmi krátkého časového úseku konfliktu* (Hlavsová, 1991: 263).

KOMUNIKAČNÍ KONFLIKT

Řečové konflikty jsou součástí konfliktů komunikačních v širším smyslu slova. Rozumíme jimi různou míru dynamizujících procesů mezi personalitou a rolí a dále tendence mluvčích podílet se (destruktivně, aktualizacně či inovačně) na dynamizaci konvencionalizovaných, popř. kodifikovaných komunikačních vztahů (Kořenský, 1996). Můžeme tedy rozdělovat konflikty na konstruktivní a destruktivní. O konfliktu hovoří také Léblová (2001: 5) a definuje jej jako konkrétní komunikační událost (s určitým průběhem a řešením), v níž *se střetávají odlišné až protichůdné představy, názory a postoje mluvčích, v níž převládá princip soupeření*. Hovoří o třech fázích konfliktu:

- a) vytvoření konfliktu – počáteční komunikační nesoulad,
- b) stupňování a vyhocení názorů a stanovisek,
- c) tlumení konfliktu, popř. jeho překonání – hledání kompromisu, vyřešení sporu.

Hlavsová (1991: 256–263) uvažuje o konfliktu z hlediska extralingvistického a uvádí, že je vázán na konfliktní vztahy ostatních norem; konflikt je založen na inkompatibilitě hodnotových východisek mluvčích. Zvykové, řekněme habituované formule řečové zdvořilosti, jejich uplatnění nebo neuplatnění může vést k stigmatizaci jednoho z komunikantů. Takový předpoklad v konfliktním společenském kontaktu pak vede ke xenofobnímu pohledu.

Co do vztahu personalit a role je pak konflikt charakterizován odstupem a bariérami. Kořenský (1996: 55) uvádí, že zatímco proces vzniku komunikačních konfliktů je nejvlastnější dimenzí záměrný, vědomý, uvědomovaný odstup personalit od konvencionalizované a touto personalitou dostatečně anticipované, poznané charakteristiky příslušné role, je pro vznik komunikačních bariér nejvlastnějším rozměrem nedostatečná personická vybavenost jedince pro realizaci role, nedostatečná znalost příslušného typu komunikačních vztahů, počínaje neznalostí příslušných struktur a funkcí a konče nedostatečnou znalostí verbálních vyjadřovacích norem.

Forma sdělení je závislá na normách chování a řečového jednání, na normách komunikačních řízených principem kooperace a principem zdvořilosti a také principem relevance. Zákonitosti, kterými se forma sdělení řídí, jsou dány předpokladovou bází mluvčích jazykového společenství a také jedinečností předpokladové báze mluvčího. Z této jedinečnosti vycházejí i rozdílnosti v bázích i expektacích jednotlivých mluvčích, kteří si svou pragmatickou kompetenci utvářeli individuálně. Jak jsme uvedli výše, zdrojem řečového konfliktu mohou být rozdílné normy etnokulturní a různé sociální stereotypy, které mluvčí nabývají v různých společenských okruzích (ne-li třídách společenské hierarchie). Znalost charakteru zdvořilostní normy v komunikaci, mezikulturně srovnávané v úzu zejména vzdálených etnik, hraje následně výraznou úlohu pro mnohem úspěšnější, méně konfliktní průběh komunikace jako takové, nejen komunikace mezikulturní (ne-li multikulturní).

Zdvořilostní normy jsou tedy přítomny ve všech jazykových společenstvích. To, co je ovšem konfliktní, je míra verbální komunikace a také vhodnost, kterými je komunikační proces iniciován. Tím pádem je rozdílný i celý průběh komunikačního konfliktu. Hlavsová (1991) uvádí, že větší či menší konfliktnost sdělení spočívá ve správném rozfázování a jejím správném pragmatickém vyhodnocení s následnou adekvátní volbou jazykových prostředků. Hovoří o adekvátnosti formulí vstupních a závěrečných, pozdravů i důků a přiměřenosti jejich užívání. V jazykovědě je zaveden dokonce i takový pojem jako *řečový svaz*, v němž jsou určité zdvořilostní normované konstrukce komunikátů podobné v různých etnicích a jdou napříč jazykovými hranicemi – odtud pak možnost zpracovávat řečovou zdvořilost také z hlediska areálového.

Dalším ze zdrojů konfliktu může být samotný kód. Z hlediska řečové zdvořilosti je právě kód významným komponentem komunikačního modelu a i jeho uplatnění se může stát nevýhodou pro mluvčího. Toto pak může vyvolávat až *lingvosociální deprivaci společenství, jež je tímto méně prestižním kódem vybaveno* (Hlavsová, 1991: 256). Se zřetelem k řečovému zdvořilostnímu registru pak z roznosti kódů vyplývá různé čerpání ze zdvořilostního souboru; z prostředků morfologických je to

na příklad striktní odsouzení přílišného užívání zájmena *on/ona* v přítomnosti třetí osoby, která je tímto zájmenem denotována (všimněme si, že dítě za přítomnosti matky nemůže/nemělo by ji označovat druhé osobě referentem *ona*; stejně tak je ve španělštině považováno za méně zdvořilé nadměrné používání zájmena *yo*, což je určitým znakem nepřijatelného egocentrismu; není třeba podotýkat, že nezdvořilé je nezdvořilostí zájmených posunů při vykání a tykání/užíváním zájmen *tú – usted* v jejich dichotomii sociální atp.).

Zdrojem konfliktu se může stát potenciálně i samotná situace, kterou Hymes (1974) pojmenovává příhodnějším pojmem *scéna*. Ta zahrnuje komplexní síť sociálně kulturních vztahů všech účastníků a jako taková je zdrojem konfliktu, neboť každý z nich vstupuje na scénu se svým záměrem, který bude prosazovat.

Mnohem zajímavějším se v rámci studia řečové zdvořilosti ukazuje jako zdroj konfliktu právě téma. Obsahový komponent konfliktu je v obou areálech různý; existují témata, která jsou v českém prostředí mnohem snáze komunikovatelná než v prostředí španělském, kde je takový obsah zapovězen vnitřními společenskými pravidly, konvencemi, jež jsou dány také mírou religiozity dané společnosti. Téma jako zdroj konfliktu vzniká tehdy, pokud k jeho komunikování nejsou oba partneři vybaveni jednak mentálními procesy (schopností se na choulostivé téma bavit), jednak úrovní intelektuální. Jedna strana je vždy na takové téma velmi citlivá a dochází u ní k vyvolání pocitu sociální nebo individuální křivdy. Hlavsová (1991: 563) uvádí, že *mezi etnickými konflikty může být i samo položení otázky, neboť bývá hodnoceno jako určité obtěžování – tázaný je otázkou k odpovědi vlastně nucen, a to není zdvořilé*. Vznik jazykového tabu je známým a zkoumaným jevem komunikačních norem. Jazyková tabu jsou v rozporu s široce akceptovaným principem *zdvořilosti*, a patří proto k prostředkům, pomocí kterých jedinec nebo malá sociální skupina dává najevo, že se neidentifikuje s širším společenstvím (Nebeská, 1996: 84).

Konfliktní řečové jednání je signalizováno extralingvistickými jazykovými prostředky. Nejvýrazněji vyčnívají právě hlasová intenzita, tempo řeči a intonační průběhy čili psychomotorická aktivita.

Uvědomme si, že právě těmito prostředky v jejich vysoké intenzitě vnímají Češi řečové chování u Španělů a zároveň že Španělé vnímají tyto prostředky v jejich tlumenosti a umírněnosti v řečovém chování českých mluvčích. Interkulturní kontakt, tedy může být a priori konfliktní, již co se týče suprasegmentálních jevů, aniž by bylo potřeba porozumět obsahovému komponentu. Rovněž „boj o slovo“, jak jej uvádí Müllerová (1991: 247), rozklížuje českou představu o vstupech partnerů do konverzace, pauzy se stávají nezřetelnými a vše probíhá ve výrazných intonačních výkyvech. Takové řečové chování pak českému mluvčímu může působit potíže tím, že se mluvčí ke své promluvě nedostává, neboť mu nejsou poskytnuty vstupní pauzy, které jsou v českém řečovém habitu dosti zřetelné. Tyto vstupní prostory ve španělském řečovém habitu nevznikají a u českého mluvčího tak může vznikat pocit, že je v konverzační výměně méněcenným partnerem. U španělských mluvčích pak může dojít k vyvolání dojmu, že jejich český partner je nekomunikativní a příliš zdrženlivý, v čemž bude španělský mluvčí vyhledávat určitou racionalitu a bude jej považovat za otažitého a nečitelného, nesolidaritního, a tedy jako partnera v interakci nedůvěryhodného a nebezpečného.

Mezi prostředky konfliktního jednání uvádějí mluvnické lexikální výraz *no* a *ale* v češtině, a výraz *sí pero* ve španělštině. Tyto výrazy (kromě mnohých dalších) naznačují názorové střety a protikladná stanoviska mluvčích, zejména v mluvních aktech argumentativních. Často se tyto výrazy snaží iniciovat repliku, k jejíž realizaci ovšem nedojde, neboť mluvčímu nebyl dán prostor reagovat. Jeho partner v komunikační události pokračuje zvýšeným hlasem, skoro vždy navíc za doprovodu dalších gestických či jiných mimojazykových symbolických posturických znaků.

Úkolem řečové zdvořilosti je tedy vyvarovat se vzniku konfliktu v komunikační události. Ten, jak jsme viděli, může být vyvolán různými zdroji. Řečová zdvořilost má těmto zdrojům zamezit v jejich aktivaci. A pokud jsou aktivovány, má řečová zdvořilost remediálně působit na oba mluvčí tak, aby mohla i konfliktní situace dosáhnout svého komunikačního cíle. Zdvořilost pak pomáhá *formovat společnou*

interpretaci a projekci světa v souladu s příslušnými rolemi mluvčích (Košenský, 1991: 241–242).

Zkoumání řečového chování pod zorným úhlem vytváření, zesilování, tlumení a překonávání konfliktů přináší nové poznatky o způsobech interakce a komunikace (Müllerová, 1991: 255). Řečová zdvořilost patří k jevům, které dosud nebyly soustavně zkoumány. Doposud nebyla vytvořena žádná společensko-řečová paradigmatata, která by zahrnovala sociologický, lingvistický, kulturně-antropologický aparát pro její ucelený popis. Přesto každý z nás pociťuje, že řečová zdvořilost je přítomna vždy; není jen upozaděným typem sociální interakce, nýbrž okupuje centrální část řečového habitu. Jedná se o komunikační normu, která zabezpečuje způsoby řešení problémů a sporných otázek a je domluvou všech členů jazykového společenství.

Řečová zdvořilost je vědomím veřejnosti, které působí tak, že ne-souhlas či protikladné stanovisko se často nevyjadřují přímo a vyhroceně; dále se zdvořilostní normy uplatňují při hierarchickém rozdělování práce ve skupině, při zmírňování příkazu, anebo nařízení u přidělování nejen pracovních úkolů atp. Jak uvádí Bourdieu (2014: 16), *využití neutralizovaného jazyka se stává nutností všude tam, kde je třeba dosáhnout praktického konsenzu mezi jednajícími jedinci nebo skupinami, jež sledují zčásti nebo zcela odlišné zájmy – a tedy nepochybně na prvním místě na poli legitimního politického boje, ale také v transakcích a interakcích každodenního života*. Řečová zdvořilost takovým neutralizovaným jazykem ve společnosti je; je to způsob možnosti vzájemného kontaktu vůbec.

Homo Mutans

KULTURNÍ PODMÍNĚNOST

Při studiu zvyklostí u kultur přírodních lidí se opíráme o jediný vzorec, který v sobě zahrnuje základní lidské potřeby, a vzory chování se těmto potřebám přizpůsobují. Mezi takové základní potřeby patří: zajištění bezpečí, zajištění potravy, zajištění úspěšného rozmnožení, zajištění příhodného místa pro život. Toto jsou čtyři základní hybatele, které konstituují kulturní konstrukci ve všech společnostech. Vzájemnou kombinací několika úspěšně integrovaných kulturních rysů pak vzniká kulturní komplex daného společenství.

Postindustriální společnost ovšem sama o sobě není než souborem obrovského množství kulturních projevů, které není možno analyzovat v jejich komplexní konfiguraci, a je nutno přistoupit k jejich atomizování a rozparcelování na dílčí zkoumané problémy, jež se budou limitovat pouze na určité vztahy mezi komunikanty uzavřených společenství v konkrétním čase. Tyto dílčí rozborů budou však samy o sobě nedostatečné, poněvadž při nich působí celá řada neovlivnitelných faktorů: *průzkum kterékoliv skupiny zahrnuje jednotlivce z kontrastních heterogenních skupin s různými měřítky, společenskými cíli, rodinnými vztahy a morálkou* (Benedictová, 1999: 28).

Nemůžeme se tedy spolehnout na to, že náš výzkum bude ve svém závěru podávat ucelený obraz řečové zdvořilosti obou zkoumaných areálů tak, jak by to bylo možné u přírodních lidí, kde lze snáze získat podobu jasně vymezeného všeobecně platného vzorce. Je potřeba zdůraznit, že pro řečovou zdvořilost primárně nejsou až tak potřebná studia jednotlivých přírodních národů, i když by bylo přínosem objevit, jak se na základě jazykových prostředků vyjadřují vzájemné vztahy mezi mluvčími, jakou hodnotu má u mluvčího jeho komunikační partner (adresát) a naopak. Pro nalezení definice řečové zdvořilosti je potřeba především prozkoumat nejprve společnosti, jež se na první pohled jeví jako společenství *bez řečové zdvořilosti*, a porovnat je se společnostmi, kterým je takový fenomén spíše vlastní. S antropologií má totiž řečová zdvořilost společné to, že vnímá kulturní rysy, jež jsou přítomny v lidských společnostech všude, nebo téměř všude; každopádně jsou automatickou součástí lidského chování.

Pro řečovou zdvořilost bude nutno si uvědomit dva základní protiklady: existují společenství, která řečovou zdvořilost (realizovanou zapojením řečového zdvořilostního registru) uplatňují a její používání je organickou součástí každodenní komunikace v určitém typu situací. Oproti nim existují společenství, která jazykové prvky řečové zdvořilosti nejen že neuplatňují, ale specifické řečové zdvořilostní prostředky vůbec nemají, nevytvořili je (z různých důvodů). Pojem „řečová zdvořilost“ je pro příslušníky takové komunity konceptuálně neuchopitelný³⁴. Příkladem takového jazykového společenství, kde se řečová zdvořilost (v podobě, kterou tu definujeme) nerozvinula, může být komunikační řečová norma občanů izraelského státu.³⁵ Moderní

34 / S tím souvisí i vznik kulturního konfliktu při transferu kulturních rysů komunikační povahy při jejich uplatnění v kultuře, kde zdvořilost tvoří součást sociální normy. Vede to k významnému nepochopení na obou stranách a takový ne-zdvořilý transfer kulturního zvyku je považován za nepřijatelný, vyvolávající mnohdy četné poznámky rasového či náboženského vymezení.

35 / Není možno zde stavět naroveň příslušníky náboženské komunity a národní izraelské příslušnosti. Představitelé židovského náboženství, kteří žijí v diaspoře a jsou asimilováni evropskými společnostmi, přijímají jako transfer komunikační normy substrátové. Zejména pokud komunikují většinovým jazykem, komunikační normy se kryjí s normami vyžadovanými v tom kterém územním celku. Při komunikaci mezi sebou je pak možno pozorovat výrazný posun ke zdvořilostní komunikační normě, kterou jim vstřípil substrátový řečový zvyk, oproti představitelům izraelského národa, kteří se jako cizinci dostávají náhle na území evropského kulturního komplexu a transferují zvyklosti ze zcela jiné kulturní konfigurace.

hebrejšтина mluvená v Izraeli netvoří větné konstrukty, které svými jazykovými prostředky vyrovnávají ztrátu na straně adresáta; direktivy jsou zde realizovány přímo bez ohledu na ztrátu, která takto může vzniknout; absence jiného oslovovacího kódu než solidaritního je podtržena neexistujícím vztahem respektu. Tento vztah respektu v evropském smyslu je tedy touto optikou nazírán jako vztah vzájemného nerespektu (Slowiková Segerová, 2016: ústní komunikace). Je třeba ovšem tento termín „nerespekt“ odmítnout, neboť se jedná o uplatnění etnocentrismu, který je značně zkreslující. Když jsme se podrobně zabývali touto nevyvážeností mezi jednotlivými etnolingvistickými areály, byla to právě hebrejšтина, která nám nepřítomností řečově zdvořilostních kulturních rysů ukázala nesmírné výsadní úlohy, kterou řečová zdvořilost jako kulturně podmíněné chování v češtině a ve španělštině zastává.

Je nutno podotknout, že kulturně podmíněné řečové chování se v dnešním světě nelimituje pouze na území geografické, tedy na to, co zde nazýváme tradičně entolingvistickým areálem. Nové způsoby migrace a soužití jazykových komunit vedle sebe na území jazykově/kulturně heterogenním s sebou přinášejí opuštění tradičních geografických hranic a řečové jednání/chování se přesouvá do teritorií, kde bylo původní obyvatelstvo vybaveno odlišnými substrátovými normami chování. Pojem etnolingvistický areál tedy není možno chápat pouze geograficky, ale také z hlediska jeho přesahů na území jiných substrátových dorozumívacích kódů, především do něj budou spadat i místa s komunitním životem mimo národní geopolitický útvar.

V našem konkrétním případě se ale o žádné výrazné přesahy mimo vymezené národní teritorium nejedná, neboť ani ve Španělsku neexistuje uzavřená komunita českých mluvčích, ani v České republice neexistuje uzavřená komunita etnických Španělů. Takoví mluvčí, kteří pobývají na území jiného státu, jsou velmi často roztroušeni v rámci substrátového obyvatelstva.

Soubory kulturních rysů vznikly, jak uvidíme později, vývojovou konfigurací jako výsledky evolučního procesu. Stejně tak prostředky řečové zdvořilosti prošly určitými evolučními stádii. Řečová zdvořilost

je mechanismus regulační a jako takový má za úkol regulovat chování mezi mluvčími navzájem dle platné, společností ustanovené normy. Každá společnost potřebuje mít zavedeny takové společenské regulativy, které jí pomáhají udržet homeostatickou rovnováhu. S takovými sociokulturními regulátory se setkáváme na většině míst.³⁶ Jsou jimi různé technologie, peníze, tržní systém, právní řád atd. I řečová zdvořilost pomáhá společenskou rovnováhu udržovat již v prvopočátku veškerého kontaktu mezi příslušníky – děje se tak v komunikačním procesu samotném, který teprve o technologiích, penězích, tržních systémech, právních řádech atd. bude traktovat, vyjednávat. Takový mechanismus přispívající k optimálnímu řešení stejných problémů je proto přejímán i dalšími společnostmi, ať už se jedná o kulturní transmissi/difuzi, nebo o endogenní evoluční proces.

Řečovou zdvořilost tedy můžeme nalézt v mnoha jazykových společenstvích, která při svém vzniku nebyla v žádném kontaktu a ani nevzešla ze stejného genealogického jazykového základu, ba ani se neshodují jejich společenské hierarchické konstrukty. Řečovou zdvořilost tedy můžeme považovat za evoluční univerzálium. Boas se ve svém článku *Stabilita kultury* (1971) věnuje porušování určitých zautomatizovaných zásad, kterými naše chování řídíme, čímž se přímo dotýká i porušování zdvořilostních norem (on sám hovoří o slušnosti): srovnávací studie ukazují, že slušnost lze nalézt po celém světě, avšak představy o tom, co je slušné a co neslušné, se neuvěřitelně odlišují (viz např. pragmatický prostor Izraele).

Integrace a přínos kulturního prvku/rysu je součástí studia diachronie, která si klade za cíl popisovat změny v podélném řezu na časové ose. Všechny společenské jevy, které procházejí společností od jejího počátku, jsou na svém příčném řezu odrazem proměn na linii řezu podélného. Jazyk a jeho vývoj je tímto dobrým důkazem a ne-

36 / I společnost izraelská má sociokulturní regulativy, které ji homogenně vydělují vůči okolním společnostem státním/národním/náboženským a dodávají jí charakteristický ráz s dominancí určitých kulturních prvků. Že se tyto prvky nesoustřeďují primárně okolo jazykových entit a že pragmalekt neumožňuje čerpat z neexistujícího řečového zdvořilostního registru, neznamená, že je možno takovou kulturu považovat za nezdvěřilou. Existuje v ní totiž dominance přímosti a ekonomičnosti vyjadřování, které s sebou přináší určité komunikační i společenské výhody.

lze než konstatovat, že řečové jednání zdvořilé je ve svém současném stavu podmíněno svým evolučním procesem. *Příčinou je zásadní střet mezi soudržnými a tvořivými silami ve společnosti. Jedny tíhnou k zachování, a tím i k opakování a stálosti. Druhé směřují k dalšímu vývoji, a tím nevyhnutelně k i odmítání starých vzorců* (Morris, 2018 [1969]: 43).

Řečová zdvořilost je jev langauový a jako takový je pouze jednou z mnoha vývojových fází, neboť ani časovému sledu kultur nelze uniknout. *Vždyť podíváme-li se zpět byt jen o jednu generaci, uvědomíme si, k jak velké změně od té doby došlo, někdy i v našem nejintimnějším chování. Zatím jsou tyto změny nepřehledné, což způsobují okolnosti, jejichž vliv můžeme zmapovat pouze při pohledu zpět* (Benedictová, 1999: 23). Kdybychom mezi sebou srovnali navzájem soubory příčných řezů z jednoho a druhého areálu a chtěli zjistit, jak se lišila řečová zdvořilost mezi jejich různými vývojovými etapami a jak se vývojové tendence stávaly normovanými, můžeme vypožorovat jistě ne náhodné podobnosti v obou areálech.

ZMĚNA

Řečová zdvořilost vznikla jako požadavek hierarchizace společnosti a v závislosti na distribuci moci, která byla dána možností ekonomické směny a kvalitou této směny. V obou zkoumaných společnostech takto docházelo k zavedení určitého oslovovacího mechanismu, který začíná metaforicky označovat vztahy mezi komunikanty prostřednictvím počtu (tykání – vykání) a prostřednictvím tendence k příslušnosti k cizí skupině (tykání – onkání). Vlivem celospolečenských změn, které výrazně zasáhly vždy do možnosti nabývání moci prostřednictvím kvality směny, docházelo i k rozvolňování normovaných zdvořilostních pravidel, což s sebou přinášelo nelibost u starších mluvčích, kteří vývojový posun vyhodnocovali jako příklon k nezdvořilosti. Změna může být tedy *znepokojivá a může také vést k velkým ztrátám, ale to je důsledek obtížnosti změny samé, nikoliv skutečnosti, že naše doba a země našly jedinou možnou motivaci, která dokáže lidský život řídit. Změna je*

nevyhnutelná vždy a je nutno ji přijmout se všemi nesnázemi, které ji provázejí (Benedictová, 1999: 40). K otázce kulturní změny je nutno podotknout následující. Jestliže je řečová zdvořilost součástí kulturní konfigurace společnosti jako jeden její organický segment a jestliže zároveň dokážeme vnímat na podélném průřezu její vývoj jazykový, který odráží změny ve společenském uspořádání, pak se jedná o změnu kulturní. Je to *nehodnotící kategorie sloužící k označení procesu vzniku, transformace nebo zániku sociologických systémů, resp. subkultur nebo jejich částí (kulturních prvků, konfigurací apod.)* (Maříková, 2000: 109).

Pokud se ptáme uživatelů jazyka na to, co si myslí o současném stavu řečové zdvořilosti, často se mluvčí upínají v odpovědi na popis změny, velmi často tuto změnu hodnotí nelibě a s jistým despektem. Řečová zdvořilost je tedy typickým produktem kulturní změny a je nositelkou změny sama o sobě, neboť její dopředná tendence ke změnám je řečovou normou chování zpětně regulována právě starší generací mluvčích, kteří novinky nepřijímají snadno, ba dokonce je odmítají jako kontrakulturní řečové rysy chování. Kulturní změna řečové zdvořilosti je tedy spojena s takovými pojmy jako pokrok, kulturní stagnace, retardace anebo regres. Všechny čtyři pojmy lze na řečovou zdvořilost navázat.

Vývoj a proměna v čase může způsobovat kulturní změnu generativní a transformační, z nichž ta druhá je produktem vývoje řečové zdvořilosti. Na rozdíl od změny generativní, kterou vzniká a rozvíjí se určitý sociokulturní systém od samého počátku, je změna transformační tou, která zaznamenává změny v procesu přeměn nebo zániku. Změny v jazykovém chování mluvčích jsou takovou transformací sociokulturního schématu. Vývoj jazykových forem je postupný, pomalý. Zejména je docela odolná vůči změnám pragmatix, jejíž pragmatická složka je navíc podepřena jazykovou kompetencí syntaktickou, která nedovoluje rozvolňovat ustálené syntaktické/rekurzivní struktury tak snadno, jako je tomu např. u osamocených lexikálních výrazů zdvořilostních, které mohou snáze reagovat na společenskou změnu, neboť nejsou do systému zapojeny vztahy syntaktickými, nýbrž pouze diskurzivní kohezí a koherencí.

Pokud se řečová zdvořilost vyvíjí na jazykovém území a dojde k proměně společenského kontextu natolik, aby to vyvolalo změnu nutnou uvnitř schématu řečové zdvořilosti, pak dojde k přeregistrování jazykových prostředků na zdvořilé a zároveň se některé zdvořilé jazykové prostředky přestanou užívat. Proměny jednotlivých kulturních rysů uvnitř společnosti, které se reflektují proměnami uvnitř zdvořilostního registru, jsou kulturními inovacemi, které nabízejí nové způsoby dosahování určitých cílů. Všimněme si např. zavedení oslovení *soudruhu* po únorovém převratu v roce 1948. Původní český výraz pro „společníka z organizace cvičících pro svůj vlastní prospěch, který se v dobré víře organizuje v občanském spolku“, byl náhle přeregistrován a získal zcela jiný význam, který ustanovoval umělý vztah mezi mluvčími vyplývající z jediné možné společenské třídy. Tento výraz tedy potíral hierarchizaci, která se ovšem ze společenského podvědomí nevytratila. Takovou změnu můžeme chápat jako změnu endogenní. Zůstaneme-li u našeho příkladu, můžeme tuto kulturní změnu ještě dále specifikovat. Jednalo se o změnu kvalitativní, neboť došlo k ustanovení nového sociokulturního regulativu. Nový sociokulturní regulativ navíc osciloval mezi obyčejem, mravem a zákonem, neboť toto oslovování patřilo v té době k ustáleným dobrým mravům na jedné straně, a na straně druhé bylo jeho neužívání sankcionováno. Závazná komunikační norma té doby byla záměrně porušována, aby mluvčí dal najevo svůj nesouhlas s nově ustanoveným společenským řádem/schématem. Takový mluvčí mohl být sankcionován dokonce do té míry, že mohl být prohlášen za narušitele veřejného pořádku či dokonce celého společenského řádu. Dále se tu jednalo o změnu rychlou, náhlou, která byla způsobena státním převratem, který nastolil nové uspořádání společnosti, měl tendenci rušit hierarchii a odstranit stratifikační rozdíly mezi jednotlivci či skupinami (třídami) a nastolit parazitickou hierarchizaci společnosti s ustanovením jiných tříd (vládnoucí a nevládnoucí). S určitou metaforikou můžeme konstatovat, že i ve společenské konfiguraci v té době došlo k určitému přeregistrování společenských hodnot. Jednalo se o řečovou změnu celkovou, neboť právě její příklon ke stupni společenského zákona způsobil, že byla akceptována v celé ploše etnolingvistického areálu. Tím pádem se jed-

nalo o kulturní změnu manifestní, neboť mluvčí cítili potřebu procházet komunikačními událostmi bez vyvolání konfliktu, což způsobilo, že tento řečový prvek volili jako strategický způsob řečové zdvořilosti k dosažení svého cíle. V posledku se jednalo o změnu revoluční, neboť byla způsobena významnou společenskou změnou uskutečněnou v krátkém časovém sledu.

Ustanovením nových sociokulturních regulativů různých forem, mezi nimi regulativu řečového ve formě řečové zdvořilosti, dochází ke konfliktu se zafixovanými stereotypy mluvčích starších generací, kteří pragmatickou kompetenci musí znovu nabývat učním se novým společenským pravidlům, což útočí přímo na jejich konformitu. Řečová zdvořilost totiž, tak jak funguje, usnadňuje mluvčím vstupovat do komunikačních událostí s určitou pohodlností, konformitou. Tato konformita je jakýmsi komunikačním bezpečím, které obaluje celou komunikační událost a dodává jí apriorně nekonfliktní charakter.

PARADIGMA

Řečovou zdvořilost můžeme chápat jako paradigma, tedy bazální myšlenkové konceptuální východisko, vycházející z jazyka. Taková paradigma byla historicky nevyřčena a nepopsána, nicméně byla neméně podstatná pro vznik *celospolečenského myšlenkového schématu, které bylo v dané epoše považováno za jediné platné* (Komárek, 2008: 143). Paradigmatu vždy předchází v čase paradigma jiné. U změny v systému řečové zdvořilosti se pak přeregistrování paradigmatu děje ruku v ruce s podstatnou generační obměnou, neboť přijetí paradigmatických změn všelikého typu je u velkého počtu lidí spojeno s útokem na konformitu. U změn v paradigmatu je potřeba také sledovat, k jakým ztrátám došlo při jeho výměně. Nové paradigma se totiž svým obsahem nemusí plně shodovat s obsahem paradigmatu opuštěného. Např. u řečové zdvořilosti se změny ve společenském konstruktu refletovaly tykáním/vykáním/onkáním/onikáním atp. ještě do poloviny 20. století, než byly přetrženy válkou a nástupem komunismu. Tyto

jazykové prostředky oslovovací upozorňovaly na vztahy podřízenosti – nadřazenosti mezi mluvčími různých společenských tříd, a také protiklady solidarity a distance. Nástupem nového paradigmatu se takové vyjadřování vztahů redukovalo či vytratilo. *Přechod k paradigmatu novému, byť dokonalejšímu, není nikdy beze ztrát a takové paradigma, které by bezesbýtku a korekčních retuší vysvětlovalo úplně vše, co „má“, je pouze ideální fikcí* (Komárek, 2008: 145).

Oproti endogenní kulturní změně stojí proces interakce mezi dvěma sociokulturními systémy, které se dostaly do kontaktu, ať již geografickou polohou či politickým překrytím jednoho kulturního areálu druhým. Takovou změnu chápeme jako exogenní. S tímto jsou spojeny procesy akulturace, kdy jsou určité kulturní rysy přenášeny do jiných kultur a tam jsou přijímány (z různých důvodů) a integrovány do domácího kulturního komplexu. I zde samozřejmě narážíme na konflikt se stereotypy a útokem na konformitu.

Jako exogenní změnu můžeme chápat i příliv kulturních rysů způsobený transferem z jiných jazyků, kterými mluvčí vládnu a ve kterých se jejich každodenní komunikace odehrává, např. u bilingvních mluvčích, kteří doma a se svými přáteli užívají češtinu jako rodný jazyk a na pracovišti a v pracovních vztazích užívají angličtinu jako jazyka pracovního. Ten může pronikat i do roviny osobních vztahů, pokud se spolupracovníci stávají přáteli.

S kulturními změnami přicházejí ruku v ruce kvantitativní i kvalitativní změny kulturních artefaktů a idejí. Řečová zdvořilost je takovým kulturním artefaktem, stejně jako písmo, neboť rezervuje pro mluvčí stále stejně bezpečné místo pro pohodlnou, konformní a efektivní komunikaci.

AUTOMATIZACE

Hovořili jsme o automatickém chování, kam spadá i to řečové. Řečová zdvořilost je typem automatického chování, které si neuvědomujeme, pokud jej používáme jako komunikační normu, která se kryje s normou

sociální. Automaticky zdravíme či se loučíme způsobem, nad kterým není potřeba přemýšlet. Automaticky volíme určité jazykové stereotypní formule, abychom někoho o něco požádali atd. Automatizované řečové chování tedy lze definovat jako určitý sociální rituál. Je to *takový proces, který ztratil svou původní funkci, je pouze více či méně stylizovaně naznačován a jeho smysl je nějakým způsobem přeznačen, většinou ve stylu nějaké komunikační či znakově-symbolické funkce* (Komárek, 2008: 291). K řečovému zdvořilému ritu patří to, co je automaticky užíváno jako jediný způsob vyrovnání se s komunikační situací. Je to svým způsobem *kodeks ve smyslu systému norem, jimiž se řídí jazykové praktiky* (Bourdieu, 2014: 21). Řečová zdvořilost je v některých společnostech tak zakotvena z hlediska lpění na užívání standardizovaných výpovědních forem, explicitních performativních formulí, konvenčních konverzačních implikatur, že takové řečové chování můžeme nazvat normalizovaným produktem.

Řečový ritus je normou a je uznán napříč sociologickým spektrem. Je vtištěn do schopností a sklonů, které jsou mluvčím vštěpovány v procesu osvojování, jelikož je schvaluje jazykový trh; *nejedná se tedy ani o cyklický kalkul, ani o vědomé pocítované donucování: zmíněné tendence se přizpůsobují nadějím na hmotný i symbolický zisk* (Bourdieu 2014: 27).

Stereotypní chování je pro člověka, stejně jako pro jiné živé tvory, charakteristické. Automatizované chování nebo jednání má primárně povahu instinktivní. Instinktivní nebo rituální chování pak umožňuje efektivnější zvládnutí situace, neboť se realizují naučenými nebo vrozenými způsoby. Tyto způsoby jsou pak vnímány např. obřadně nebo ceremoniálně. Chování je v celém společenství standardizováno a jeho funkce je stabilizační. Je nástrojem, kterým společnost udržuje své normativní uspořádání a svou organizaci (konstrukci, konfiguraci). Právě u rituálů dochází k tomu, že *se vymykají kritériím individuální potřeby, tedy účelové racionality, mohou ale z hlediska sociálního celku plnit významnou integrační funkci* (Maříková, 2000: 147). Jestliže hovoříme o zdvořilosti jako o sociokulturním regulativu, pak ten musí mít prvky rituální povahy, neboť soustřeďuje individua společnosti kolem nezpochybňovaných skupinových hodnot.

Mluvčí je povinen splnit takové rituální řečové chování, které tvoří sociální normu chování obecně. Někdy mu ovšem nezbyvá než vystoupit z tohoto stereotypizovaného a neproblematického vzorce (a chovat se nezdvořile) ve snaze zachování mezí své přirozené racionality. U mluvčích je zřejmá další spojitost s rituálem, jíž je strategičnost řečové zdvořilosti. Užití jazykových prostředků strategicky se uskutěčňuje za účelem provedení kvalitní sociologické směny a *charakteristickým rysem rituální činnosti je přeměna prostředků ve svůj vlastní účel* (Maříková, 2010: 146). Detailní popis komunikace mezi mluvčími, kteří se snaží představit se jeden druhému v co nejlepším světle, provedl E. Goffman (1967). Takové jazykové jednání pak nejenom referuje o vzájemném vztahu mluvčích v komunikační události, ale komunikanti správnou volbou jazykových prostředků potvrzují své nároky a své zaujaté pozice.

V člověku je hluboce zakořeněná tendence k tvorbě stereotypů a stylizací (povahy náboženské, vědecké, úřední, vojenské či jiné), tyto stereotypy se proměňují a opouštějí určitý, jim vyčleněný „božský prostor“ a stávají se světštějšími. Z hlediska řečové zdvořilosti můžeme vyzvednout např. vztahy nadřazenosti a podřazenosti (tykání/vykání/onkání/onikání atd.), které ve zdvořilostním paradigmatu 19. a první poloviny 20. století tvořily „rituální vztah úcty“ k druhému. Tento řečový ritus úcty se ale proměnil ve vztah oboustranného respektu, což svědčí o přechodu od tradiční společnosti ke společnosti moderní. Vztah oboustranného respektu je ve španělském i českém prostoru zastoupen obousměrnými rituálními jazykovými prostředky, které tomuto respektu vtiskují funkci sociální symetrie.

Tato symetrie je dána sociální blízkostí a sociální vzdáleností. Opuštění rituálu úcty ve prospěch rituálu respektu (a dále ve prospěch rituálu solidarity) se ovšem ve sledovaných areálech neshoduje co do typu situací. Změnu rituální povahy charakterizuje i Jung (2017), když hovoří o idolech, které účinkují, byť už ne na vědomé rovině, a představují symboly jaksi pokleslé, otahané a zneužité. Keller (in Maříková, 2010: 147) hovoří o rituálech úcty z 19. století v tom světle, že se jimi ze všech občanů/mluvčích *stávali drobní bohové obklopeni*

*svatozáří společenské nedotknutelnosti. Rituály úcty se pomalu proměňují v občanskou ctnost.*³⁷

Změnami paradigmatu řečové zdvořilosti se tedy rituální řečové chování nevytrácí; dojde pouze k transformaci rituálních obsahů a forem. Změna znamená, že rituál zůstává, vytrácí se z něj ovšem alespoň část obsahu, který zapadne nadobro v propadlišti dějin.³⁸ Jako poslední je potřeba zmínit fakt, že řečová zdvořilost je rituálním řešením situace, která může být konfliktní co do vztahu mezi mluvčím a adresátem (z různých důvodů). Volba řečových zdvořilostních prostředků (zejména u remediálních výpovědí) dává možnost překlenout nejistotu v konfliktních situacích a celou komunikační událost zabalit do ochranné fólie ontologického bezpečí. Slova mohou mít smysl, aniž by k něčemu referovala, což je jednou z charakteristik řečové zdvořilosti jako řečového ritu: *formální kázeň může maskovat sémantické vyprázdnění* (Bourdieu, 2014:17). Rituální povaha zdvořilého řečového habitu je přímo závislá na struktuře sociálního prostoru, kde tento rituál nabývá své povahy a kde je očekáván pouze v podobě, s jakou je ve společnosti, na daném místě, v daném kontextu a s danými komunikanty předepsán. Zdvořilý řečový ritus *čerpá svou efektivitu ze skryté korespondence mezi strukturou sociálního prostoru, ve kterém se produkuje, a strukturou domény společenských vrstev, v níž jsou situováni příjemci a s pomocí které si interpretují sdělení* (Bourdieu, 2014: 17).

ŘEČOVÝ HABITUS A ŘEČOVÝ RITUS

Je nutno se na tomto místě pozastavit nad rozdílem mezi řečovým zdvořilým habitem a řečovým zdvořilým ritem. Rozdíl spočívá v tom, že u zdvořilého řečového habitu je mluvčí navyklý se zdvořile chovat, tzn. chovat se tak, aby nezpůsobil přílišný tlak na partnera v komu-

37 / Komárek k tomu uvádí, že těchto rozmanitých ceremoniálních schémat je jen konečné a relativně malé množství, což ostatně působí obecně známou skutečností, že z hlediska jevové stránky jsou si všechna světová náboženství pozoruhodně podobná a světské rituály rovněž (Komárek, 2008: 292).

38 / I novověký turismus k moři má mnoho rysů nevědomého napodobování starých mysterijních obřadů. (Komárek, 2008: 292)

nikační události. Takový typ zdvořilosti vychází z různých pragmatických principů, které jsou součástí kulturního komplexu a které se různě konkrétně řečově ztvárňují. Pouze v určitých situacích je pak mluvčí veden k tomu, že zdvořilost musí konkrétně ztvárnit předepsaným řečovým prostředkem, tedy řečovým zdvořilým ritem. Jeho neuplatnění totiž způsobuje sankce. Domníváme se, že řečová zdvořilost v českém a španělském areálu může být rozdílná též do té míry, jak jsou určité formalizované prostředky, tedy prefabrikované parceláty mluvních aktů užívány z hlediska sociální nutnosti. Ve španělském prostoru to bude především orientace na řečový habitus, kdy je mluvčím dána možnost volby zdvořilostních strategií (či norem); v českém prostředí to bude především orientace na řečový ritus, který se přibližuje reglamentární formě interakce, tedy konverzace dané určitým řádem, předpisem.

Povinnost, obligátnost zmiňuje Held (1992: 148), který uvádí, že řečová zdvořilost není spojena pouze s konstantně se opakujícími formulami, ale zvláště pak s opakujícími se modely chování, které regulují sociální interakci a nabývají svou funkci a smysl ze specifické konstelace, pro niž jsou povinné.³⁹ S tím souvisí i to, že společnosti, kde je řečové chování řízeno spíše formou řečového ritu než řečového habitu, jsou takovými společenstvími, kde existuje větší index *latentního ohrožení*, které uvádí Murillo Medrano (2006: 119). Mohlo by z toho vyplývat, že pokud je v českém prostoru řečový habitus řízen řečovým ritem, pak je riziko konfliktnosti v komunikační události mnohem více přítomno než ve společnostech, kde je řečový habitus řízen jiným principem. Mohlo by z toho například vyplývat, že mluvčí češtiny vstupují do komunikační události s apriorní nedůvěrou, na rozdíl od Španělů, kde je pojem důvěry pevně zakotven v interakčních řečových principech jako osa, okolo níž se všechny interakce otáčejí. Podrobné sledování řečového ritu a jeho změn tak může odkrývat jinak neodhalitelné vztahy, které jsou uloženy pouze v myslích jednotlivců a které mají

39 / [...] is not only connected with constantly recurring linguistic formulae but in particular with recurrent behavior patterns, which regulates social interaction and gain their function and significance from the specific constellation for the are obligatory. (Held, 1992: 148)

vysokou výpovědní validitu pro pochopení současných společenských nálad.

INSTITUCIONALIZACE

Aby se mohla řečová zdvořilost jako kulturní artefakt s funkcí socio-kulturního regulativu skutečně utvářet nebo transformovat do pevného tvaru, ustáleného a pevně zakotveného v kulturním konstruktu a integrovaného do celého etnolingvistického areálu, je zde nutný proces institucionalizace. Institucionalizací chápeme proces ustavení a následně postupný transformační vývoj v čase relativně stabilních a integrovaných forem chování, kam řečové jednání bezesporu spadá. Institucionalizace kulturní změny probíhá ve čtyřech fázích (dle Soukupa in Maříková 2000: 111):

1. vznik nových kulturních prvků nebo jejich konfigurací prostřednictvím inovace nebo difúze/transmise;
2. jejich společenská akceptace a selektivní eliminace na základě jejich funkcí, užitečnosti a atraktivnosti;
3. integrace nových kulturních obsahů a souběžná modifikace nebo transformace původního kulturního systému v důsledku přijetí jedněch a eliminace druhých kulturních prvků;
4. institucionalizace důsledků kulturní změny na základě postupného nebo okamžitého vytváření uznávaných, sdílených a sociálně integrovaných forem chování.

Jazykovou i řečovou změnu, tzn. posun v řečovém habitu lze prosadit pouze pod podmínkou dynamiky jazykového pole. Jazykové pole operuje se dvěma základními pojmy: znalostí a uznáním. Uznání je základním předpokladem dynamiky jazykového pole. Skupinou obyvatelstva, která je nositelkou těchto změn, je oblast ve středních vrstvách obyvatelstva, kde je *nejpatrnější rozestup mezi znalostí a uznáním, aspiracemi a prostředky k jejich uspokojení – rozestup, jenž plodí tenzi a pretenci, napětí a předstírání* (Bourdieu, 2014: 37).

S tím souvisí i to, že prostřednictvím normovaného, očekávaného, legitimního vyjadřování, které navíc utvrzuje uživatele jazyka v jejich sociálních rolích, či jej dokonce vynáší do společensky vyšších sociálních souřadnic, se mluvčí obalují do hávu distingovanosti. Distingovanost je jejich pretencí, která není ničím jiným než uznáním distinkce, jež se prozrazuje v samotné snaze smazat distinkci tím, že si ji osvojíme. Jinak řečeno příkladem: člověk, který se snaží být distingovaným a takto se snaží jazykově vyrovnávat své sociální nedostatky vůči ostatním, tíhne k tomu, že svou sociální distinkci vymaže v okamžiku, kdy si distingovaný jazyk osvojí natolik, že automaticky u něj dojde k pohnutí s jeho sociálními souřadnicemi směrem vzhůru na společenském žebříku. Pokud se toto vyrovnání distingovanosti ve společnosti dostane na úroveň, kdy již všichni komunikující přijali tuto normu, daný stav *musí podnítit nové distinktivní strategie* (Bourdieu, 2014: 38), což vyvolává řetězcí se změny v řečovém habitu. Změna v řečovém habitu pak automaticky spouští změny v řečovém ritu. Tam ovšem dochází ke změnám obtížněji; *změny v jazykovém systému útočí především na obsahy, méně na formy. Se změnou na straně obsahu dochází i k posunu a vývoji forem, neboť je nutno změnu v rovině obsahové vykompenzovat. Řečová etiketa je tedy v neustálém vývoji, z hlediska diachronního, jakkoliv se může v daný okamžik jevit jako stálá a stereotypní* (Horálek, 1967).

Řečový habitus i řečový ritus souvisejí s jazykovým trhem nejen co do vztahu konsektivního, ale také z hlediska podmínek užívání. Lingvistické teorie o začleňování jazykových prostředků hovoří o dvou typech prostoru, které mohou jazykové prostředky okupovat ve spojitosti s jednou z celé řady funkcí.⁴⁰ Takovými abstraktními prostory jsou centrum a periferie.

Jazykové prostředky stojící v centru jsou přijímány v jejich funkci jako nepříznačové; periferní prostředky mohou být vnímány jako

40 / Jazykový prostředek může mít množství funkcí, které tvoří jeho funkční rozpětí. Jazykový prostředek sám o sobě nestojí ani v centru ani na periférii linguového systému; tam se staví jeho funkce. Všimněme si jako příkladu slova dům. Je-li tohoto lexému užito ve smyslu bydlení, které vlastní či si pronajímá nájemce a slouží k trávení osobního času mimo pracovní záležitosti, pak je tento lexém s touto denotační funkcí v centru jazykového systému. Má-li však označovat banku užitím v kolokaci s přídavným jménem ve formě „peněžní dům“, pak tento funkční status stojí na periférii.

příznakové právě pro nízkou frekvenci jejich vstupování do běžně mluvených komunikátů. Daneš (1965) uvádí, že pojetí centra a periferie vychází ze systémové představy jazyka. Systémovost je pojmem relativním, tím pádem dochází k dynamizaci celého pohledu na *langue* jako uzavřený systém. Relativní systémovost se odráží v pohledu na jednotlivé jazykové plány, kdy čím vyšší plán, tím nižší je systémovost (počínaje fonetickým plánem, přes morfologický směrem k syntaktickému), ale také v rámci jednotlivých plánů. Místo některých jazykových jednotek se nejeví tak pevně jako u jednotek jiných, což může být způsobeno dvěma motivacemi: jednak nepravidelnostmi (např. v plánu morfologickém) a jednak ve frekvenci užívání jazykového prostředku.

K centrálním prvkům zdvořilostního řečového registru budou patřit takové prvky, které budou mluvíci hodnotit jako nejreprezentativnější pro splnění té které funkce, a zároveň prvky, které se budou uplatňovat ve větším množství komunikačních relací. Ty prvky, které tedy budeme považovat za centrální, budou také nabývat většího funkčního potenciálu i potenciálu koincidenčního ve vztahu k jejich univerzálnosti.

Určité direktivní výrazy a direktivy v širším smyslu slova budou v obou studovaných areálech reprezentovány ustálenými zdvořilostními formulemi. Hovoříme zde o prototypu. Jedná se o jazykový prostředek, který u všech mluvčích automaticky asociuje určitou kategorii, určitou komunikační funkci. Jako prototyp tedy chápeme jazykové prostředky, které mohou reprezentovat určitou funkci v řečové zdvořilosti a jsou intersubjektivní. Právě tato intersubjektivita je v rámci řečového zdvořilostního registru podstatná, neboť konformita a efektivita komunikační události a její úspěch jsou založeny především na předpokladu, že jazykové prostředky řečové zdvořilosti, které mluvíci používá, jsou ve své funkčnosti známy i partneru v komunikační události. Více se prototypy zabývali Rosch (1973), Putnam (1975), Lakoffová (1987).

Řečová zdvořilost používá určitých prototypických prostředků pro vyjádření pevně zakotvených a integrovaných funkcí upravujících vztah mezi komunikanty. Takový integrovaný vztah fungující jako

kulturní rys a regulující sociální chování mluvčích v té které situaci na celém území lingvistického areálu můžeme nazvat stereotypem. Stereotyp je možno definovat z hlediska sémantického, stylistického i frazeologického, nicméně pro řečovou zdvořilost bude zásadní právě definice z pohledu sociální psychologie. Ta chápe stereotyp *jako ustálený systém názorů, předsudků a hodnot, vlastní určité skupině a usnadňující orientaci ve světě* (ESČ: 442). Jedná se o kognitivní vzor, který je v sociolingvistice spíše pojmenován jako *způsob reflexe světa, který se v řeči artikuluje lexikální kategorizací nebo indexickými nebo lokalizačními výrazy a který se v konkrétní komunikační události aktualizuje, popř. obměňuje prostřednictvím individuálních obrazů cizího/vlastního* (ESČ: 442).

Opět je nutno podotknout, že stejně jako prototypy, jsou i stereotypy intersubjektivní a jsou součástí nabyté pragmatické kompetence. Znamená to, že jde o uplatnění jazykových prostředků čerpaných ze zdvořilostního registru, které jsou kulturně podmíněny a jsou společensky závazným nazíráním světa s funkcí poznávací, sociální. Pro porovnání řečové zdvořilosti v češtině a španělštině bude nutno přijmout fakt, že určité jazykové jednání bude druhou společností sice vnímáno jako stereotypní (např. snižování interpersonální vzdálenosti mezi mluvčími a tendence etablovat solidaritní kontext u španělských mluvčích), ale bude působit stále cize a otažitě a čeští mluvčí jej budou vnímat jako stereotypní chování konfliktní. U řečové zdvořilosti tedy budeme hovořit o dvou typech stereotypů: autostereotypy (u mluvčího vlastní skupiny) a heterostereotypy (u mluvčího cizí skupiny).⁴¹

Stereotypické řečové chování, vyvolané čerpáním z uzavřeného zdvořilostního registru zpřístupněného pragmalektem, se kryje se čtvrtou fází institucionalizace kulturní změny, kterou jsme uvedli výše. S touto institucionalizací z hlediska antropologického se pojí také lingvistické pojetí institucionalizace jazykového prostředku. Jazykový prostředek je užíván jazykovým společenstvím bez ohledu na to, zdali je jeho užití vhodné či nevhodné, správné či nesprávné

41 / Stereotypy jsou zajímavé tím, jak ukazují úspěšnost komunikace a její lehkost navzdory obecné vágnosti jazykových znaků. Stereotypům se lze také vyhnout jinou kategorizací světa. Více o stereotypech Nekula (1999).

atp. Takto je definován pojem jazykového úzu, kterému odpovídá ve španělské terminologii pojem *habla*. Jazykové prostředky jsou svou frekvencí užití, tzn. svou pozicí centrální či periferní, více či méně posunovány k takovým funkcím, které jsou řízeny komunikačními normami. Komunikační normy jsou nadřazené řečové normě a tvoří je pravidla, zásady a principy komunikace jako takové. Komunikační normy vycházejí z pojetí komunikačního modelu tradičního a dnes již i hybridního, a navíc jsou řízeny kulturně, environmentálně, situačně. Pro komunikační model tradiční dokážeme excerpovat takové komunikační normy, které se budou krýt s pragmatickými principy komunikace v pojetí Leechově, Griceově či Brown-Levinsonově. Znamená to, že komunikační normy ukazují mluvčímu cestu, jak se v komunikačním modelu tradičním správně/adekvátně řečově chovat.

Řečové chování se bude uskutečňovat ve dvou zcela nezávislých dimenzích. Jednak je to dimenze pragmatická, pro kterou platí dodržování určitých principů řízených maximami, jednak je to dimenze jazyková, která upřednostňuje jazykovou normu. Jazykovou normou chápeme takové jazykové prostředky, které jsou *užívány společenstvím pravidelně a jsou považovány za závazné* (Havránek, 1932). Tato definice je dodnes platná a byla v průběhu času obohacena o specifikace, kde se jazyková norma projevuje nejvíce.⁴² Jazyková norma je ovšem záležitostí přinejmenším ošemetnou, neboť zejména u českých mluvčích (obyvatel Čech, nikoli některých oblastí Moravy) není taková norma zakotvena. Hovoříme zde o spisovné jazykové normě, která je kodifikována v autoritativních příručkách, které ji odrážejí co možná nejpresněji.

Pro řečovou zdvořilost jsou k dispozici i normy komunikační, které jsou popsány v základních pragmlingvistických příručkách a ve španělském prostředí v tzv. *manuales de urbanidad* či v českém prostředí v příručkách předepisujících protokolární chování. Aby řečová zdvořilost mohla plnit svou sociální a regulující funkci, musí být do-

42 / Takovými specifickými místy, kde se jazyková norma potkává se systémem, jsou spojitelnost předložek, vazby sloves a přídavných jmen, abstraktní schémata (syntax), pravidla slovtvorby, začleňování výpůjček a jejich skloňovací paradigma atp.

držovány komunikační normy, které mluvčí nabývají pouze svou vlastní empirií a pozorováním kognitivních vzorů – stereotypů. Stereotypy ustanovují základní pravidla, která jsou subjacentně integrována do pragmatické kompetence mluvčího a jsou postupem času proměňována v autostereotypní řečové chování. Zajímavé je, že jazyková norma spisovná nezaujímá nijak zvlášť výsadní postavení v návaznosti na řečový zdvořilostní registr.

Řečová zdvořilost je jevem, který vychází nejenom ze snadnosti, se kterou se různé stránky života přijímají za normované, ale také z navzájem se prolínajících kulturních rysů obecných, které život společnosti řídí institucionálně. V rámci řečové zdvořilosti, konkrétně mezi českým a španělským prostředím, to může být v současnosti příklon k náboženství. Náboženství tu musíme chápat jako jeden z významných kulturotvorných prvků, ať už se jedná o společnost v současnosti praktikující nebo společnost v současnosti sekulární. Kulturní rys řečové zdvořilosti se zde do značné míry chová na základě jeho sloučitelnosti se zkušenostmi jiného než jazykového původu (vztah k bližnímu, který je v náboženství neustále opakován, vztah ke skromnosti, který je ve věřících pěstován atd.). Tyto zkušenosti vytvářejí základní hierarchickou strukturu ideálních lidských vztahů, které se mluvčí snaží napodobit nebo se k nim řečově alespoň přiblížit. Proto vzniká řečová zdvořilost jako reakce na nutnost chovat se v daném kulturním prostoru tak, aby lidské jednání korespondovalo s vírou, tedy na základě mytologicky daného morálního kodexu.⁴³ Jak říká Benedictová (1999: 41), *rys hojně rozšířený v jedné kultuře může být prosycen náboženskými představami a může fungovat jako důležitá součást náboženství. U lidí z jiné oblasti může být výlučně záležitostí ekonomického transferu, a tudíž se promítat do jejich monetárních mechanismů. Z toho vyplývá, že povaha každého kulturního rysu bude relativní. Ve své podstatě se*

43 / Ač termíny přirozený svět a přirozený jazyk jsou svým způsobem ošemetné a vždy najdeme dost argumentů pro to, že náš svět a jazyk jsou vždy tak trochu „umělé“, je lehké nahlédnout, že všednodenní kontakt s lidským i mimolidským světem kolem nás a náš způsob řeči o něm jsou za věky svého pomalého vývinu ve většině aspektů na něj lépe adjustovány. Jsou mu jaksí úměrnější než specializované jazyky náboženské, filozofické či vědecké, byí tyto většinou některý z jeho speciálních aspektů odrážejí lépe a mají v lidském světě své nezastupitelné místo. (Komárek, 2008: 93)

bude jednat o rys zcela jiné povahy v kauzální závislosti na prvcích, se kterými se spojil. A to i u takových rysů, jejichž vnější projevy jsou naprosto shodné.

Postavíme-li do protikladu dvě řečové zdvořilosti, musíme je tedy chápat jako dva různé zvyky, které jsou součástí vyšší kulturní struktury. Řečová zdvořilost je totiž pouhým kulturním prvkem, či lépe řečeno kulturním rysem, které jsou definovány jako *pojmy sloužící k označení třídy nejjednodušších základních strukturálních a funkčních jednotek kulturního systému, jsou jeho základními stavebními komponenty* (Maříková a kol., 2000: 93). Takový kulturní rys slouží pak jednotlivcům dané komunity jako kulturní artefakt, který tito jedinci přijímají výchovou a empirií ve výchovném procesu jako jediný možný způsob nahlížení na svět a vztahy v něm, stejně jako na sebe samého a na vztahy vytvářené s dalšími jedinci dané komunity. Jedná se o nabytý jazykové chování, které je vštěpeno mluvčímu tlakem kolektivu z vnějšku a tlakem jedince zevnitř. Tlak na jedince zvnějšku se projevuje v procesu výchovném, kdy jsou jedinci vštěpovány určité konkrétní způsoby jednání v té které situaci, fungující jako modely či vzory; jiné jsou považovány za nepřijatelné, a některé dokonce za tabuizované. Přesněji řečeno se jedná o chování napodobující určitý mluvní vzor. Abstraktní konverzační model jako kulturní rys je vlastně typem mýtu; *každý člověk se rodí do imaginárního systému a jeho touhy jsou od narození utvářeny dominantními mýty* (Harari, 2013: 13), které podstatu světa zdůvodňují.

V řeči se jedná o nápodobu interakčních modelů mezi mluvčími, neboť jediné tímto způsobem lze získávat to, co se nazývá pragmatická kompetence. Nejedná se o nápodobu určitých větných typů či užití konkrétních jazykových prostředků. Zde má mluvčí možnost volby. To, co je při pěstování pragmatické kompetence klíčové, je vnitřní strukturování vztahu toho, kdo mluví, s tím, kdo poslouchá. Tlak společnosti na jedince je v tomto nesmírně důležitý, neboť v něm vytváří pocit sounáležitosti s daným sociálním prostředím a vyvolává u něj vnitřní osobní tlak neodlišovat se od okolních jedinců a navozovat s nimi trvale uspokojivé, bezproblémové a efek-

tivně vedené vztahy. Tyto vztahy jsou tedy řízeny sociokulturními regulativy. Takovým regulativem, daným sociálně a kulturně zároveň, je v některých komunitách právě řečová zdvořilost. K definici sociokulturního regulativu připomínáme následující: jedná se o *třídu kulturních prvků, zahrnující relativně stálý, uznávaný soubor předpisů, norem, hodnot, pravidel a vzorů chování, který je sdílen členy určitého společenství* (Maříková a kol., 2000: 102).

Na příčném řezu se v rámci vývoje jazyka jedná o jev poměrně stálý – proměny řečové zdvořilosti jsou pomalé, pokud nedojde k výrazné změně kulturně-politické, která změny ve zdvořilostní normě urychluje. Jazykové prostředky řečové zdvořilosti jsou uznávány všemi mluvčími jako relevantní a nikoli nadbytečné. Neužívání zdvořilostních jazykových prostředků vede pozorovatele ptát se, co vede mluvčího k takovému jazykovému chování; i narušení konvence se snaží partner v komunikační události pochopit pátráním po intencionalnosti daného porušení normy. K řečové zdvořilosti se pojí i pojem hodnota, který tak prostupuje celým komunikačním spektrem událostí tím, jak mluvčí přiřazují určitým entitám komunikační události určitou hodnotu. Lze z něj vypožarovat, jaké hodnotové žebříčky mluvčí dané komunity a potažmo celá komunita společně vyznávají.

MEMETICKÝ ŘEČOVÝ PROGRAM

Můžeme říci, že řečová zdvořilost jako sociokulturní regulativ funguje jako normativní, negenetický program činnosti jednotlivců. Jde tedy o přenos memetický. Jednotlivci jsou řečově naprogramováni pragmalíngvistickým systémem. Znamená to, že řečová zdvořilost jako norma limituje, stimuluje a determinuje průběh sociálních interakcí ve standardních situacích. Vytváří v každé kultuře prostor žádoucího a přípustného jazykového chování. Vnímáme-li řečovou zdvořilost jako instituci, pak je nutno ji vnímat v rámci stupně institucionalizace, kdy je řečové chování jedince možno klasifikovat na

- i) kategoricky vyžadované (viz řečová etiketa jako preskriptivní norma tzv. společenského protokolu),
- ii) formálně předepsané,
- iii) formálně nepředepsané,
- iv) sociálně irelevantní.

Vůči jednotlivci pak řečová zdvořilost vystupuje jako vnější síla založená na normativním řádu kultury; *s jejím působením se člověk setkává většinou pouze při překročení společenské normy* (Maříková a kol., 2000: 103). Řečová zdvořilost je souborem projevů řečového chování, které si člověk osvojuje primárně pozorováním způsobů interakce v průběhu akvizice jazyka, později sekundárně zkušenostmi s vysokou či nízkou mírou efektivity, s jakou prošel všechny své dosavadní komunikační události. Tento způsob nabývání řečové zdvořilosti tvoří nezbytnou součást socializace a enkulturace jedince a vytváří jeho vnitřní interiorizovanou složku osobnosti. Řečová zdvořilost se tak stává *základním mediátorem vlivu kultury na člověka, resp. [mezi] interiorizace regulativu sociokulturního patří především primární a sekundární instituce, prostředky masové komunikace a zkušenost derivovaná ze sociální interakce* (Maříková a kol., 2000: 103).

Sociální regulátory lze rozdělit podle toho, do jaké míry vyvolávají sankce za jejich porušení. Takovým distribučním dělením sociálních regulátorů jsou

- i) obyčeje,
- ii) mravy,
- iii) zákony,
- iv) tabu.

V rámci života v superkmeni je potřeba nastavit takové mechanismy, které by zabráňovaly podnikat to, k čemu jsou jedinci nuceni svým instinktivním chováním. Různé formy projevoování individualismu jsou způsobeny tím, že neosobní charakter vztahů nutí hříšníky umístit svou oběť za hranice skupiny; *v duchu zkrátka umístí svou oběť*

zcela mimo svůj kmen. Aby se tomu zabránilo, je potřeba nastolit superkmenový zákon (Morris, 2018 [1969]: 29). Krádež je sice možná i u šimpanzů, nicméně tam je způsobem chování, který vychází z jednoznačně zřejmé předchozí známosti. V umělých podmínkách superkmene jde o jev svou podstatou odlišný. Je vyvolán přebytkem jedněch a nedostatkem druhých, neboť v rámci superkmene již nedochází k dělení získané kořisti. Kořist se stává soukromou záležitostí, která je dělena na základě štědrosti pouze v rodinném prostředí či vůči (většinou) nestejnopohlavnímu partnerskému protějšku. Zákon tedy funguje jako vyvažující mechanismus, který se snaží narovnat nepřírozené podmínky života v superkmeni tak, aby byly zachovány přirozené způsoby lidského chování, tedy kmenové.

O řečové zdvořilosti jako o určitém typu společenského řečového zákona lze hovořit i jako o „oddělovacím zákonu“, který jedno jazykové společenství vyděluje vůči ostatním jazykovým společenstvím. Jde o řečový mechanismus zajišťující soudržnost společnosti tím, že jí poskytují jedinečnou identitu (srov. Morris, 2018 [1969]: 30-31), čímž vzniká propast v podobě kulturní izolace. Kulturní izolace je stav (i proces), který je vyvolán především jazykem, a to mnohem více, než by se mohlo na první pohled zdát. Jde o sociální zvyklost se silným izolačně tvorným aspektem. Právě jazykem a jím uskutečňovanou strategickou řečovou hrou jsou jedinci schopni ve veřejném prostoru posilovat sounáležitost a identitu se sociální skupinou. Čím jsou události ceremoniálnější, tím silnější je identitotvorný tlak a vzniká silné kulturní pouto.

Kam spadá řečová zdvořilost, pokud tvrdíme, že se jedná o sociální regulativ? Dle našeho názoru pokrývá řečová zdvořilost první tři členy: být zdvořilý je obyčejem, který je ve společnosti nositelem hodnotového žebříčku vztahů mezi participanty v komunikační události i vztahů k participantům stojícím mimo komunikační událost; chovat se zdvořile znamená udržovat určitou mravní hladinu ve společnosti – tato mravní hladina může kolísat směrem nahoru i dolů, neměla by ovšem doznávat výrazných výkyvů ani jedním směrem: dostala by se ke komunikační rovině nezdvořilé či hyperzdvořilé, které spadají do

komunikace substandardní; potřetí je pak řečová zdvořilost určitou protokolární normou, jak jsme již uvedli u tzv. řečové etikety.

Hierarchizaci řečové zdvořilosti jako sociálního regulativu lze vymezit takto: jedná se o fenomén obyčejový, který ustanovuje zásady slušného chování; sankcemi za porušení tohoto obyčeje jsou pak posměch, ironie, nelibost, pohoršení atd., které mají svou jazykovou podobu. Tyto výpovědi typu sankce jsou vnímány jako mluvní akty imanentně nezdvořilé a mělo by být v hodnotovém žebříčku mluvčího se jim vyhnout.

Dále je to fenomén spojený s mravy, které představují společenská schémata jednání morálního a vymezují jej tak k tomu, co je v daném sociálním prostoru považováno za nemorální. U zákonů se pak jedná o předepsaná a kategoricky vymezená nařízení a předpisy, které jsou tvrdě sankcionovány institucionální cestou. Zvláštním typem sociálního regulativu je v poslední řadě tzv. tabu, které může mít s řečovou zdvořilostí společné pouze to, že je zdvořilé vyhýbat se určitému tématu v rozhovoru.

Nepřekračování norem společenského regulativu, přesněji řečeno neporušování norem řečové zdvořilosti v daném společenství umožňuje navazovat a vést komunikační událost s určitou lehkostí. Mluvčí se totiž a priori neobává vstoupit do situace jako do interakčního konfliktu, spíše předem počítá s dodržováním komunikačních zvyklostí ze strany komunikačního partnera. Tímto způsobem jsou primárně nastaveny všechny komunikační události ve společenství, a právě pragmalekt a zdvořilostní řečový registr, stejně jako empirie odvozená z vlastní sociální interakce umožňují mluvčímu takto se regulovaně společensky chovat. Pro lingvistu i antropologa je řečová zdvořilost ve dvou entolingvistických komunitách dvěma potenciálními sociálními schématy, kterými tyto společnosti řeší týž problém.

Každá komunikační situace vždy mluvčímu zpřístupňuje vjemy, které mluvčímu slouží jako orientátory k správnému vedení komunikační události jazykem a ve světle jeho vlastní empirie jej vedou k efektivnímu zvládnutí takové komunikační události. Mimojazykové jevy jsou povahy znakové jediné tehdy, jsou-li psychickými skuteč-

nostmi uloženými v mozku mluvčího jako určité neměnné koncepty. *To, co je nám bezprostředně přístupné, nejsou věci vnějšího světa samy, ale jen naše psychické skutečnosti (a to ještě pouze jejich vědomá část), které se s nimi nějakým způsobem spojují a vážou. Od lidské psychiky a jejího poznání je třeba tedy jakoukoli interakci člověka a mimolidského světa odvíjet* (Komárek, 2008: 13).

S řečovou zdvořilostí jako programem souvisí také jazyková význačnost, která vzniká působením distinkce a korekce. Aby mohl být tento řečový habitus odpovědný za skutečné intersubjektivní modelování celospolečenského povědomí, musí být konstruktem: habitem uměle vytvořeným a uměle udržovaným, tedy korigovaným. K tomu slouží jednak většinová masa mluvčích, a jednak společenské instituce, které s mluvčími mimo tento zdvořilý řečový habitus nepovedou institucionální dialog. Řečový habitus je tedy určitou celospolečenskou ideologií, určitým silovým působením na jazykové společenství, určitým demarkátorem hranic, jež vyděluje určitá deklasovaná společenská postavení. Navíc, pokud se zabýváme tímto fenoménem, nemůžeme odhlédnout od jedné jeho podstatné charakteristiky, že totiž zabezpečuje budoucnost sociální skupiny mnohem více, než bychom si doposud mohli připustit. A porozumět budoucnosti (ale též současnosti) je potřeba právě na základě odhalení hodnot, kterými lidstvo disponuje dnes a z nichž se vytvoří nové hodnoty zítřka. *K pochopení budoucnosti nestačí jen matematika a rozluštit genom, k tomu je zapotřebí především dešifrovat fikce, v nichž je zachycen smysl našeho života* (Harari, 2017: 153).

Většina mluvčích přijme zdvořilý řečový habitus za primární hodnotový systém, se kterým vstupují se svými výpověďmi na jazykový trh a se kterým zacházejí jako s legitimní společenskou řečovou výzbrojí. Tato výzbroj je jednak chráněná a jednak jim umožňuje útočit; je to výsledek specifického boje za celospolečenskou kolaboraci na udržení takového strategicky významného řečového mechanismu. Z toho vyplývá i to, že někteří mluvčí budou pocítovat nutnost se tímto řečovým habitem vyzbrojit mnohem více (anebo jinak) než lze spatřit u většinové populace. Z toho pak vyplývá i zájem o distinkci, která bude v rámci řečového habitu reprodukovat systém společenských rozdílů.

Jsou tedy lidé, kteří se zdvořilostí záměrně různými způsoby manipulují, aby se jejich zdvořilost stala distingvovanější, a aby zdvořilost následně reprodukovala manipulovaný posun společenských souřadnic uživatele. Reprodukování této modifikace zdvořilého řečového habitu pak způsobí, že jedinci, kteří touto kompetencí nebudou vybaveni, budou fakticky vylučováni z komunikace, anebo budou odsouzeni mlčet (Bourdieu, 2014: 28-32). Zde se již dostáváme na pole strukturní sociologie jazyka, která operuje s pojmem hodnota. Ta může potenciálně způsobit za určitých podmínek zisk distinkce; *hodnota se vždy rodí z odchylky, ať záměrné či ne, od nejrozšířenějšího úzu, od „klišé“ a „frázi“, „obvyklých“ pocitů, „triviálních“ obrátů, „vulgárních“ vyjádření, „laciného“ stylu* (Bourdieu, 2014: 35).

REDUKCE

Řečová zdvořilost je jevem redukčním. Redukce je jev sémiotický, kdy každé individualitě, která je součástí vnímaného světa, lze přiřadit určitou obecnost. Uživatelé jazyka generalizují soubory shodných prvků a vytvářejí sémantické třídy, které jsou otevřené a akcentují jen určitý soubor základních charakteristik. Do těchto sémantických tříd může vstupovat celá řada mimojazykových jevů, které tímto způsobem vytvářejí pojem.

Jedním z modulů je vnímání, jež se vyvinulo v konkurenci s jinými moduly tak, že *smyslové orgány ryze „technicky“ [jsou] schopny zachytit [pouze to, co] projde filtrem lidské (a v ještě větší míře zvířecí) psychiky. [Je to] jen malá část, která je nějakým způsobem pro náš život relevantní, a zbylou houšť vjemů odstiňujeme, protože jejich vědomé zpracování by bylo neúměrným a vyčerpávajícím zatížením bez většího praktického efektu* (Komárek, 2008: 68). Modul pak ze všech vjemů diskriminuje určité rysy, které jsou té či oné jednotlivině vlastní. Diskriminace rysu je podmíněna potřebami vnímat daný rys a rozeznávat jej jako relevantní pro přežití v daném environmentálním prostředí. Diskriminace rysů je schopnost, kterou jedinec nabývá učením prostřednictvím geneticky přítomného

a evolučně vyvinutého mechanismu.⁴⁴ Navíc je člověk predisponován svým percepčním modulem dolaďovat vnímané obrazy v tom smyslu, jakým se ubírá jeho emoční hnutí. *Má-li reálný svět pro lidi reálnou existenci, je tomu tak potud, pokud jsou jejich jazyky schopny pojmenovat ty jeho aspekty, které mohou lidské smysly a přístroje zachytit* (Hagège, 1998: 135). Pokud hovoříme o kategorizaci světa a byrokratizaci imaginárního řádu, pak pojmenovávat neznamená reprodukovat, nýbrž zařazovat. Znamená to, že jazyky uspořádávají okolní svět do pojmových kategorií, které nemají nic společného s povahou věcí. Jazyky tedy *vypovídají o světě a zároveň ho znovu vymýšlejí* (Hagège, 1998: 136). Řečová zdvořilost jako návyk je propojena s mluvčími hlubokým poutem, které zas je propojeno s různým smyslovým vnímáním světa a také s různou strukturací časoprostoru jako výsledků specifického soukolí sociálních zvyklostí. *Jazyky se neliší tím, co mohou a nemohou vyjádřit, ale tím, co nutí nebo nenutí říci* (Hagège: 1998: 55). Slovní zásoba se tak stává rastrovacím principem, sítí, přes které je svět vnímán a jeho prostřednictvím nabývá specifického tvaru se specifickou stavbou společnosti, kterou považují jeho uživatelé za danost. Redukce je proces, který je dán biologicky, nejedná se o typicky kulturní konstrukt, neboť již malé dítě je schopno poznávat konstrukci okolního světa v době, kdy se také učí jazyku. Poznávat kategorizaci světa je ovšem na učení se jazyku poměrně nezávislá – vděčíme za ni právě systému čidel vjemového aparátu a tomu, že žijeme na zemi. Je to tedy biologický předpoklad. Jde o dvojí schopnost učení, která *vešla do rodového kódu lidí Homo habilis až po Homo sapiens jako schopnost komunikovat prostřednictvím řeči a vписuje se paralelně, i když nikoliv identicky, i do biologie dítěte* (Hagège, 1998: 30). Pro člověka je jazyk sice prostředkem ke světu, nicméně jazyk je především *prostředím, které člověku dovoluje, aby si svůj svět jaksi ochočil a mohl se v něm cítit bezpečně a doma – teprve pojmenovaný, tj. jazykově zvládnutý svět je lidský svět* (Sokol 2002: 64).

44 / Kromě ryze smyslové filtrace neustále probíhá i filtrace působící ve směru smyslu, v jeho druhé významové rovině, a sice akcentováním jevů „důležitých“ a potlačením těch irelevantních, popř. těch, které „být nemají“ (nevědomí pracuje přesně podle známé Morgensternovy maximy, že to, co být nemá, ani být nemůže – es kann nicht sein, was nicht sein darf (Komárek, 2008: 86).

Obraz světa tedy neuchopujeme pouze jazykem nebo jeho konceptualizacemi, ale mentálními otisky založenými na kombinovatelnosti konceptů, která vychází z empirie, konkrétně z vjemového učení. Je zajímavé, jak se různé kulturní zvyklosti v různých kulturách nahlízejí prostřednictvím předem ustálených kaleidoskopických průzorů, kde pouze určité kombinace jsou spatřovány jako přijatelné, anebo nepřijatelné, neboť jsou vyhodnoceny na základě zkušenosti. Jiná seskupení určitých rysů jsou pak sice vnímána, ale nepochopena a zůstávají pro mnohého pozorovatele neuchopitelná, neboť interpretační aparát již neposkytuje ani informace k zaujetí kladného či záporného emočního stavu. V podobné situaci jsme i my u *pochopení jiných lidských kultur s výrazně jiným interpretačním aparátem, který u lidí značně nahrazuje smyslové odlišnosti. Smyslové vjemy jsou pochopitelně primárně kvalitativní povahy a rozmanitým způsobem emocionálně akcentované (odtud výrazné rozlišování mezi příjemným a nemilým, ošklivým a hezkým a jejich eventuelní ztotožnění s dobrým a zlým)* (Komárek, 2008: 88).

Schopnost redukce je základem pro správné sémantické strukturování světa. Ten je nazírán vždy jako určitá metafora. Nikdy není svět jazykově popsán jako by se jednalo o nějakou strukturu. Blíže takové pojetí vnímání světa vysvětluje Komárek, když hovoří o duši, která není věc, nýbrž proces, a je povýtce dynamické povahy. *Vzhledem k tomu je každá výpověď o ní pouze metaforické povahy (všechny výpovědi o světě jsou v posledku takové) a není přímým popisem nějaké struktury (jako je tomu třeba u lidské kostry)* (Komárek, 2008: 15). V této souvislosti se uplatňují jazykové prostředky jako mechanismy redukce, slova umožňují jednotlivé věci nepřímou uchopovat (slova pro pochopení nebo uchopení spadají ve většině jazyků buď vjedno, nebo stojí těsně vedle sebe) a manipulovat s nimi, jednat o nich, nejsou-li přítomné, získat nad nimi vládu (Komárek, 2008: 35). Takto je možno charakterizovat to, co je lingvisticky nazýváno jako znak a co se v běžném hovoru označuje též někdy jako symbol. Symbol je ale něčím neslovním, co poukazuje k nějakému důležitému duševnímu obsahu a co nemůže být (alespoň ne beze zbytku) vyjádřeno slovy. *Je to vědomým vyjádřením dosud beztvarych psychických sil* (Komárek, 2008: 35).

Redukci je nutno chápat také jako nezbytný předpoklad funkčnosti. V životě kultur platí totéž, co v jazyce: nezbytným předpokladem funkčnosti je výběr (Benedictová, 1999: 31). Řečová zdvořilost je souborem integrovaných a funkčních prvků, které vytvářejí kulturní rys společnosti. Z celého souboru možností, kterými se dají vztahy mezi mluvčími vyjadřovat a uskutečňovat, si jazyková etnika vybírají pouze některé z nich.⁴⁵ Tento výběr je pak trvalý a příslušníci na něm trvají – stává se tak součástí normy chování, a v důsledku toho i součástí normy jazykové. Každý jazyk musí provést výběr a na něm trvat, má-li se vyhnout naprosté ztrátě srozumitelnosti (Benedictová, 1999: 31). Tento trvalý a normovaný zákon jazykového výběru, shodného v rámci společenství, je základem pro formování identity kultury, i když v průběhu výběru došlo k určitému „znásilnění“ skutečnosti, ovšem bez tohoto vynálezu by komunikace nebyla možná (Komárek, 2008: 98).

Vztah světa, jazyka a kultury je tedy dán výběrem a redukcí, která je lidem vrozena. Přirozené jazyky pak svět porcují vzhledem k přirozeným danostem. Zde se přibližujeme touto redukcí k objektu zkoumání sémantiky, kdy jednotlivina jako objekt reprezentována určitým svazkem sémů spadá do obecniny s podstatně širším sémantickým polem. Jedině tak lze jazykem uchopovat realitu světa, jinak by nebylo možné se v ní orientovat. Diskriminace distinktivních rysů tedy není ničím jiným než konceptuálním utvářením sémů.

Kultury takové porcování světa provádějí nezávisle na sobě, a nutně tedy odlišně. Proces, který ovšem takové porcování reality umožňuje, je dán všem bez rozdílu kultur a doby. Máme za to, že právě takto chápou univerzalisté mentálštinu ve fodorovském pojetí či modulární konkurenci v pojetí Pinkerově (2009). Tyto jevy jsou tedy univerzální, a právě jejich univerzálnost je zdrojem různosti kulturních schémat, která různě akcentují vlastnosti a schopnosti vyskytující se u všech příslušníků lidského rodu. Pak není divu, že mohl Brown (1991) formulovat postulát, že za vším chováním, byť by bylo seberozdílnější,

45 / Způsob uchopování světa řečí má ve své samé podstatě povahu redukce. V praxi mimo rámec vědy je vždy otázkou míry a individuálního úsudku, kde je rozhraní mezi koněm a poníkem, přesvědčováním a vydíráním či zdvořilostí a podlézavostí (Komárek, 2008: 98).

jsou abstraktní univerzálie lidské zkušenosti; mezi nimi nejdůležitější

- i) pozice ve společnosti,
- ii) zdvořilost,
- iii) humor.⁴⁶

Identita kultury je pak v různých etnolingvistických společenstvích zákonitě jiná, jelikož závisí na výběru několika segmentů ze zmíněného spektra všech, v našem případě všech zdvořilých jazykových prostředků. Takový výběr provedla každá společnost na světě, která má svou kulturu. Můžeme říci, že zdvořilost je přítomna v každém dorozumívacím kódu, i kdyby to měla být záležitost pouze periferní.⁴⁷

Rozdíl mezi kulturami pak spočívá v tom, v jakém množství se řečová zdvořilost uplatňuje v celkové komunikaci mezi mluvčími, tj. jak často je přítomna a jakým počtem jazykových prostředků se realizuje. Jinak řečeno, rozdíly mezi kulturami v rámci vzorce chování jsou dány rozdílností obsahů jejich zdvořilostních registrů, různým stupněm hierarchizace těchto prostředků uvnitř zdvořilostních registrů a různým pragmatikem, který mluvčímu dává informaci o tom, ve kterých typech situací je potřeba ze zdvořilostního registru jazykové prostředky čerpat tak, aby se cíl komunikační situace shodoval se zájmem mluvčího či se zájmem adresáta. Zde mohou být motivace různé. Kdybychom ponechali hodnocení jednotlivých kulturních rysů, mezi nimi i projevy řečové zdvořilosti, na jednotlivých mluvčích, kteří se setkávají s mluvčími jiných společenství, vyhodnocení řečového chování opačné skupiny by ukázalo, že dle názoru jedněch mluvčích jsou ve druhé skupině mluvčími ignorovány prvky základní a využívány bezvýznamné.

46 / Pinker (2009: 470-472) uvádí výčet prŮniku rysů lidského chování, který excerpoval Brown (1991) ze všech dostupných antropologických studií. Takto, a ještě šířeji byl uveřejněn jako *Univerzální lidé* (*Human Universals*) a ve svém důsledku podporuje univerzálnost lidského chování, které nemůže být jen instinktem nebo nějak vrozeným psychologickým sklonem; u všech se jedná o velmi složité interakční způsoby mezi univerzální lidskou přirozeností a podmínkami života na této planetě.

47 / Hovořili jsme o izraelské společnosti, kde bychom takové zdvořilostní vztahy našli také; šlo by ovšem o regulativy jiného typu než řečového.

Někdy lze redukci provést pouze zavedením zastřešujícího pojmenování pro soubor jevů, traktovaných dosud odděleně, jindy je nutno jeden z nich vybrat a ostatní prezentovat jako jeho převleky a transformace. Zajímavá je v tomto smyslu celá srovnávací morfologie (nejen živých bytostí, ale třeba i jazyková), zabývající se metamorfózami jejich jednotlivých tvarů v čase.

Řečová zdvořilost tedy představuje sociokulturní hodnotový řečový mechanismus, který řídí jednotlivé fáze obecně platného vzorce lidského chování a který můžeme schematicky znázornit jako řečový habitus následujícím způsobem:

Algoritmus zdvořilého řečového habitu

1. Chovat se znamená interagovat s těmi, se kterými sdílíme kognitivní schopnosti a kognitivní obrazy světa;
2. Uživatelům jazyka je umožněno o kognitivním obrazu světa komunikovat. Tato komunikace je považována za nutnost, nikoli za možnost.
3. Nutnost komunikace je podmíněna kooperací mezi uživateli jazyka, kteří provedli výběr. Výběr a kooperace jsou racionalizací kognitivní náročnosti všech možných vjemových činností.
4. Jednou z racionalizací a výběru je řečový zdvořilostní registr s uzavřeným souborem jazykových prostředků. Užívání těchto prostředků je jednou ze sociálních strategií.
5. Prostřednictvím strategického řečového chování potvrzuje uživatel jazyka svůj status a roli v rámci společenské konfigurace. Potvrzení svého místa ve společnosti je účelem zdvořilostní komunikace.
6. Tento účel je spojen s udržením rovnováhy mezi uživateli jazyka, a také s udržením ontologického bezpečí v celé společnosti, která je takovým chováním regulována, čímž dochází k satisfakci mezi jednotlivci (Slowik, 2017)

Takto lze definovat řečový habitus jako kognitivní schopnost Homo sapiens, prostřednictvím které je zajištěno bezpečí a trvání nejenom sociální skupiny, nýbrž sociálního druhu jako takového. Jde o algoritmus řídící kulturní dynamiku *anthropos zoon politicon*.

Homo Actuans

SOCIÁLNÍ JEDNÁNÍ

Různé skupiny mluvčích, u kterých se dá vypořádat podobnost v jazykovém chování, jsou primárně sdružovány na základě sociologických parametrů. Z toho vyplývá, že nemůže existovat jazyková forma vytržená ze společenského kontextu, který ji podmiňuje (Labov 1978). Předmětem studia tedy přestává být *langue* v užším slova smyslu; na jeho místo nastupuje diskurz, který je nositelem konkrétní sociální funkce.⁴⁸ Řečovou zdvořilost je potřeba vnímat jako typ *lidské činnosti vzhledem k vytváření a trvání sociálních struktur* (Machová – Švehlová, 2001: 139). Řečová zdvořilost je nástrojem, který sociální strukturu vytváří, tedy udržuje komunikanty na základě pragmatických principů v určité komunikační, tedy i sociální relaci, čímž zabezpečuje trvání této společenské struktury. Dalo by se říci, že řečová zdvořilost, jež je udržována jako pragmalingvistický „systém“, který je dán a na který

48 / V úzkém sepětí se sociologií je pragmalingvistická analýza, která sociologické entity ke svému zkoumání potřebuje; interpretace, jak o ní hovoří Machová – Švehlová (2001: 83), pokud není inspirována praktickými problémy komunikace a je realizována metodami, které takto inspirovány nejsou, je charakterizována neúčelným hnidopištvím. Autorky zdůrazňují především hodnotu, která vzniká kontaktem mezi účastníky, a jako objekt zájmu nikoli slova, ale výpovědi, jejich konfigurace a jejich významy, [které] náleží syntaxi a sémantice.

se společnost může spoléhat jako na „ochranné brnění“ i na manipulativní prostředek zároveň; je jakýmsi společenským apelem. Jím se rozumí jednak přímé působení na člověka jako součást davu, ale také na člověka jako jednotlivce (Langer, 1993: 62–63).

Skupina, která čítá více než 150 členů, je skupinou, kde se již jednotliví mluvčí jen velmi obtížně navzájem znají. Je proto nutno pro její udržení zavést určitý typ fikce. Pospolitost, soudržnost, homogenost a nefragmentárnost skupiny o větším počtu členů tedy potřebuje určitý typ skupinového apelu. Ten vychází z představitosti členů, kteří důvěřují stejným mýtům (Harari, 2013: 40). Řečová zdvořilost je takovým sdíleným apelem, který existuje pouze ve sdílené představitosti, stejně jako všechny moderní instituce, jež řídí společenský řád již od zemědělské revoluce.

Ve vztahu k apelu je zdvořilost zajímavá tím, že pragmaticky zpřístupňuje informaci o postoji komunikanta. Probíhá-li komunikace zdvořile, automaticky sděluje, že kdyby tomu tak nebylo, došlo by k urážce či podezírání, což jsou nejběžnější prostředky individuálního apelu jako jedné z forem kvaziargumentace (srov. Langer, 1993: 63). Je potřeba si povšimnout toho, že zvýšený stupeň nepřímosti v některých invazivních mluvnických aktech předpokládá apriorní nedůvěru, se kterou vstupují mluvčí do interakce. Zdvořilost jako fikce je pak vyžadována také z hlediska práva, neboť veřejná urážka jednotlivce, způsobená nevhodným řečovým chováním jednoho k druhému může mít za následek právní postih, tedy trest ve formě společenské sankce. Řečová zdvořilost je tedy právní fikcí.

Zdvořilost lze také chápat jako typ argumentace rétorické, která operuje s některými specifickými skladebními konstrukcemi, jako jsou *paralelní stavba vět obsahujících shodná, stupňovaná nebo protikladná tvrzení, opisné konstrukce ad.* (Kraus, 1992: 6). Je potřeba ovšem postavit řečovou zdvořilost do konfliktu vůči argumentaci věcné, k níž patří *potlačování paušálních generalizací, poukazů „ad dominem“, obecných dogmatických nebo frázovitých aj. tezí [a uvést] stanovisko co možná nejpřesněji* (Sgall, 1994: 36). Řečová zdvořilost tedy, pokud je realizována nepřímostí a probíhá-li spíše v řečovém ritu, pak stojí v konfliktu s věcností.

Řečová zdvořilost tedy musí být nazírána z perspektivy sociologické jako typ hry, neboť sama imanentně na tento společenský systém s jeho hodnotami odkazuje nepřímo v podobě metaforických a významově vyprázdněných jazykových prostředků, které byly v minulosti znakově přeregistrovány, tedy přeznakovány. Jde tedy o společenskou konstrukci objektivně neexistujících vztahů mezi mluvčími, kteří se navzájem neznají; *na rozdíl od lhaní ale představované skutečnosti věří všichni, a dokud víra trvá, fikce ovlivňuje dění v reálném světě* (Harari, 2013: 45). Tato schopnost vlastně udržuje lidské společenství ve stavu, v němž jsme jako homogenní celek vystaveni určité sociální představě, kterou považujeme za neměnnou, čímž jsme schopni rychle přizpůsobovat své chování neustále se dynamizujícímu kontextu.

Přeznakování jazykového prostředku znamená ztrátu původní sémantické hodnoty ve prospěch hodnoty sociálně-relační. Můžeme říci, že řečová zdvořilost je jakýmsi kulturémem v širším smyslu slova. Jazykové prostředky zde nabývají jednak funkce regulační, ale také funkce sebeprezentační, sebeprojekční a pomáhají mluvčímu situovat se do určité skupiny mluvčích, nebo u adresátů navozovat dojem, že mluvčí do takové skupiny spadá. Výše jsme hovořili o distinkci, jíž je mluvčí nucen přijímat distingované jazykové zvyklosti, aby vymazal svoji rozdílnost vůči těm, kteří jsou držiteli vyšších společenských souřadnic. Zde je řečová zdvořilost orientována na manipulaci s objektivní společenskou skutečností, kdy jsou vztahy mezi mluvčími navozovány uměle, bez ohledu na jejich skutečné názorové a zájmové postoje. Vycházíme z předpokladu, že

- i) příslušníci jedné a téže skupiny se mohou značně lišit svými jazykovými schopnostmi;
- ii) každý mluvčí používá různých jazykových kódů/variet/variant.

Labovova práce (1978) uvedla v život terminologické jednotky sociolingvistiky: *varianta geografická*, *varianta kontextová*, *varianta sociální*. Ve variantě sociální lze spatřovat příslušnost k určitému

sociálnímu rozvrstvení obyvatelstva. Jsou to sociolekty (slang, žargon) orientované na zájmovou či profesní skupinu spíše než na ekonomické rozvrstvení společnosti. Sociolekty jsou ve svém důsledku útvary nestrukturní, neboť nemají, kromě žargonu, zvláštní gramatický systém; jejich diferenciací se děje na úrovni lexikální. Určitý sociolekt je vlastní každému mluvčímu, neboť každý jedinec se pohybuje v určitém profesním či zájmovém seskupení. Tento sociolekt je pak pomyslnou spojnici s jinými uživateli jazyka; u každého jedince je součástí jedinečného souboru vyjadřovacích prostředků, které konstituují mluvčího idiolekt.

Idiolekt se formuje pěti faktory, z nichž první tři mají charakter biologicko-společenský – i) věk, ii) pohlaví, iii) etnická skupina; poslední dva jsou společensky-stratifikační – iv) sociální ekonomické postavení a v) vzdělání. Tyto činitele jsou v systému řečové zdvořilosti základními konstituenty, které řídí řečovou činnost a vstupují jako proměnné do činnosti pragmalektu, který je vyhodnocuje z komunikační situace a přiřazuje jim relevantní či irelevantní hodnotu. Jako příklad uvedeme činitel věku: mluvčí v komunikační události se obrací k adresátovi, jehož věk je vjemově zřejmý a funguje jako sociálně pragmatický faktor, který řídí volbu prostředků ze zdvořilostního řečového registru. V komunikační situaci dochází k součinnosti těchto činitelů a celkový charakter promluv by byl na interpretaci velmi složitý. Proto z uvedeného souboru proměnných stačí mluvčímu pouze přítomnost jednoho z relevantních rysů, aby se jeho diskurz ve všech jeho fázích realizoval jako zdvořilý; při absenci relevantního rysu pak řečová zdvořilost není nutná. Vyhodnocení i/relevantnosti je ovšem komplikované, neboť mluvčímu není vždy procesem inference zřejmé, zdali je vůbec nějaký zdvořilostní činitel přítomen. Domníváme se, že v takovém případě pragmalekt mluvčího automaticky tíhne k zapojení zdvořilostního mechanismu, aby bylo zajištěno ontologické bezpečí v průběhu celé komunikační situace. Takové nastartování zdvořilého vyjadřování může v průběhu interakce být ozřejmeno ze strany komunikačního partnera a řečový registr může být následně opět deaktivován.

Je otázkou, zdali je řečová zdvořilost jazykovým útvarem či jeho varietou. Zdá se, že prostředky, které jsou chápány jako syntaktické a které nabývají charakteru pragmatického, jsou součástí jazykového systému jako celku. Zajímavé je zdvořilostní lexikum. Existuje totiž řada lexikálních výrazů, které se užívají pouze ve vztahu k jejich zdvořilému užití. Jindy se jich neužívá; výrazy *děkuji/gracias; není zač/de nada, dobrý den/buenos días* ad. mají pouze pragmatickou vyrovnávací funkci, která vyplňuje právě jeden segment ve škále zdvořilostní funkcionality. Z hlediska sociolingvistiky by se tedy mohla řečová zdvořilost jevit jako jazykový útvar nestrukturní.

Nicméně zdvořilost je potřeba, jak uvidíme níže, vnímat především jako konverzační hru, která je rozehrávána v celém společenství, tedy napříč sociologickým spektrem. Jde tedy spíše o skutečný kultúrém, který je na společnost nasazen jako „brýle“, přes nějž je společnost vnímána a přijímána jako danost.

Řečová zdvořilost je řečové chování mluvčích, jež funguje jako kohezní činitel mezi participanty z heterogenních sociologických skupin. Pro efektivní vedení komunikační interakce je tedy důležité, z jakých dvou skupin se mluvčí v komunikační události setkávají.

Řečová zdvořilost je určitým typem sociologického poznání okolního světa, který je vytvářen člověkem. Sociologické i sociolingvistické poznání řečového chování se zaměřuje na kvalitu vztahů mezi mluvčími. Sociologie totiž umožňuje vhléd nejen do stavu světa jako takového, ale snáze přibližuje činnosti, které se světem jako mluvčí i adresáti děláme (srov. Grepl, 1998). Navíc zobrazuje lidskou společnost tak, jak ji ve skutečnosti vnímá každý její člen ze své jedinečné osobní perspektivy: vnímání vlastního „já“ jako součásti širšího společenského „my“, které se kontrárně vymezuje vůči společenskému „oni“. Takto pojaté společenské schéma je tedy srozumitelné z hlediska pojmenování základních sociologických skupin, a navíc srozumitelně sděluje stupeň společenského napětí, který mezi takovými skupinami v každé společnosti existuje a které řečová zdvořilost vyvažuje. Uživatelé konkrétního jazyka právě prostřednictvím vlastního řečového kulturému mají přístup ke komunikačnímu modelu, jež si dokážou projektovat

jako mapu lidského světa, kterou si nesou ve svých myslích a poté ji rozvíjejí ve svých skutcích (Bauman, 1997: 10), tedy i v řečovém habitu.

Výše jsme uvedli, že u řečové zdvořilosti se jedná o společenskou konstrukci, prostřednictvím které jsme schopni rychle se přizpůsobovat měnícímu se okolí. Důvodem pro takovou schopnost je vlastně utváření společného mýtu, že mezi námi neexistují rozdíly v rámci jazykového společenství. Tím pádem nejsme jako mluvčí ohroženi nesvobodou v podobě útlaku těch, kteří nás neznají a které neznáme ani my; proto může *Homo sapiens* hrát nejrůznější společenské hry. Díky své představitivosti vynalézá čím dál složitější hry, které další generace ještě rozvíjejí a upřesňují (Harari, 2013: 54). Bez společenského závazku v podobě apelu řečové zdvořilosti, tedy bez ustáleného zvykového práva a povinnosti jednat zdvořile s druhými by došlo k tomu, že *geneticky naprosto totožní lidé žijící ve srovnatelném přírodním prostředí [by] si představovali jinou skupinovou realitu a tu promítali do velmi rozličných společenských pravidel a hodnot* (Harari, 2013: 61), čímž by došlo k neefektivní ekonomické směně, popřípadě by tato byla zcela nemožná, neboť by došlo k agresivnímu xenofobnímu konfliktu.

ZDVOŘILOSTNÍ HRA

Řečovou zdvořilost je nutno vnímat jako prvek lidského jednání v širší konfiguraci s vybudovanou sítí vnitřní závislosti, která je charakterizována recipročně podmíněným řečovým chováním. Z této reciprocit vyplývá, že prostředky řečové zdvořilosti budou mít dopad na rozšiřování či omezování svobody mluvčích. Taková dynamizace osobního prostoru a tlak vyvíjený jedním mluvčím na druhého budou ve svém charakteru ovlivněny bohatostí škály manipulačních prvků, jimiž jsou jazykové prostředky, jejich centralita a periferičnost, jejich množství. Z rozdílů škál manipulačních prvků řečové zdvořilosti v tom kterém areálu pak vyplývá i rozdílnost řečových registrů co do bohatosti/zaplněnosti, což má přímý dopad do typizovaného zdvořilostního řečového habitu jako součásti normovaného a obecně platného kulturního vzorce jednotlivých etnik.

Na řečovou zdvořilost tedy budeme nazírat jako na stolní hru,⁴⁹ která bude alegorií skutkové podstaty komunikace na mapě lidského světa. Dovolujeme si v tomto oddíle nejprve takto obrazně pojmut sociologické schéma, neboť se domníváme, že může přispět k snadnějšímu uchopení následného schématu skutečně sociologicky determinovaného:

Všem participantům je vyčleněna určitá hrací plocha, tedy etnolingvistický areál. Na této hrací ploše jsou rozestavěny figury, tj. mluvčí. Tito mluvčí jsou nositeli předem daných barev, to znamená reprezentují určitý hrací tým, a jsou v konkrétním počtu. Dle těchto parametrů se seskupují ve vlastní sociologickou skupinu. Takto jsou na počátku hry figury rozestavěny jako jedna skupina vůči druhé skupině a lze mezi nimi spatřovat vztahy socio-paradigmatické. „Skupina“ v pojetí terminologickém obecně charakterizuje svými mantinely prostor, který okupuje sama pro sebe. Prostor opačný v pojetí kontradiktorkém je pak vymezen skupinám jiným.

Schéma přirovnání řeči a hry

Sociologická skutečnost	Alegorie konverzační hry
Etnolingvistický areál	Hrací plocha
Mluvčí	Figura
Velikost sociologické skupiny	Počet figur v týmu
Status sociologické skupiny	Barva figur
Společenské souřadnice mluvčích	Typy figur
Pragmakt	Herní návod

49 / Spojení řeči a činnosti nazval Wittgenstein jazykovou hrou. Stejně jako u Saussura srovnával jazyk s šachovou hrou. Pro Saussura bylo v této analogii podstatné to, že materiální (dřevěná, slonovinová apod.) podstata šachových figurek nerozlišuje jejich hrací hodnotu (tím zdůrazňoval podmíněné spojení mezi označujícím a označovaným), Wittgenstein tímto srovnáním podtrhl chápání významu jako reglementovaného (tzn. souborem pravidel řízeného) a cílevědomého užití slova a výpovědi (jazyka) a jeho podřízenost pravidlům a konvencím užívání, v nichž hledal nejen podstatu jazyka, ale i podstatu významu. Saussure odhaloval podstatu jazykových jednotek, Wittgenstein princip jejich fungování. (Machová – Švehlová, 1996: 83-84).

Jestliže se rozběhne hra, která je dána určitým herním řádem (komunikačním modelem se splněnými elementy já – ty – tady – teď na straně jedné, a pragmalektem na straně druhé), figury se na hracím poli rozestoupí a budou mezi sebou utvářet vztahy socio-syntagmatické. Mezi figurami vznikne pozice, která není ničím jiným než komunikační událostí. Figury v ní reprezentují mluvčího a adresáta, mezi nimiž existuje určité komunikační napětí, které nazýváme komunikační relace. Ta je charakterizována konfliktním napětím vycházejícím z kombinace proti sobě postavených sociopragmatických činitelů; v našem metaforickém příkladu zatím pouze jednoho z nich: příslušností ke skupině, tedy barvou.

Socio-syntagmatická pozice dvou mluvčích v komunikační situaci bude determinována účelem takového vzájemného postavení. Ten bude dán dvěma protipóly.

Na jedné straně bude intence mluvčího, která bude v jeho řečovém chování pragmaticky zakódována (např. pragmatakticky). Intencionalnost je vyvolána tím, že jedna figura potřebuje druhou, aby druhá figura pomohla první figuře dosáhnout určitého cíle, tedy komunikačního záměru (např. ekonomické směny orientované na konkrétní nebo symbolický zisk). Pokud tedy bude jejich pozice vyvolána účelově čili s intencí mluvčího, bude se mluvčí chovat na herním plánu strategicky tak, že bude čerpat z prostředků, které mu herní návod umožňuje. Některé prostředky budou funkčnější než jiné. Herním návodem je tu pragmalekt, který zpřístupňuje řečový zdvořilostní registr i jiné řečové registry, které stojí v konfliktu vůči zdvořilosti nebo jsou vůči zdvořilosti indiferentní.

Na straně druhé se dostanou figury do kontaktu náhodou. Pokud bude situace vyvolána náhodně, neúčelově, žádná intence mluvčího pragmaticky zakódována nebude. Komunikační relace figur tu tedy bude buď neaktivní, anebo aktivní. U aktivního vztahu se bude jednat o každé postavení dvou mluvčích vedle sebe v komunikační události. Proto musí minimálně alespoň potvrzovat vzájemné postavení a pozice. Opět je zde nutnost čerpat z návodu – pragmalektu, který nabízí možnosti, jak tuto vzájemnou pozici figur – mluvčích v komunikační

události jazykově ztvárnit. Nebude to již ovšem uplatnění jazykových prostředků z hlediska strategického, nýbrž pouze fatického. Fatická komunikace ovšem není zcela bez své funkce, co se týče řečové zdvořilosti, neboť i ona udává tón komunikační události tím, že přinejmenším potvrzuje sociální status jednoho i druhého mluvčího a reflektuje tak vztahy obecně ustanovované mezi těmito dvěma konkrétními hráči spadajícími do konkrétních společenských skupin. Neaktivní pozice postrádá na relevantnosti, neboť mluvčí nevstupují do komunikační události; nedojde k interakci, nebude nastartován rozhovor (ani *small talk*). Konverzační stolní hra mezi skupinami by se tedy dala příkladně představit jako hra v *Člověče nezlob se*, kdy všechny figury v rámci jedné skupiny mají tentýž status, potažmo tutéž roli.⁵⁰

Situace v mezilidské komunikaci je ovšem mnohem komplikovanější. Herní plán může být naplněn figurami, které sice spadají pod jednu nebo druhou (třetí a další) skupinu, která je vymezena barvou a počtem vůči skupině jiné, ale mohou mít a také mají uvnitř skupiny diferencovány jemnější stratifikační čili socio-paradigmatické vztahy: ty mohou být dány horizontálně i vertikálně. O horizontálních vztazích budeme hovořit tehdy, budou-li se krýt se sociolingvistickými činiteli *věk*, *pohlaví*, *etnicita*; vztahy vertikální budou dány především příslušností jednak k socioekonomické vrstvě se silnou akcentací moci a jednak ke vzdělání, jež je nejtypičtějším projevem distinkce. Příkladem takové hry je hra šachová.

Takto fungují vztahy mezi mluvčími ve všech společnostech světa a fungují takto i mezispolečensky, neboť vycházejí z jednoho jediného komunikačního rámce, který je pro všechny stejný a ve kterém interagují mluvčí vždy se svými statusy a rolemi a vždy se skupinovou příslušností.

Výše uvedené přirovnání řečového habitu mluvčích k figurám stolní hry nás původně přivedlo na myšlenku komparace dvou řečových zdvořilostí v různých areálech. Nyní se snad čtenáři naskytne zřejmější obraz jevu, který chceme touto prací odhalit. Kdyby hrací plochy

50 / Ve většině společností existuje hra s figurami, které se na základě jednoduchého pravidla vzájemně eliminují z hracího pole. Pouze v českém prostředí nese hra název komunikační funkce omluvy: *Člověče, nezlob se!*

skutečně odpovídaly jednotlivým areálům, ve spojitosti s řečovou zdvořilostní hrou bychom potřebovali zjistit a) jaké skupiny figur budou do hry vstupovat jako vůči zdvořilosti relevantní, b) jak dalece je relevantní status a role dané figury, c) jaká by byla pravidla hry odvozená ze všech možných vzájemných typů postavení jednotlivých figur.

Ne nadarmo je hra v šachy považována za nejsložitější hru, kterou lidé vynalezli. Když se pozastavíme nad šachy, zjistíme, že se ani tak nejedná o lidský vynález, jako o kopii objektivního světa, ve kterém se lidé setkávají a prožívají své životy v neustálém dialogu útoku a obrany, akce a reakce, zisku a ztráty, tlaku a uvolnění, výhry a prohry, které jsou součástí strategií efektivní komunikace.

Abychom ale nebyli nepřesní, musíme zdůraznit, že přirovnat řečovou komunikaci ke hře v šach uvádíme jako metaforický příklad. Podobu hry v šach se s podobou řečového chování ne zcela kryje, neboť při hře v šachy mají oba hráči úplné informace o figurách a jejich strategiích. Jedna figura, pokud se dostane do kontaktu s druhou, zná její možnosti tahů i jejich typologii. Jinými slovy první figura ví, co může druhá figura udělat, a rovněž ví, co daná figura udělat nesmí. Jedná se o hru s úplnými informacemi, což se v lidském životě stává jen velmi zřídka. Řečová hra na základě strategické výměny zdvořilostních mluvnických aktů je vedena ve víře, že se adresát určitým způsobem řečově zachová, nikoli ovšem z přesvědčení. Mohli bychom říci, že řečová hra je tedy spíše modifikací hry v šach, kdy si mluvčí nejsou zcela jisti všemi informacemi; jde tedy o hru s neúplnými informacemi.

Není od věci se na tomto místě pozastavit nad funkcemi jazyka, které ustanovil Jakobson (1960) jako externí projevy existence jazyka jako fenoménu, jenž má vliv na dění ve společnosti a na jedince, který se prostřednictvím jazykového dorozumívacího kódu dokáže společensky orientovat a vyznat se ve složitosti vjemově vnímaného světa kolem něj. Dojde-li v budoucnosti ke skutečnému odhalení komunikačních hodnot jako kulturního prvku dané společnosti, který prostupuje v řečový kulturém, pak dle našeho názoru není od věci vnímat jazyk jako kulturní artefakt. Kulturní artefakty jsou sice ve všeobecné rovině pojímány jako fenomény materiální povahy, ovšem lze jim

subsumovat také jazyk psaný (literární) či písmo samotné, jež by bez jazyka nevzniklo.

Vedle funkce referenční, expresivní, konativní, fatické, metajazykové a poetické lze uvažovat o jazyce jako o způsobu hry v pojetí Calloisově, která je *institucionalizovanou formou hry včleněnou do sociálního života* (srov. Borecký, 1996: 142) a vycházející z podstaty MIMICRY (nápodoby), do níž spadají

- 1) uniformy
- 2) etiketa
- 3) ceremonie
- 4) zaměstnání

Pojem etiketa je potřeba chápat synonymně k pojmu funkční řeči, jež funguje jako kulturní vzor zamezující zpřetrhání vztahů, a naopak zabezpečující trvání vztahů mezi jedinci za účelem jejich vzájemné satisfakce a též za účelem vyrovnání potenciálních konfliktů a nedorozumění (srov. Callois, 1998).

Jiné typy jazykových her jsou pak kulturními formami na okraji společnosti, kam spadá např. divadlo, literatura, které jsou pouhými metaforami světa či alegoriemi jeho fungování. Takové typy jazykových her jsou v posledku úpadkovými formami živého jazyka, i když jim tímto rozhodně nelze upírat jejich výsostní místo v umění obecně. Na druhé straně jsou pak formy jazykové hry patologické, jež představují odcizení jedinců eskalující v šílenství, zmatení mysli a rozdvojení osobnosti (srov. Borecký, 1996: 142), a tedy v nebezpečnou situaci, před níž je mluvčího potřeba ochránit a ze společnosti odstranit jako její nežádoucí prvek.

Institucionalizovaná jazyková hra má tedy celou řadu různých funkcí, z nichž šest spadá pod Jakobsonův komunikační model (1960); naskytá se otázka, zdali existuje funkce sedmá, tj. funkce bezpečnostní či funkce ontologická. K takovému uvažování nás vede předpoklad, že jazyk je jediným způsobem, jak lze ve světě lidí zabránit konfliktu, který přerůstá do zhoubného ozbrojeného násilí za účelem mýcení

etnik či územního zisku. Je potřeba si uvědomit, že válkám, které již proběhly, se nedalo zabránit diplomatickou cestou, tj. strategickým, velmi promyšleným a způsobně organizovaným řečovým chováním a řečovým vyjednáváním. Kolik by ovšem bylo vzniklo na světě konfliktů, kdybychom byli rezignovali na diplomatický jazyk jako na jedinou spolehlivou složku vzájemného porozumění a tolerance na jedné straně, a bezpečnostního vyvážení světa na straně druhé?

V úvodní kapitole jsme hovořili o tom, že lidé v dnešním civilizovaném světě touží po podnětech, respektive po superpodnětech. Nejvýhodnější formou uspokojení hladu po podnětech poskytují vřelé vzájemné vztahy, tedy vztahy důvěrné. Neboť není možno všechny v superkmeni znát, pak zdvořilostní řečový systém v podobě souboru strategií nabízí kompromisní řešení. Neznámí lidé zůstanou stále neznámými, nicméně lze s nimi řečově jednat tak, jako kdybychom znali jejich očekávání a dokázali předvídat jejich způsoby chování. Řečová zdvořilost nabízí podněty, které jsou emočním ziskem pro člověka a jsou v moderní společnosti stejně důležitými jako ukojení biologických potřeb fyzického typu: *v tomto smyslu má hlad po podnětech k zachování lidského organismu stejný vztah jako hlad po potravě* (Berne 1992: 13). Z hlediska sociální psychiatrie je pro zdárné zakotvení člověka ve společnosti podstatný především jeden z typů sociálního podnětu – a to hlad po uznání. Uznání je významnou složkou psychické vyrovnanosti jedince, který si byl do té doby možná nejistý svou společenskou pozicí, a především mohl trpět sebenedůvěrou ve svou vlastní hodnotu. Nedostatečné vyhodnocení své vlastní hodnoty pochází, jak jsme již uvedli výše, z orientace na společníky, kteří jsou na tom lépe. Tato slepá ulička je zdrojem konfliktu mezi společenskými souřadnicemi žitými a touženými. Pro snížení tohoto nesouladu lze užívat celé řady různých řečových pohlazení, která nastavují každému uživateli „stvořitelské řeči“ zrcadlo, v němž je hodnota nastavena jako čitelná, čímž zabezpečuje satisfakci. *Toto vše se projevuje také v konverzaci, takže nasloucháme-li pozorně, můžeme podle způsobu vyjadřování předem uhodnout, jak se určitý člověk bude chovat k dítěti. V rozšířeném smyslu může být slova „pohlazení“ použito běžně pro označení jakéhokoliv aktu, který je*

projevem uznání. Pohlazení je tedy základní jednotkou společenské akce. Vzájemnou výměnou pohlazení se vytvářejí transakce, která je opět jednotkou vzájemných společenských styků (Berne 1992: 14).

Řečová zdvořilost je složkou, která spadá do oblasti kontrolních mechanismů, kterými člověk jako živočišný druh modifikuje celý repertoár agresivního chování (srov. Janata, 1999). Navíc, a to bychom chtěli zdůraznit, funguje řečová zdvořilost jako modus operandi tohoto repertoáru, neboť *v širším slova smyslu je agrese jakékoliv jednání a chování, které směřuje k dosažení určitých výhod a prosazení cílů, které člověk naplánoval, a kterých chce aktivně a cílevědomě dosáhnout. Mluvíme o tzv. agonálním myšlení a jednání* (Cichá, 2007: 131). Z toho vyplývá, že řečová zdvořilost je tedy adaptací vrozené agresivity a je zároveň adaptací institucionalizovanou, z čehož vyplývá i její funkčnost a společenská prestiž. Lidská zdvořilost je systémem vycházejícím z podstaty imaginárního řádu, který si každý z nás jako reprezentant určité velké sociální skupiny (národa či jinak definovaného jazykového společenství) neseme jako jedinečnou normu. O její objektivní existenci neuvažujeme; při bližším zamyšlení zjistíme, že to, co řečová zdvořilost jakoby naznačuje, objektivně neexistuje: tedy že zdvořilé vztahy mezi lidmi existovat nemohou, pokud se lidé navzájem neznají. A tam, kde se lidé znají, je zdvořilost jiná, méně formální, naznačená jinak než prostředky, které užíváme vůči těm, které neznáme. U známých lidí je zdvořilost vedena spíše emocemi, u neznámých tyto emoce nahrazují zdvořilé řečové prostředky. Nejsme ovšem schopni zdvořilost z našeho chování odstranit, neboť se jedná o jakýsi epistemologický tlak místa a doby, o politický diskurz, v němž jsme uzavřeni; *každého z nás ovlivnilo historické období, do něhož se narodil, jeho normy, hodnoty i ekonomický a politický řád, který často považujeme za přirozený, nevyhnutelný a neměnný* (Harari, 2017: 67).

To, co ve skutečnosti existuje v objektivním hledáčku, je skutečná touha po lidském zisku, který je přirozeným řádem daným biologickou potřebou jednotlivce zabezpečit své potřeby. Tato „agrese“ je rovněž dána biologickou obavou z budoucnosti, která je nejistá. Vývoj jazykových společenství pouze sjednotil původně rozdrobené menší

sociální skupiny a tím pádem posunul přirozenou lidskou xenofobii na pouhý strach z cizosti; její projevy fyzické agrese pak imaginární řády postupně smývaly a nahrazovaly jiným typem kontaktu, který umožnil společenskou hru s nenulovým součtem. Společenská hra jako způsob transakce rituálů mezi řečově se chovajícími jedinci je globální způsob popisu lidského světa; její projevy v konkrétních jazykových společenstvích jsou lokálními řády, které z globální podstaty vycházejí a vydělují se z něj jako samostatně existující endogenní systémy.

Homo Violentus

ZDVOŘILOST A SKUPINA

Řečová zdvořilost není vlastní pouze jedné určité skupině mluvčích. Všechny sociolingvistické skupiny mají řečovou zdvořilost danu plošně, asi tak jako je plošně distribuována spisovná norma národního jazyka na celém území. Rozdíl mezi oběma je ovšem v tom, že spisovná norma je konstrukt, který je kodifikován příručkami vycházejícími sice z úzu, ale není považován za komunikační normu sociální. Řečová zdvořilost naopak sociální normou je. Výše jsme uvedli, že řečová zdvořilost je projevem distinkce. Mohlo by se zdát, že z hlediska sociální stratifikace vymezuje zdola určitou deklasovanou vrstvu obyvatelstva, která je vůči zdvořilosti vymezena. Toto vymezení ovšem vyplývá pouze z nedostatku kontaktu s mluvčími jiných, lépe ekonomicky situovaných skupin. Nicméně ani tato ekonomicky nejnižše situovaná skupina se řečové zdvořilosti nevyhýbá, neboť ji potřebuje jako strategický prostředek nikoli pro směnu, nýbrž často pro tzv. ne-směnu čili pro dar. Povšimneme-li si chování žebráka na ulici, je jeho řečový registr zdvořilosti sice omezen ve své bohatosti a komplexnosti, ale neustále se opakující zdvořilostní formule se přibližuje hyperzdvořilosti až s jakousi přehnanou rituálností. Toto by byl

skutečný řečový ritus vyhnany ad absurdum. Jeho účelem tu není potřeba vyrovnat směnu; jeho účelem je zde vyrovnat nevyrovnatelné, tedy dar, který je primárně vlastní pouze mezi komunikanty s určitou emoční hladinou komunikační relace.

Znamená to, že všichni představitelé jazykové komunity, tj. příslušníci skupin i jednotlivci zahrnují ve svém sociolektu i idiolektu pevně zakotvené a normované řízené zdvořilostní normy jazykového chování. Tato norma je intersubjektivní, což znamená, že všichni mají prostřednictvím pragmalektu k této normě přístup, mají ve svém jazykovém systému ustanoven řečový zdvořilostní registr a uplatňují jej dle pravidel společenské konvence, která utvářejí jejich pragmatickou kompetenci v kompaktní řečový habitus.⁵¹

Komunikace v rámci skupiny se odehrává formou jazykové variety, která je této skupině vlastní. Jednak jsou to sociolekty jako útvary nestrukturní, jednak jsou to dialekty, které strukturní jsou. Probíhali tedy komunikace mezi mluvčími patřícími do jedné skupiny, pak jsou v rámci těchto útvarů, pokud je potřeba jednat zdvořile, čerpány prostředky ze zdvořilostního registru, které jsou charakteru lexikálního i pragmataktického. Domníváme se, že lexikem ani pragmatixí se ve zdvořilostním jednání neliší skupina od skupiny. Výjimkou mohou být dialekty a interdialekty, kde jsou pragmataktické a někdy i lexikální výrazy na daném území, vymezeném izoglosami tradičního teritoriálního dialektu, přizpůsobovány dialektologické normě. Vnitřní stavba, vzájemná provázanost a pragmatická hodnota užití ovšem stále odpovídá stavbě abstraktního systému celospolečenského (celonárodního) zdvořilostního řečového registru. Z toho jednoznačně vyplývá, že zdvořilostní řečové chování překrývá všechny útvary národního jazyka. Stává se to dokonce i tam, kde jsou některé tradiční

51 / V lingvistické praxi tlumočnické se často setkáváme s mluvčími, kteří spadají do skupiny, jejíž členové porušují společenské normy a konvence (delikventi různých trestných činů). Při vyšetřování většiny z nich dochází k nenormovanému řečovému chování v komunikaci s představiteli totální instituce (vyšetřující orgán, vězeňská služba, soud, ochranka, státní zástupce ad.). Nenormované řečové chování u cizinců mluvících španělsky je často považováno za projev hrubosti a neochotu spolupracovat. Na druhé straně, pokud jsme sledovali chování delikventů mluvících česky, jejich řečový habitus, pokud nebyli pod značným psychickým tlakem projevujícím se kontrapozicí, odpovídal (alespoň jazykově) zdvořilostní normě, tedy očekávání.

teritoriální dialekty na národním území součástí jazyka jiných národů. Na území česko-polského smíšeného pruhu, kde se zdvořilostní normy chování kryjí s normami českými, se jedná o mluvčí, jejichž rodným jazykem je polština. Ti sice mají vlivem života v uzavřených komunitách interiorizovánu primárně jinou zdvořilostní normu, čerpající ze zdvořilostního registru polštiny, nicméně neužívají ji v komunikaci s většinovým obyvatelstvem.

Z hlediska sociologického hovoříme o sociální distanci, která utváří vzájemné vztahy mezi mluvčími. Můžeme tuto dimenzi chápat jako pomyslnou přímku, na které se všichni mluvčí postaví do řady. Jako na herním plánu se některé figury nikdy nedostanou vlivem okolností do vzájemného syntagmatického postavení, tak i mluvčí mají mezi sebou určitou distantní vzdálenost, která podmiňuje i) zpřístupnění zdvořilého řečového chování jako relevantní složky potřebné pro efektivní zvládnutí komunikační události, anebo ii) jeho funkční irelevantnost. Existuje jen málo komunikačních situací, kde je zdvořilost upozaděna natolik, že ji prakticky nelze vůbec zaregistrovat. Jsou tím např. direktivy v užším smyslu slova užívané při sexuálním aktu. Zde se taková situace přibližuje tomu, co pak Goffman (1967) nazývá *totalitní institucí* (armáda, policie, vězení). Haverkate (1994) pak uvádí také případy tzv. *emergence*, kdy tonoucí volá o pomoc imperativem, nikoli zdvořilostními formulami. V takových případech jsou adresáti takto sdělovaných obsahů nastaveni na princip přímosti. *Emergence* dává mluvčímu právo chovat se řečově s přímostí, a tato přímost dává adresátovi najevo, že situace, ve které se nachází, je *emergentní*, a že je tedy potřeba sledovat okolní aspekty kontextové. Ty již nejsou jeho ohrožením tváře, ohrožením společenského obrazu, nýbrž jsou ohrožením životním, fyzickým, ohrožením na zdraví, majetku atp.⁵² Zvláštní totální institucí by mohla být také škola, kde určité

52 / Zajímavou situací *emergence* může být příklad společnosti Američanů žijících ve Spojených státech, kde je i přes *emergenci* situace normou vyžadováno, aby došlo k nepřímému mluvnímému aktu. Pokud se někdo v bazénu topí, plavčík je povinen nejprve položit otázku *May I help you?* a teprve pak zasáhnout. Mohl by se totiž dostat do konfliktu s jinou normou, a to nevyžádaného dotyku, což je v americké společnosti považováno za takřka společenský přestupek. Pokud dostane pozitivní odpověď, zasahuje; pokud je odpověď negativní, nezasahuje; pokud nedostane odpověď žádnou, je to považováno za *emergenci* *emergence* a v tu chvíli musí zasáhnout.

principy školského dialogu korespondují s komunikačními principy totální instituce.

Záleží na rozsahu společenského styku mezi mluvčími potažmo skupinami mluvčích. Základní sociolingvistické dělení vytváří dichotomii mezi společníky na jedné straně, kteří se setkávají v komunikačních událostech tváří v tvář, a mezi současníky na straně druhé, mezi kterými se komunikační události tváří v tvář neuskutečňují tak často. Vztahy mluvčího k jeho současníkům by tedy mohly být irelevantní pro studium řečové zdvořilosti. Nicméně každý mluvčí komunikuje se svými současníky v nahodilých, neřízených a neplánovaných dialogických situacích. Taková sociální distance mezi současníky je charakterizována fyzickým kontaktem, ale také duchovní vzdáleností, tzn. neexistencí emocionálních vztahů mezi komunikanty. Navíc čím sporadičtější je kontakt mluvčího se současníkem, tím častěji jej mluvčí zařazuje do třídy typizovaného partnera v komunikační události. Typizovaný partner komunikační události je takový komunikant, u kterého mluvčí nemůže předem určit jeho vlastnosti, stavy, momentální rozpoložení myslí, příslušnost k socioekonomické skupině atd. Jedná se většinou o takového komunikanta, u kterého lze určit více či méně bezpečně pouze jeho pohlaví a věk. Rovněž v mnoha situacích lze předpokládat, že komunikant patří ke skupině sekundární, tedy k takové, která není vlastní skupinou mluvčího.

Naopak mluvčí ve vztahu ke svému společníku prožívá pocit sounáležitosti, který se také odráží v jazykovém chování. Fyzický kontakt, zdali je distantní nebo proximální, je pak charakterizován dalšími sociopragmatickými faktory, které mohou a nemusí znamenat interakční bariéru.

V sociologii se používají pojmy in-group a out-group, které stojí v kontrapozici, nicméně tento antagonismus tyto skupiny utváří: *obě tato behaviorální opozita se navzájem doplňují a podmiňují a veškerý svůj význam čerpají právě ze své protistojnosti. Oni nejsou My a My nejsme Oni* (Bauman, 1997: 44). Tato opozice je podstatnou pro vytváření obrazu světa, neboť obraz světa každého z nás je vše to, co z naší perspektivy individuální jedinečnosti můžeme vnímat mimo nás.

Podstatnou složkou úspěšné mezilidské komunikace je fakt, že spolu mohou komunikovat i ti jedinci, kteří se navzájem neznají. Jde o zcela zásadní jev, neboť v době existence tlup a kmenů byla tato komunikace prakticky nemožná. Nebylo možné komunikovat napříč oblastmi, kde se vyskytovalo více kmenů, neboť neexistoval jednotící prvek bezpečné a srozumitelné komunikace. V moderní době je řečová zdvořilost jevem, který zabezpečuje možnost bezpečné komunikace mezi těmi, kteří se na jedné straně navzájem neznají, ale zejména umožňuje intersubjektivně šířit představu, že se jako mluvčí mohou dohovorit i s těmi, kteří nespádají do sociální skupiny mluvčího. Sociologický výzkum totiž prokázal, že *maximální přirozená velikost skupiny stojící na tom, že se všichni vzájemně znají, je přibližně 150 osob* (Harari, 2013: 39). Můžeme se dohadovat, zdali je dnes toto číslo skutečně hraničním počtem, kdy již Homo sapiens není schopen svou pamětí obsáhnout vyšší počet jedinců, aniž by neopomněl všechny sociální aspekty, které je potřeba mít stále na zřeteli jako relevantní, pokud chceme bezpečně a ekonomicky úspěšně komunikovat. Zaměříme-li se ovšem na firmy, seznamy přátel na sociálních sítích, skutečný počet fyzických přátel, se kterými člověk za život naváže kontakt a udržuje jej alespoň v minimální možné míře, pak se i dnes *kritická hranice lidských organizačních schopností pohybuje kolem tohoto magického počtu spolupracovníků* (Harari, 2013: 39).

Bauman (1997: 88) uvádí, že v komunitě i v organizaci musí dojít k uchování rutinní činnosti jejích členů. Jinak by došlo k zániku a diskontinuitě skupiny jakožto vydělené entity. Tyto rutinní činnosti vyhovují společné mentální představě skupinových vzorů chování. Každá sociální skupina ve výsledkem hierarchizace společnosti, a navíc se tato hierarchie opakuje jako systémová jednotka i do menších podskupin. Musí tedy vždy existovat určité napětí (srov. Morris 2018 [1969]: 47-89). Vzniká soutěž statusů, které však v kmeni vycházely pouze z osobních vztahů, tedy ze vztahů vykazujících předchozí známost. Řešení statusových vztahů se setkává v rozvinuté společnosti problematickým tím, jak se vypořádat s porovnáním statusu s někým, koho neznám. Musí být vynalezen takový řečový systém, který právě složitost

statusových relací propojí určitou snadností v orientaci. Řečová zdvořilost ukazuje, jak se s tímto statusovým chaosem alespoň částečně vypořádat. Pravidla řečového pořádku předem určují, jak se chovat tak, aby byl zřejmý imaginární status mluvčího i adresáta, aby nebyla ani jedna z pozic povýšena ani ponížena. I tak *řešení abnormálně složitých statusových vztahů zabere tolik času, že se v nebezpečné a škodlivé míře začnou zanedbávat jiné aspekty společenského života, například rodičovská péče* (Morris, 2018 [1969]: 48). Přetlak v systémové soutěži o statusy vede ještě dále. Zdvořilostí nastavená maska v podobě představy o statusu druhého vyvolává také složitou dynamiku v sexualitě. Jde o tzv. statusový sex, jehož funkcí není reprodukce, nýbrž dominance. Dominantní chování mužských jedinců vyvolávalo až schizmogenetické submisivní polohy u ženských jedinců. Hodnocení partnera probíhá u žen vždy s podvědomým vyhodnocením přístupu ke zdrojům, tedy ke společenskému statusu, který může do značné míry tyto prostředky představovat. Pokud je základní předpoklad uspokojení statusového sexu naplněn, tedy dojde-li k sexuálnímu aktu, pak dochází k statusové satisfakci, čímž si oba sexuální partneři zabezpečují místo ve statusové síti a jejich biologická potřeba je tak naplněna. Na druhou stranu ovšem dochází také k tomu, že statusový sex není z různých důvodů možný a mužští jedinci se tuto frustraci snaží dohnat verbálními projevy o sexu, kterými nahrazují svou nenaplněnou potřebu na veřejnosti. Jednak se tím utrzují v rámci ostatních mužských jedinců o sounáležitosti k sexuálně úspěšným současníkům, a jednak tím vyjadřují ženám svou statusovou nadřazenost. Tento způsob jednání ovšem v mnohých společnostech je zapovězen za hranice tabu (více o statusovém sexu viz Morris, 2018 [1969]). Statusový sex rovněž vede k tomu, že je udržena monogamie, neboť *jedinou skupinou, které přináší monogamie výhody, jsou muži nízkého socioekonomického postavení* (Wright, 1995 [1994]:105). Statusový sex je podstatnou složkou pro rozštěpení společnosti ve statusově dominantní a statusově nedominantní muže. Jde o komplikovanou skutečnost, neboť nerovnost mezi muži je pro společnost, pro ženy i pro muže, větší zhoubou než nerovnost mezi ženami. Většina z nás by si nevybrala život v polygamní společ-

nosti, kde zůstává mnoho mužů s nízkými příjmy bez stálé partnerky. Takové společnosti pak upínají takto frustrované muže často k fundamentalismu, který jim nezískaný status může částečně nahradit jako typ statusového sexuálního uspokojení projevujícího se agresí.

Statusový boj vychází z potřeby podnětu, z touhy po uznání, která se projevuje v transakčních výměnách řečových pohlazení. Součástí lidské touhy je rovněž hlad po struktuře, která se projevuje především v programování času, celých pozdravových sekvencí a po sociálním zoomu. Sociální zoom je proces, prostřednictvím kterého se dva jedinci vzájemně přibližují (anebo odtlačují). Sociálním zoom je formou práce ve smyslu sociální psychiatrie, neboť záleží na vyhodnocení podmínek, užívání specifických jazykových nástrojů v podobě jazykových prostředků. Jde o typ sociálního programování, jehož výsledkem je *obvyklý tradiční, konvenční nebo polokonvenční společenský styk. Jeho hlavním měřítkem je místní přijatelnost, jíž se běžně říká "dobré způsoby"* (Berne 1992: 16). Zdvořilost spadá do konvenční části společenského styku, jde o sociální indexaci nebo o sociální určení adresáta, na něhož mluvíme. Pokud se překoná základní strukturní překážka, tedy překonání bariéry a bude-li prolomeno ticho, a pokud navíc dojde k úspěšnému, tj. očekávanému kontaktování, pak se konvence změní na polokonvenční způsoby dorozumívání a vzniká společenská hra, která se již dá nazvat zábavou. V průběhu zábavy, pokud probíhá déle, dochází k jevu, kdy jednotliví mluvčí postupně (a ne všichni stejně) začínají opouštět dogmatickou představu konvenčního a polokonvenčního řečového styku a nechávají projevit své individuální programování. To pak vyvolává incident, neboť řečové chování individuálně programovaných mluvčích užívá nahodilé jevy. Nahodilost je to ovšem pouze do té míry, jak dalece jsme schopni jako pozorovatelé vnímat společenskou skutečnost, do níž projektujeme své vlastní empirické prožívání a jak dalece dokážeme vypořádat v chování různých lidí všem společnou infrastrukturu. Souvislý sled jakoby nahodilých projevů individualismu je ovládán nevyřčenými pravidly a předpisy. Tato pravidla zůstávají skryta tak dlouho, pokud projevy přátelství nebo nepřátelství nevybočí z mezí (srov. Berne 1992: 16), za což následují sankce.

V rámci řečové zdvořilosti je tedy potřeba vytyčit, jaké základní sociologické skupiny existují a tyto podrobit analýze řečového habitu. Pro takové chování bude nutno vyjít z předpokladu, že vztahy mezi mluvčími uvnitř primárních skupin jsou ustanoveny jako danosti, které se mohou různým způsobem proměňovat. Základní charakteristiky vztahů mezi komunikanty v rámci primárních skupin jsou A) rodina, B) přátelé, C) výrobní organizace, D) zájmová organizace, D) komunita jsou zde přítomny rysy, jež jsou základním předpokladem pro modelování stupně interakčního napětí v komunikační relaci.

Typologie skupin a jejich imanentní rysy

RODINA	PŘÁTELE	VÝROBNÍ ORGANIZACE	ZÁJMOVÁ ORGANIZACE	KOMUNITA
[+ role]	[+ role]	[- role]	[± role]	[+ role]
[- formální]	[- formální]	[+ formální]	[- formální]	[- formální]
[- moc]	[- moc]	[+ moc]	[- moc]	[- moc]
[± hierarchie]	[- hierarchie]	[+ hierarchie]	[+ hierarchie]	[+ hierarchie]

Stupeň komunikační relace vypočteme tak, že sečteme všechny jednotlivé rysy, kterým přiřadíme hodnotu jednoho bodu. Stupeň napětí je tedy o to vyšší,

- 1) je-li mluvčí nucen nevystupovat ze své parciální role, a tudíž musí hlídat své řečové chování v dané situaci;
- 1) je-li je nucen udržovat formální vztah s ostatními komunikanty;
- 2) stojí-li adresát vůči mluvčímu ve vztahu mocenském;
- 3) je-li v pozici podřízenosti vůči komunikantu;

Schematický výpočet vnitřního napětí

RODINA	PŘÁTELE	VÝROBNÍ ORGANIZACE	ZÁJMOVÁ ORGANIZACE	KOMUNITA
[+ role] -1	[+ role] -1	[- role] +1	[± role] ±0	[+ role] -1
[- formální] -1	[- formální] -1	[+ formální] +1	[- formální] -1	[- formální] -1
[- moc] -1	[- moc] -1	[+ moc] +1	[- moc] -1	[- moc] -1
[± hierarchie] ±0	[- hierarchie] -1	[+ hierarchie] +1	[+ hierarchie] +1	[+ hierarchie] +1
Napětí: -3	Napětí : -4	Napětí : +4	Napětí : 1	Napětí: -2

Z těchto základních skupinových pragmatických faktorů můžeme vyvodit pořadí skupin dle komunikačního napětí, které vzniká ve vztahu k nutnosti chovat se zdvořile, tedy dle zvyklosti či dle potřeb komunikujícího individua: očekáváme tedy míru zdvořilého řečového habitu sestupně u 1. výrobní organizace, 2. zájmové organizace, 3. komunity, 4. rodiny, 5. přátel.

U organizací se zdvořilý řečový habitus očekává; je zde kladen důraz na formu, forma bude výrazem distingovanosti mluvčího, bude odrážet jeho společenský status, který z jeho společensky funkční role vychází.

V komunitách bude toto zdvořilostní napětí omezeno; společenství komunikujících osob se tu budou pohybovat na rovině společníků, budou vést komunitní život, kde jsou smazávány rozdíly mezi jejich společenskými souřadnicemi, bude výrazně upozaděno mocenské uvalení jednoho na druhého. Sociální směna mezi komunikanty bude neobchodovatelná, nýbrž bude vycházet z fenoménu sdílení. Biologický adresát je tedy nahrazen spíše imaginárním adresátem, který zahrnuje charakteristiky, které nemají se skutečností a fyzickou podstatou pranic společného.

Jako nejméně konfliktní se bude vůči zdvořilosti jevit prostředí skupin založených na emočních vztazích; zdvořilost tady nebude společenskou hodnotou, nýbrž emoční hodnotou. Znamená to, že zdvořilost zde bude vycházet spíše z respektu vůči jedinci jako souboru určitých postojevých a charakterových kvalit, které mluvčí zná. Řečová zdvořilost tedy v rozvinuté společnosti funguje jako způsob správy,

administrativní nařízení; v *gramotné společnosti jsou lidé organizováni do sítě vztahů, kde jeden člověk je jedním krokem ohromného algoritmu a ten je tím, kdo rozhoduje* (Harari, 2017: 161).

V rodině i mezi přáteli je formální zdvořilost upozaděna, neboť není potřeba formálními prostředky navozovat sociální distanci, není potřeba potvrzovat hierarchické souřadnice; spíše se zde jedná o vyrovnání ztráty na straně mluvčího v direktivech v užším smyslu, tedy u imanentně nezdvořilých mluvních aktů. Pouze zde bude řečová zdvořilost formalizována prostředky pragmataktickými či lexikálními a bude také ukazatelem distingovanosti jednotlivých komunikantů a kvality emočního vztahu mezi nimi. Obě skupiny se odlišují rysem hierarchie; rodina má totiž jistou hierarchickou strukturu výrobní organizační jednotky, kde je ovšem tato vnitřní stratifikace dána věkovým a zkušenostním rozdílem mezi mluvčími. V okruhu přátel pak hierarchie postrádá na relevantnosti.

Hovoříme-li zde o primárních skupinách, je nutno zmínit ještě na okraj také velké, roztržštěné skupiny mluvčích: i) třída, ii) pohlaví, iii) národ, které můžeme chápat jako skupiny *My*. Zde důvěrnost malé skupiny neplatí, neboť se mluvčí navzájem neznají. Mluvčí z jedné společenské třídy, jednoho pohlaví nebo národa, pokud se dostanou do komunikační události, považují tuto příslušnost za irelevantní vůči aktivaci řečové zdvořilosti.

Na příkladu izraelského národa můžeme vidět, jak jazykové/národné společenství může postrádat zdvořilostní řečový regulativ v užším smyslu slova. Takový řečový regulativ je totiž vytvořen v jazykovém společenství, kde distinktivní rys „národní příslušnosti“ nehraje roli. Jak uvádí Bauman, *ve velké vlastní skupině nemá žádná snaha o vzbuzení loajality naději na úspěch, nejde-li budování solidarity s proponovanou vlastní skupinou ruku v ruce s hlásáním a praktikováním nepřátelství k nějaké cizí skupině. Volání po semknutí řad je vždycky voláním po semknutí se proti nějakému nepříteli* (Bauman, 1997: 50-51). Politická situace izraelského státu se v takovém semknutí nachází od svého prvo počátku a vznik ostatních sociokulturních regulativů, především toho řečového zatím nedostalo prioritu, i když se do tohoto území přistěhovali

občané z různých částí vyspělého (i nevyspělého světa) a přinesli s sebou řadu zdvořilostních kulturních rysů z původních substrátových kultur.⁵³ Kromě soudržných sil jazyka, zákona (práva), náboženství je tu ještě jedna homogenizující síla – ozbrojený konflikt; *nic tak neposílí vazby uvnitř skupiny jako hrozba přicházející zvenčí [...] Pokud začnou povolovat švy, které drží superkmen pohromadě, trhliny je možné rychle vyspravit tím, že se objeví mocní nepřatelští ONI, a ti nás přemění na sjednocené MY* (Morris, 2018 [1969]: 37).

O druhém typu skupiny, kterou mluvčí nechápe jako vlastní, nýbrž jako cizí, hovoříme jako o skupině Oni. Vztah mluvčího k adresátu ze skupiny Oni je komplikovaný. Tato komplikovanost vychází z toho, že mluvčí není schopen rozeznat, zdali se nachází v komunikační situaci zaobalené do ontologického bezpečí. Tento relační komunikační vztah lze vyhodnotit na základě několika předpokladů:

- i) míra konfliktnosti,
- ii) sociální souřadnice komunikačního partnera,
- iii) míra institucionalizace, které je partner v komunikační situaci nositelem,
- iv) míra předcházející známosti.

Všechny čtyři entity utvářejí čtyři základní sociopragmatické faktory, které budou operovat s přítomností či nepřítomností pragmatických rysů. Každý parametr bude určitou pragmatickou maximou, na níž se bude míra komunikačního napětí mezi komunikanty pohybovat na levo-pravé ose:

53 / V hebrejštině existuje postoj k tomu, kdy se některý z mluvčích chová neadekvátně. Neexistuje koncept slova „nezdvořilý“ v našem pojetí, které by odpovídalo angl. *impolite*, špan. *descortés*; to, co se užívá jako reakce na neadekvátnost je výraz „*lo-menumas*“ (hebr. nevychovaný), které stojí v protikladu k pojmu „*nimus*“ (hebr. vychovaný). Tento výraz se ovšem v samotné Izraeli skoro neužívá; spíše je užít mluvčími hebrejštiny až v evropském prostoru, pokud Izraelec bystře zjistí, že se jeho vlastní chování neslučuje se zdvořilostním kodexem, který je obklopuje. Teprve pak tohoto výrazu použijí. A ještě konkrétněji, nikdy nenazve mluvčí hebrejštiny takto sám sebe; odpoutává pozornost sám od sebe a negativní hodnocení přířkne přinejhorším svému chování. I to se ovšem děje velmi zřídka, neboť upozorovat takový nesoulad svého pragmalingvistického systému se systémem na cizím území spadá spíše k méně časté pozorovací schopnosti.

Předpoklady konfliktnosti

MÍRA KONFLIKTNOSTI	SOCIÁLNÍ SOUŘADNICE	INSTITUCIO-NALIZACE	PŘEDCHOZÍ ZNÁMOST
Rysy: zisk ↔ ztráta solidarita ↔ respekt distance ↔ proximita důvěra ↔ nedůvěra ohrožení ↔ neohrožení tváře	Rysy: vzdělanostní rozdíl ↔ shoda socioekon. rozdíl ↔ shoda generační rozdíl ↔ shoda gendrový rozdíl ↔ shoda	Rysy: individuum ↔ instituce	Rysy: známost ↔ neznámost

Všechny rysy jsou sociopragmatickými faktory či činiteli, které ovlivňují míru komunikačního napětí a jsou ve vzájemné interakci. Mluvčí na jedné straně dokáže určité rysy vypořádat vjemově z komunikační události: generační a gendrový rozdíl; zdali jedná s osobou reprezentující instituci či zdali partnera v komunikační události už z dřívějšího kontaktu zná, anebo jej vidí poprvé.

Poté existují rysy, které mluvčí musí z komunikační události inferovat, což se děje na úrovni racionality, a mluvčí inferuje takové vstupní údaje, které pro danou situaci považuje za relevantní a také ve shodě s jeho zájmem: vzdělanostní rozdíl mezi ním a adresátem, socioekonomický rozdíl mezi ním a adresátem.

Třetí skupinou rysů je takový soubor předpokladů, které vycházejí ze samotného postoje mluvčího, který tak může záměrně situaci manipulovat od respektu směrem k solidaritě, s čímž je spojeno porušení sociální distance ve prospěch sociální blízkosti, od primárně nastolené nedůvěry mezi komunikanty k postojům slučujícím se s důvěrou. Toto vše je propojeno do celkového postoje mluvčího, který tak poctívá, zdali si může nebo nemůže dovolit ohrozit společenskou tvář sebe i partnera v komunikační události.

Řečovou zdvořilost tedy bude zapotřebí aktivovat tam, kde bude povaha komunikační události vykazovat svou orientaci vůči pravému extrému, jak jej uvádí tabulka:

Tabulka konfliktnosti v heterogenní komunikační relaci

- SOCIOPRAGMATICKÉ Činitele vyplývající z interpretace adresáta -				
ZDVOŘILOSTNÍ EXTRAPÓL				ZDVOŘILOSTNÍ EXTRAPÓL
DEAKTIVACE ZDVOŘILOSTNÍHO REGISTRU	←←	RYS	→→	AKTIVACE ZDVOŘILOSTNÍHO REGISTRU
Parametry míry konfliktnosti				
[- ztráta]	←←	ZTRÁTA NA STRANĚ ADRESÁTA	→→	[+ ztráta]
[- respekt] = [+ solidarita]	←←	RESPEKT	→→	[+ respekt] = [- solidarita]
[- vzdálenost] = [+ blízkost]	←←	VZDÁLENOST	→→	[+ vzdálenost] = [- blízkost]
[+ důvěra] = [- nedůvěra]	←←	DŮVĚRA	→→	[- důvěra] = [+ nedůvěra]
[- ohrožení]	←←	OHROŽENÍ TVÁŘE	→→	[+ ohrožení]
Parametry sociálních souřadnic				
[- rozdíl]	←←	ÚROVEŇ VZDĚLÁNÍ	→→	[+ rozdíl]
[- rozdíl]	←←	SOCIOEKONOMICKÉ POSTAVENÍ	→→	[+ rozdíl]
[- rozdíl]	←←	VĚK	→→	[+ rozdíl]
[- rozdíl]	←←	GENDR	→→	[+ rozdíl]
Parametr institucionalizace				
[- institucionalizace]	←←	REPREZENTACE INSTITUTE	→→	[+ institucionalizace]
Parametr známosti				
[opakovaný]	←←	KONTAKT S ADRESÁTEM	→→	[první]

Komunikační události tak nabývají charakteristik, které vycházejí z kombinatoriky těchto rysů. Čím více přibývá rysů orientovaných napravo ve výše uvedených pragmatických maximách, tím více bude komunikační událost konfliktnější. Bude se jednat o apriorní konfliktnost. Čím vyšší je stupeň apriorní konfliktnosti, tím vyšší je potřeba nastavit řečové jednání tak, aby byl mluvčí schopen ve spolupráci s adresátem komunikační událost zvládnout v zájmu prvotního komunikačního záměru, tudíž nekonfliktně.

Setřít konfliktnost prostřednictvím jazykových prostředků pro mluvčího představuje následující kognitivní procesy:

1. mluvčí si tuto konfliktnost uvědomuje; charakteristiku komunikační události v podobě skrytých pragmatických maxim dokáže vyhodnotit svou pragmatickou kompetencí, zkušeností, empirií;

2. pragmatická kompetence mu poskytuje přístupné jazykové prostředky, které pak mluvčí v řeči užívá tak, aby byl efekt tohoto užití co možná nejpříjemnější pro obě strany.

Akceptabilita pro obě strany znamená, že řečový habitus aktivuje takové prostředky, které jsou intersubjektivní co do forem, ale též co do funkcionality těchto forem. Pragmatická kompetence se zde potkává s pragmatickou kompetencí adresáta a oba mluvčí tak mají dojem souladu svých pragmalingvistických systémů.

Zdvořilá komunikační norma nabízí mluvčímu i adresátu zdvořilost jako způsob nasazení masky při interakčním kontaktu. Nasazením této masky mluvčí nejenom potvrzuje svůj vztah k adresátovi, ale adresát tuto masku přijímá. Masku má za úkol rozmazávat skutečné postoje mluvčího, jeho intence individuální, jeho touhy po zisku skutečném i symbolickém, jeho osobní animozity, jeho výkyvy nálad apod. Intersubjektivní řečový habitus tedy určuje, jakými principy se mluvčí řídí, které hodnoty jsou pro něj přijatelné z hlediska normy i z hlediska jeho vlastního společenského obrazu, jenž chce navenek zanechat. Zde se zdvořilost kryje s pojmem *face* (tvář), jak o něm hovoří Brownová a Levinson (1987). Řečový habitus nasazující masku mluvčím bude mít dvě podoby: zdvořilost pozitivní a zdvořilost negativní. Pozitivní řečová zdvořilost se *projevuje oceněním adresátovy tváře a naznačením toho, že mluvčí se s adresátovou pozitivní tváří ztotožňuje, resp. že vyznává stejné nebo podobné hodnoty* (Hirschová, 2013: 231). Negativní zdvořilost se zaměřuje na adresátovu negativní tvář, *jádrem je to, co si adresát nepřeje – nepřeje si být k něčemu nucen, ani pokud jde o jakoukoli činnost, ani co se týká vyžádání jeho pozornosti* (Hirschová, 2013: 232-233).

Pro ty, kteří se již ve své životní mluvní praxi dostali do kontaktu s mluvčími španělského či hispánského původu, není potřeba ani zdaleka nikterak dokazovat, že typizovaný mluvčí českého a španělského jazyka jsou dvě rozdílně řečově se chovající bytosti, z nichž každá z nich uplatňuje své vlastní standardizované principy vnímání druhého v komunikační události.

V češtině je status typizovaného mluvčího píše statutem „respektovaného“ ve většině těchto situací. Předpokládáme, že náš výzkum rovněž potvrdí to, že mluvčí češtiny jsou orientováni na negativní tvář. Jedná se o negativní sebehodnocení a sebeprojekci účastníků komunikace, kdy je upřednostňováno takové chování, jež je neinvazivní. Je to chování spadající spíše do konvencionalizovaného formálního vyjadřování. Ve španělštině předpokládáme jazykové chování, které bude odrážet status adresáta „respektovaného“ i adresáta „solidárního“. Tvář mluvčího španělštiny považujeme za tvář pozitivní, tj. takovou, která primárně potřebuje to, aby její komunikační záměry a její osobní cíle byly okolím hodnoceny pozitivně, čímž se může jednat o invazivní vstup do osobního prostoru komunikačního partnera, u kterého toto může znamenat určitou ztrátu (srov. Hirschová, 2013: 230-234).⁵⁴

Je třeba mít na zřeteli, že jazykové chování je reciproční, tzn. že si mluvčí potvrzují status, který je obousměrný; nejistota je rovněž oboustranná. Kdyby tomu tak nebylo, došlo by v interakci k narušení rovnováhy mezi ziskem a ztrátou, ke komunikační asymetrii, která nevede z pragmatického hlediska k dosažení komunikačního záměru. Ztráta totiž nemusí být pouze chápána v pojetí materiálním, kdy je adresát vyzván, aby pro mluvčího něco vykonal; za ztrátu můžeme považovat v interakci i mluvčím nesprávné vyhodnocení statusu adresáta. Hovoříme zde o ztrátě symbolické. Buď je mluvčí statusu adresáta neznalý, anebo nezná správné komunikační normy (např. nesprávné titulování akademického pracovníka může vyvolat nelibou, verbalizovanou reakci z jeho strany).

Nesprávné vyvážení komunikační situace pak může vést i k agresivním pózám a k vyvolání tzv. schizmogeneze (pojem Batesonův, 1936), tj. rozkolu, kdy dojde ke vzájemnému obviňování druhého a obhajování sebe sama, což končí komunikačním nezdarem. Reciprocita je tedy pro užívání řečové zdvořilosti klíčová, neboť každý mluvčí nabízí to, co

54 / Problematika tváře byla přijata s kritikou především ze strany asijské pragmatolingvistiky, neboť vzhledem k tradicím a komunikačním normám existují mnohem menší možnosti, jak může mluvčí aktivně jednat směrem k tomu, aby realizoval své komunikační cíle, protože v každé situaci se očekává především rituální naplňování vžitých norem daných rolí a vzájemným vztahem mluvčích (Hirschová, 2013: 235).

druhý potřebuje a očekává. Expektace jsou rovnoměrně rozloženy mezi mluvčího a adresáta. Schizmogenetické chování je reciproční tehdy, pokud akce na straně jednoho mluvčího vyvolává ostřejší reakci na straně adresáta. Toto neustále narůstající konfliktní chování v jednotlivých reakcích musí být neustále tlumeno řečovou zdvořilostí. Pragmalin-gvistický systém, který primárně uplatňuje zdvořilost jako primární řečový habitus ve zdvořilostní fázi interakce umí regulovat tuto symetrickou schizmogenezi, a působí tedy jako antischizmogenetický regulativ, který je uložen v podvědomí jazykového společenství.

Uplatňováním souboru řečových pravidel vzniká funkční řeč v širším smyslu slova jako činnost spjatá s určitými typy nebo třídami typů společenského jednání, zpravidla v rámci určitého společenství, sociální skupiny (Kořenský, 1992: 81). Funkční řeč vykazuje výrazovou účelovost, jež není přenositelná na jiné funkční řeči v jiných etnolingvistických areálech, a kryje se pouze s jazykem daného společenství; neexistuje prvek funkční řeči jiný než pouze ten, který skýtá langue. V tomto případě je tedy orientace sociálně zakotveného řečového chování hodnotová a tuto hodnotu lze vnímat pouze účelností, kterou danému společenství poskytuje. Jazyk je nástrojem k funkční řeči a funkční řeč je nástrojem k nesankcionovanému chování; *jeho hodnotu lze měřit jen tím, jak svému účelu vyhovuje, [...] a je úměrná míře, v níž se osvědčuje při plnění svého úkolu* (Mathesius, 1932: 14).

Sociopragmatické faktory fungují jako činitele řečového jednání. Sociopragmatické faktory jsou zahrnuty v Hymesově komunikačním modelu etnografickém, vyjádřeném akronymem *S-P-E-A-K-I-N-G* (1974: 53-62): *Setting and Scene*, *Participants*, *Ends* (cíle, záměry), *Act Sequence* (forma a uspořádání kom. Události), *Key* (tón/klíč), *Instrumentalities* (volba prostředků), *Norms*, *Genres* (žánry).

Řečovou zdvořilost můžeme definovat jako jednotící princip komunikace obecně; je tmelícím prvkem různě stylově platných komunikátů. Komunikanti totiž přinášejí do komunikační události různé styly. Jednotícím principem bude tendence k nekonfliktnosti komunikační události a její efektivita, ve druhé rovině pak tato individuální

stylová různost bude podrobena stylovému přizpůsobení, vyrovnání a uhlazení rozdílů, které vyústí v singulární styl konkrétního dialogu.

Z hlediska komunikačních cílů a řečové zdvořilosti bude relevantní především stránka postojová, stránka názorově konfrontační, stránka pokynová a stránka kontaktovalá.⁵⁵ Každá z nich vyžaduje jinak orientované prostředky řečové zdvořilosti. Zatímco stránka postojová bude čerpat prostředky spadající do sociální deixe a oslovovacích systémů, jež determinují i stránku kontaktovalou, stránka názorově konfrontační bude počítat s uplatněním mluvních aktů imanentně nezdvořilých – aktů argumentativních – a stránka pokynová bude uplatňovat mluvní aktů direktivní v širším slova smyslu.

Za prototypické uplatnění řečové zdvořilosti pokládáme komunikační událost tváří v tvář. Dochází ke střídání pasivní a aktivní komunikační role. U spontánních rozhovorů jeden mluvčí na druhého působí; vytvářejí tzv. *shaping*, kdy jeden druhému přizpůsobuje styl konverzace tak, aby došlo k celistvému, kompaktnímu a singulárnímu stylu dialogu. Pro potvrzení nebo ustanovení svých komunikačních rolí dochází u mluvčích k *positioning* (Harré – van Langenhove, 1999). Mluvčí se vzájemně staví do rozdílných pozic a snaží se o zachování tváře své i partnerovy. Hoffmanová a kol. (2016: 31) dodávají, že se jedná o neustále vyjednávání, neboť se pozice mluvčích v průběhu dialogu proměňují tak, jak si partneři vycházejí vstříc a umožňují jeden druhému pozitivní sebeprezentaci, anebo naopak jeden druhého omezují, provokují a staví ho do nepřívětivého světa.

Vyjdeme-li z Hymesova (1974) pojetí *Setting and Scene*, dochází u partnerů v komunikační události k ustanovení sociální role, které mohou být vyrovnané nebo nevyrovnané. Pravidelné střídání rolí je součástí studia řečové zdvořilosti v kontrastu kulturních zvyklostí. Distribuce komunikačních rolí účastníků je označována jako *turn-taking*, které je v obou areálech značně rozdílný. Ve Španělsku existují značné přesahy jedné repliky do druhé a výrazné skákání do řeči. Takové rysy jsou pak kulturně vnímány jako nezdvořilé v prostředí českém.

55 / Hoffmanová a kol. (2016: 30) vyčleňují ještě stránku informativní.

Konverzační analýza může také měřit, kde se do replik umísťují místa, která mluvčí předem konstruuje tak, aby mohla vzniknout tzv. *transition relevance place*. Do takto vymezeného prostoru, který je dán různými prostředky paralingválními, umísťuje adresát počátek své repliky.

V komunikaci tváří v tvář se uplatňují i prvky nejazykové, které však nejsou o nic méně podstatné, neboť právě jazykovou složku doplňují a do značné míry jí přiřazují určité sémantické či prostorové významy, kterými adresáti inferují celou řadu informací relevantních pro obsahovou kohezi dialogu. Nejazyková složka je dána především proxemikou (vzdáleností mezi účastníky): zde se rozlišuje zóna intimní, sociální a oficiální. S proxemikou je propojena možnost vzájemného dotýkání, které je prostředkem haptickým.

Mluvenost jako jeden z existenčních módů jazyka je propojena s kulturní pamětí. Kulturní paměť je nositelkou mluvních návyků a utváří při formování nových generací pragmatický návyk určitým způsobem se jazykově chovat. V pojetí Raibleho (1994) lze hovořit o řeči na blízko a řeči na dálku. Řeč na blízko je primárním fungováním jazyka v *intimním prostoru řečové interakce s mnoha znaky působivé konkrétnosti a tělesnosti* (Čmejrková a kol., 2011: 24). Řečová zdvořilost se v takové intimní a tělesné sféře projevuje tak, že ustavuje vzdálenost mezi komunikanty a řídí tento stupeň tělesného kontaktu, upravuje jej dle kulturních zvyklostí a dle společensky uznávaných komunikačních norem. Zdvořilost je tedy prototypem mluvenosti; do psaných komunikátů proniká také, nicméně tam je řízena jiným sémiotickým principem, tj. řečí na dálku.

Kompletní model mluvenosti, na rozdíl od psanosti, zatím v lingvistice chybí. Jsou naznačeny určité základní parametry, které mluvenost utvářejí, determinují, nicméně skutečně kompaktní a obecně platný model mluvenosti se teprve rýsuje. Studium řečové zdvořilosti může výraznou měrou přispět k jeho následnému modelování. Jak se ukázalo, nelze mluvenost nahlížet parametry psanosti. Takový pohled je destruktivní a je potřeba mluvenost chápat zevnitř, endoskopicky prostřednictvím jí vlastních charakteristických parametrů.

Řečová zdvořilost je dekodována, inferována z diskurzu. Toto dekodování je dáno především její očekávaností, tedy rituálností.

Blakemore (1992, 57) uvádí, že důležitá je inference na základě neязыkových informací a předpoklad, že se mluvčí snažil vyhovět určitým obecným standardům komunikace. S rituálovou povahou souvisí i fakt, že celá konverzace jako typ mluveného komunikátu je *mnohem více striktně předepsaným rituálem, než si většina lidí myslí. Jakmile na vás někdo promluví, ocítáte se v relativně determinovaném kontextu a tím pádem nemůžete říci to, co si skutečně přejete* (Firth, 1964: 28). Mluvenost spojenou s rituálním aspektem charakterizoval i Daneš (1994: 49), když hovoří o *языkově specifickém sémantickém strukturování nebo členění lidské zkušenosti*. Rituální povaha je ovšem do značné míry narušována urgentností, s jakou musí mluvčí reagovat na daný stimul. Rituálnost je tak často rozkolísána a používá dynamicky různé prostředky tak, jak to vyžaduje aktuální situace v komunikační události. Znamená to, že rituální podstata řečové zdvořilosti není dána pouze jedním rituálním rysem/aktivitou, ale že takových rysů je více se stejnou či podobnou funkcí. Všechny jsou obsaženy ve zdvořilostním registru. Pro rozkolísanost rituálního řečového jednání hovoří i multilineárnost, multidimenzionálnost a multimodálnost mluvených komunikátů. Jediné, co je v komunikační události stabilní, je chronotyp (já – tady – teď), o který se může mluvčí opřít jako o jediný statický prvek. Zbytek dialogické konverzace je otevřen.

Hoffmannová (1992, in Čmejrková a kol., 2011: 35) se pokusila charakterizovat mluvené komunikáty prostřednictvím prototypických rysů: *nepřipravenost, spontánnost, neformálnost; orientace na pragmatické složky komunikace; jednodušší tematika; dynamičnost; prospektivní zaměření; involvement; konkrétnost, subjektivnost, emotivnost; neorganizovanost, neuspořádanost; fragmentárnost; implicitnost; neurčitost; koordinace, juxtapozice, eliptičnost, neúplná realizace syntaktických konstrukcí; opakování, korektury a rektifikace, false starts, návraty, frekvence deiktik, osobních a ukazovacích zájmen, vycpávkových výrazů, členících signálů; parajazykové a mimojazykové prostředky; dialog*. Všechny tyto vlastnosti jsou prototypické pro mluvené komunikáty. Z hlediska uplatnění řečové zdvořilosti jsou ovšem některé z nich v konfliktu s její funkcí/funkcionalitou. Např. neformálnost je sice přítomna, nicméně

zdvořilostní jazykové prostředky se ji snaží více či méně posouvat zpět k formálnosti; emotivnost je v některých situacích řečovou zdvořilostí neutralizována; neorganizovanost je zpětně pragmaticky organizována ustálenými, očekávanými, strategicky užitými mluvními akty; fragmentárnost je řečovou zdvořilostí zaobalena do dogmatického řečového klíče v pojetí Hymesově (1974); implicitnost mluveného textu je pouze v rovině sdělné – řečová zdvořilost nastavuje explicitně vztahy mezi komunikanty, explicitně potvrzuje jejich role a statusy, explicitně vyjadřuje vyrovnání zisku a ztráty; u neúplné syntaktické konstrukce míní Hoffmanová určitě výpovědi neperformativní, které nemají podobu a funkci zdvořilostních formulí, jejichž rituálové syntaktické struktury mluvčí obvykle předčasně neukončuje atp. Vidíme, že řečová zdvořilost je vlastností kulturně-sociální aktivity mluvení a má sjednocující a tmelící charakter mluvených komunikátů nejen z hlediska společenského, ale také z hlediska textové koheze a koherence.

S mluveností je propojen stupeň intersubjektivnosti a plánovitosti řečového jednání. Vycházíme z Bühlerova schématu symetrické strukturalistické matice, jež tyto rysy dynamizuje v závislosti na stupni formalizace mluveného textu (Bühler, 1999):

Bühlerova matice

Stupeň intersubjektivity		
	nižší	vyšší
nižší stupeň	Sprechhandlung	Sprachwerk
formalizace	(řečová aktivita, parole)	(text jako plánovitý produkt)
vyšší stupeň	Sprechakt (řečový akt)	Sprachgebilde (langue)
formalizace		

Z hlediska uplatnění řečové zdvořilosti se jedná o aktivitu zahrnutou do Sprechhandlung, neboť zdvořilost je charakteru parolového. Intersubjektivita ovšem při uplatnění zdvořilostních norem stoupá, neboť řečový zdvořilostní registr je svým způsobem vnitřním jazyko-

vým *modulem* s pragmaticky a takticky orientovanými prefabrikovanými konstrukcemi či výrazy lexikálními (spadá tedy do *langue*), které následně utvářejí plánovanou podobu mluvních aktů. Prostřednictvím těchto zdvořilostních prefabrikátů strukturní a lexikální povahy lze určit předem, jak bude dialogicky vedený text vypadat (alespoň z hlediska Hymesova klíče, 1974). Řečová zdvořilost tedy v textech původně méně intersubjektivních, zvyšuje formalizaci a intersubjektivitu, čímž se přibližuje spíše k pojmu *Sprachwerk*.

Hovoříme-li se o předvídatelném typu promluvy, ta je podmíněna existencí abstraktně vymezeného řečového žánru, přesněji řečeno registru, který je aktivován prostřednictvím *kontextualizačního klíče* (srov. Čmejrková a kol., 2011: 39). Registry jsou intersubjektivně konstruovány a pragmalekt zprostředkovává na základě kontextualizačního rozklíčování pouze ty z nich, jež nabízejí pro danou komunikační situaci vhodné prototypy ustálených textově-promluвовých abstraktních konstruktů, skrze něž mluvčí žijí své životy. Z definice Fergusonovy (1994) vyplývá, že sdělení, která se svou podobou ve společnosti opakují, vypracují si postupem času určitou strukturu vnitřního pořádku. Tyto různé vnitřní pořádky pak dávají možnost mluvčím užívat takových pořádků, které jsou příznačné pro určitý typ komunikaátu/konverzace. Tyto vnitřní pořádky pak vytvářejí soubory komunikačních konvencí a konfigurují systém komunikačních praktik v tom kterém jazykovém společenství. Společenství se tedy mohou odlišovat na základě toho, zda je jejich pragmatický návyk udržující bezpečný vztah mezi komunikujícími složkami orientován spíše na *Sprechhandlung* či na *Sprachwerk*.

Homo Sociabilis

DIALOGICKÁ OSA

Řečová zdvořilost je jednou z charakteristik vzorce lidského řečového chování, které vychází se strukturních aspektů jazykových, antropologických, sociologických a pragmatických a funguje jako sociokulturní regulativ a zároveň antischizmogenetický mechanismus, jež je nabytý mluvčími v konkrétní době a v konkrétním, politicky i etnicky determinovaném území. Nyní se budeme nejprve věnovat usouvztažení tohoto regulativu či mechanismu s dalším sociokulturním pojmoslovím. Pokusíme se shrnout dosavadní poznatky v rovinných schématech, které umožní vhled do vnitřní struktury společenského prostoru, jež je dominován jazykem etnika (a také dobovým diskurzem), a do fungování řečové zdvořilosti jako kulturního artefaktu, jenž vývojem společenského konstruktu dospěl k preferenci určitých sociálních hodnot před jinými. Ve druhé části vyjdeme z pojmu *dialogická osa*, který byl formulován již v 80. letech 20. století (Zelinková 1986: 9). Pojem zůstal upozaděn a jeho definice nebyla dále rozvíjena⁵⁶.

56 / Ani přes důkladnou rešeršní práci se nám nepodařilo zjistit jméno autorky, která elegantní definici výkonné osy tehdy do studentských skript Pedagogické fakulty Univerzity Konstantina Filozofa v Nitře uvedla. Věc je snad ještě zajímavá tím, že neschopnost vypátrat křestní jméno Zelinkové K. působí až kafkaovsky; totiž velké rešeršní práce česk(oslovenské) lingvistiky její definici také uvádějí, nicméně po křestním jméně lingvistky K. v nich, a ani v databázích vědeckých knihoven není ani vidu.

Teprve až s nástupem nových prizmat umožňujících zkoumání pragmatické funkce řeči na jedné straně, a sociologických aspektů řečového chování a jednání na straně druhé lze navázat na tehdejší definici ukrytou v dnes již zaprášených studentských skriptech. Využijeme tohoto velmi elegantně formulovaného konceptu ze dvou důvodů: 1) definuje velmi průhledně a jednoduše, dalo by se říci přímo geometricky, vztah mezi mluvčím a adresátem na jedné straně, a 2) nepřímou naznačuje relevantnost a též důležitý význam takového vztahu pro modulování ustálených, kulturně podmíněných prototypických způsobů řečového jednání v hranicích etnolingvistického areálu, a pro jejich následný lingvisticko antropologický popis. Tím se vyjevuje i metodologický přístup, kterým je možno řečové chování mezikulturně porovnávat, a tím pádem hlouběji poznávat. Jednoduchá definiční formule totiž umožňuje vnímat řečovou zdvořilost právě prostřednictvím geometrického schématu, jež odkrývá její pragmatickou orientaci, a tím pádem také odkazuje na (etnickou, národní, národnostní) identitu mluvčího.

Dovolíme si formulovat princip, kterým je řečová výměna v interakci tváří v tvář řízena. Pokusíme se vysvětlit, proč bychom některé aspekty řečového kontaktu mohli považovat za univerzální charakteristiku mezilidské komunikace vůbec. Formulovaný princip, jež splňuje předpoklady pro to být považován za tzv. komunikační (řečové, jazykové) univerzálium, umožňuje odhalit typologie společností, jež se liší svou hodnotovou orientací. Hodnoty jsou komunikovány řečovým chováním a jsou uloženy v intersubjektivním podvědomí celého etnika. Z axiologické orientace řečového chování etnik pak lze snadněji vyvozovat etnický behaviorální řečový prototyp a předpokládat apriorní konfliktnost v interetnickém setkávání.

Druhým termínem, který zůstal nerozpracován, je kulturém, který se pokusíme šířeji definovat ve vztahu k složitosti řečového chování. Navrhujeme základní typologii kulturémů, které byly pozorovány v západních jazycích, jejichž pragmatika je zatím popsána nejpečlivěji.

Závěrem usouvztažíme zdvořilost s filozofií mysli, s logikou tržních mechanismů a se sociologickou změnou. V posledku bychom

chtěli zdůraznit potřebu interkulturního zkoumání funkční řeči jako doposud opomíjené parcely lingvisticky antropologického vědění.

ŘÁD

Způsoby výstavby všech textů zabezpečujících normovanou řečovou směnu v konkrétním teritoriu jazykového trhu odkazují na existenci *endogenního řádu* v pojetí Hayekově: regulativní činnost vede k optimální společenské organizaci a vzniká na základě sociální spontaneity (Hayek 1973). Historická oddělenost etnik vedla k spontánnímu vývoji různě strukturovaných řečově-kódových kulturních výdobytků s funkcí regulační činnosti prostřednictvím jazykových znaků. Vznikla tak řada různých spontánně se vyvíjejících pragmatických systémů čili řečových habitů. Směna řečových rituálů mezi různými habitaty probíhala tam, kde se pragmatické systémy dostávaly do kontaktu, anebo kde byl jeden invazivně překryt druhým. Pragmatické systémy, jež se nedostaly do kontaktu či dokonce byla jejich ohniska oddělena přírodními prostory pragmatické prázdnoty, zapříčinily vznik navzájem zcela odlišných hodnotových orientací, jež odpovídají zhruba civilizačním okruhům světa. Postupně byly spontaneita a její *langue-parolově* strukturní rezultat podepřeny dalšími, tentokrát *exogenními řády* vytvořenými lidským společenstvím záměrně. Řečová zdvořilost je vprvu endogenním imaginárním řádem, neboť jeho podoba vychází z původní biologicky podmíněné sociální hierarchie v rámci života v kmeni. I tato původní biologická podstata endogenního imaginárního řádu je intersubjektivní, neboť i živočichové v tlupě neboli, dle Morrise, „chodící lidoopi“ (Morris, 1969), respektovali hierarchické uspořádání v kategorizaci statusů a či skupinových pozic. Později vzniká zdvořilost jako reakce na původní endogenní imaginární řád a vzniká exogenní systém, který rovněž vykazuje instersubjektivitu, z níž není úniku, neboť funguje jako uzavřená kategorizační klec, do které je člověk uzavřen a která mu povoluje vnímat společenský konstrukt pouze prostřednictvím jejího rastru a jejích limitů. Představte

si situaci, že se v kleci chcete podívat na svět mimo klec. Jestliže to chcete udělat očima, což už naznačuje samotné sloveso podívat se, pak vám nic jiného nezbyvá, než je otevřít. Každý člověk má vlivem engramace a akulturace nasazenu před své zrakové čidlo mřížku různých tvarů, prostřednictvím které vidí svět jedinečně v závislosti na tvaru mřížky. Ta určuje i šíři zrakového pole, je-li širší či užší. Asi takto funguje jazyk, jeho užívání a jeho pragmatická složka. Jde o pragmatickou matici, která se pak kopíruje do společnosti předáváním diskurzu či prostřednictvím množení memů a ukotvuje tak svou homeostatickou společenskou rovnováhu. Tento řád vyžaduje u členů společenství značné úsilí, neboť k jeho vývoji je nutno také vytvořit složky společnosti, které budou toto exogenní systémové chování chránit, kontrolovat, vyžadovat a trvat na jeho dodržování, popřípadě vytvářet systém sankcí za jeho porušení. Tím pádem vzniká ve společnosti potřeba vytvořit ozbrojené silové složky, které budou zabezpečovat neustálou aplikaci exogenního imaginárního řádu jako modu vivendi, jako instrumentu pro přežití.

Řečová zdvořilost spadá pod soubor regulativů, jež ustavují společenský řád za účelem *udržení obyvatelnosti Země, tj. ve vztahu k onticky prvotní a fundamentálnější uspořádanosti přirozené* (Šmajš 2001: 15). Řečově normativní chování utvářející řád světa je součástí pojetí Popperovy distribuce společenských řádů: to, co je řečeno či jinak prostřednictvím jazyka ztvárněno, utváří tzv. svět tři, jenž zahrnuje veškeré ideje odlišující se od fyzického světa (svět jedna) a oblasti lidských prožitků a zážitků (svět dvě). Všechny světy ovšem mezi sebou vzájemně komunikují (srov. Popper 1997).

ALTRUISMUS

Zdá se, že řečová zdvořilost jako antischizmogenetický prostředek vychází z předpokladů a kontextů společenského vývoje a jeho hybatelem je altruismus. Ten lze ovšem subsumovat též evoluční genetické konkurenci. Genetická konkurence dala vzniknout kooperaci mezi jednotliv-

ci, jejichž společným zájmem bylo udržet skupinu v homogenním tvaru, čímž vznikla ve společenství etika a došlo k postupné orientaci na neagresivitu. Jak uvádí Flégr (Flégr, 2015: 259), *jsme osvobozeni od vlivu genů a veškeré kulturní chování je na nich zcela nezávislé*. Nicméně k antischi-zmogenetickému mechanismu je také možno přihlédnout jako k systému vyvinutého na základě genetického vlivu; působením genetického výběru se prosadily ty znaky, které jsou pro jednotlivce nevýhodné, jsou ale výhodné pro skupinu. Stella a Havlíček (Stella a Havlíček, 2012) hovoří o *autodomestikaci člověka*, jež je orientována na selekci ve prospěch kooperativního a neagresivního chování, respektive k přeměně fyzické (biologicky podmíněné) agresivity v jiný, společensky únosný (nicméně stále agresivní) způsob zabezpečení individuálních potřeb. Řečová zdvořilost jako projev altruismu vzniká jako kulturní konstrukce vycházející z biologické, genetické podstaty, a stala se součástí lidské biologie (Stella a Havlíček, 2012: 51) s tendencí eliminovat fyzickou agresivitu ze světa společnosti, a to na základě ustavení etnicky různorodých sémiotických soustav, systematizujících se v pragmatický interakční habitus. Ten se projevuje integrálním způsobem etnického chování prostřednictvím řeči, a vzniká tak etnický řečový kulturém (Pekarovičová, 2001). Ze zdvořilosti vycházející čili neagresivní, kooperativní a v posledku sociálně ekologické a environmentálně udržitelné řečové chování ve společenském prostoru vzniká u mluvčích kulturní paměti – *třetím čtením vnější skutečnosti etnickým jazykem, [kulturní paměť] je totiž volněji přiřazena ke strukturám vnějšího světa než jeho apriorní paměť genetická* (srov. Šmajs, 1998: 753-773).

U člověka jako u elastického živočišného druhu se upřednostnily ty geny, které jsou z hlediska individuálního nevýhodné; preferenčně jsou dominovány geny, které zabezpečují trvání sociální skupiny. V sociální skupině vzniká potřeba akcentovat hodnoty, které jsou kulturní paměti předávány. Z hlediska řečové zdvořilosti se jedná o hodnoty sociální, ukazující na ustanovování bezpečného vztahu mezi mluvčím a adresátem v řečové interakci.

Z hlediska etologie je zajímavá také myšlenka, že člověk se posunul k lidství tím, jak přijal některé způsoby sociálního chování še-

lem. Společný lov, dělení o kořist, distribuce rolí, popř. tabuizování zapáchajících fekálií a udržování sídliště v čistotě naznačují, že se v člověku stejně jako u šelem vytvořilo pravidlo neužívat svých nebezpečných zbraní pro zabíjení (u šelem biologické předpoklady, u člověka zbraně a nástroje). [U šelem] *se vytvořily z nutnosti zároveň mocné psychologické zábrany, které jim znemožňují napadnout jiného člena téhož druhu. Tyto zábrany mají, jak se zdá, společný základ: jsou vrozené* (Morris, 2018 [1967]: 29). Altruismus lze také vnímat optikou faktu, že šelmy se o svou ulovenou kořist dělí tak, že každý ze statutárních členů má jiné pořadí v přístupu k úlovku. Přesně daná hierarchie zabezpečuje, že se najedí všichni podle potřeb sociální skupiny. Zabíjení ovšem nepatří k typické strategické výbavě primátů; člověk svůj lidský původ může subsumovat právě posunu k predátorovi kulturního původu, z čehož může vyplývat i jeho orientace na altruistické chování.

SOCIÁLNÍ HODNOTY

Sociální hodnoty jsou zdrojem řečové zdvořilosti a priori, i jejím projevem a posteriori; jsou imanentně přítomny ve všech typech vztahů, jaké může jednotlivec v dané společenské konfiguraci ustanovit, a jsou rovněž sociálními znaky, které jsou pro účastníky řečového kontaktu ze stejného kulturního prostředí závazné jako

- a) *pragmatické mantinely*, jež omezují chování mluvčího vůči adresátovi;
- b) *pragmatické důvody*, jež jsou vnímány jako noremní pravidla vyvozená z vnitřní logiky jazykového společenství a jsou takto chápána uživateli jako jediná správná (nikoli pouze možná);
- c) *pragmatické stimulatory* dalšího společenského vývoje na sociokulturní spirále pokroku.

Z hlediska teorie znaků lze chápat řečovou zdvořilost jako určitý

typ sémiologické soustavy, poněvadž pro každý jednotlivý vztah mezi komunikanty existuje minimálně jeden základový/centrální/primární jazykový prostředek. Takových prostředků je veliké množství, pro přehlednost uvedeme následující příklad.

Jedním z jazykových prostředků distribuujících řečově do společenského prostoru sociální hodnoty je tykání a vykání. Právě užitím transponované slovesné osoby vzniká jednoznačná informace o tom, jak mluvčí svého adresáta vnímá z hlediska jeho sociální pozice. Mluvčí vychází ze sociálních souřadnic adresáta, které mu dovoluje odkrýt kontext. Tradičně se v lingvistice pracuje s formou T (tykání – neformální typ oslovení) a s formou V (vykání – formální typ oslovení). Situace se ovšem komplikuje, neboť formálnost a neformálnost je pro etnolingvistické areály vždy relativní. Tykání a vykání (a z formálního řečového styku vycházející též onkání a onikání) dává najevo všem účastníkům komunikace, jaká je hodnota adresáta. Vykání vychází z představy o zásluhovosti adresáta; za jeho sociální postavení je potřeba mu nabídnout v komunikační události nějaké sociálně zacílené sdělení. Adresát takové sdělení o své vlastní osobě normativně očekává; průběh komunikace je tedy závislý na volbě jazykového prostředku zdvořilostní povahy. Vykání (onkání i onikání) pak dokazuje na sociální vzdálenost, která mezi účastníky komunikace vzniká a není v průběhu interakce porušena. Tento jazykový prostředek se silnou sociální hodnotou používají pouze některé jazyky: angličtina odstranila tykání, které nahradila vykáním. Ztratil se tak rozdíl mezi formálností a neformálností oslovení druhé osoby. Oba typy byly difúzně překryty druhým členem protikladu a vzniká oslovení druhé osoby pouze prostřednictvím zájmena *you* se slovesem v množném čísle (*you are*). Angličtina trvá na distribuci sociálních hodnot vycházejících ze zásluhovosti a podporuje mezi mluvčími distantní charakter řečové události. Jedné osobě je tedy nabídnuto, že se s ní bude zacházet, jako kdyby jich bylo více.

Jiným typem jazyka, který jinak přizpůsobil oslovovací systém, je evropská (peninsulární) španělština. Ta v posledních padesáti letech odstranila ze svého řečového repertoáru onkání ve prospěch tykání.

Původní sociální hodnota adresáta byla vyjádřena, jako kdyby se jednalo o osobu třetí, k níž se referovalo prostřednictvím honorifikačního zájmena *usted* vzniklého z původního *vuestra merced* (čes. vaše milost). Toto zdvořilostní zájmeno s sebou neslo požadavek formulovat sloveso v gramatické třetí osobě, a vznikl tak systém onkání, který známe z češtiny první republiky (*Šla sem a odnesla ten nepořádek*) nebo z dnešního způsobu onkání v němčině. Španělština však tento systém odmítla jako sociální přežitek a postupně ho z řečového kontaktu vytěsnila. Tykání se tak rozprostřelo difúzně po celém španělském prostoru; vliv měla především mladá generace, která se stala jakýmsi nositelem skutečných demokratických společenských hodnot po pádu Frankova diktátorského režimu, generace starších byla naopak zatížena předsudky a nebyla schopna se dlouho oprostit od režimem preferovaného způsobu vyjadřování. Byla tím tak splněna podmínka dostatečného kulturního driftu, kterým byla zabezpečena dostatečná fluktuace vzorků. Změna v řečovém systému ještě dnes není zcela dokonána, stále zůstávají situace, kde se onkání ve španělštině vyskytuje; je ovšem způsobeno tím, že onkání je uplatňováno pamětnickou generací a nefunguje již jako prostředek vyjadřování modelového.⁵⁷

Zásluhovost, kterou bylo onkání reprezentováno, nahradil pragmatický prostor *solidarity*, který pokrývá celý kulturní prostor evropské španělštiny.⁵⁸ Pro mluvčí evropské španělštiny není podstatná socioekonomická pozice adresáta; všichni mluvčí tíhnou k nevyjadřování těchto rozdílů. Tím pádem je nepotřebují v kontextu vyhodnocovat, čímž dochází v takové společnosti ke *zkrácení hranic situace*. Zůstaneme-li u španělštiny, je zajímavé, že na americkém kontinentu se systém udržel více méně v podobě, která ctí vztahy formální i vztahy neformální, a alespoň v jednotném čísle se solidarita a zásluhovost

57 / Kulturní paměť jako brzda zde selhala, neboť ve španělské společnosti došlo k tak výrazným změnám způsobených přechodem od diktatury k demokratické společnosti, že to s sebou přineslo i rychlé rozvolnění původních řečových norem. Právě náhlá možnost změnit způsob vedení komunikace, neboť byl ze společnosti odstraněn strach a obava z adresáta jako potenciálního nebezpečí, způsobila obrat v oslovování a v krátkém časovém úseku zasáhla prakticky celou komunitu mluvčích.

58 / Situace s vykáním, tykáním, onkáním a onikáním je v každém z indoevropských jazyků poměrně složitá, neboť zde docházelo k různým modifikacím původního honorifikačního systému. Přesně tento způsob distribuce sociální hodnoty prostřednictvím zájmena a s ním spojené gramatické slovesné osoby abstraktně vymodelovali Brown a Gillman (1960).

udržují. Tento stav je ovšem dán zcela jinou historickou podmíněností, neboť je americký kontinent hovoří španělským jazykem jako jazykem kolonizačním, a tedy udržuje ve svém oslovovacím systému takové prostředky, které k hierarchii přímo referují.

Vykání, onkání a onikání jsou tedy prostředky, které uvádějí na pravou míru typ vztahu, který mluvčí zaujímá ke svému partneru v komunikaci; jsou schopny sdělovat míru distance, míru respektu, míru rozdílného společenského postavení, míru rozdílného socioekonomického rozrůznění účastníků komunikace a takto jsou řečovou normou požadovány, aby zabezpečily bezpečný průběh komunikační události.

Interpretace prostředku řečové kvality se sociální hodnotou je sice vždy neomezená, nicméně lze tvrdit, že jedná-li se o prostředek pragmaticky centrální, i jeho pragmatický význam bude tím spíše intersubjektivní.⁵⁹ A naopak, pro každý prostředek, jenž se chová jako sociálně označující, lze nalézt právě jedno sociálně označované. Pro přehlednost uvádíme příklad výpovědi, kterou dle funkce, již plní v sérii jednotek řečového jednání – mluvních aktů – považujeme za mluvní akt prosby:

Nemohl byste mi, prosím vás, půjčit laskavě sto korun?

Hned zítra bych vám je vrátil.

V tomto příkladu se hromadí jazykové prostředky, které z původního primárně pragmaticky artikulovaného intenzivního komunikačního záměru (*Půjč mi sto korun*) vytvářejí výpověď extenzivní. Extenzivita je dána řečovou normou češtiny, respektive pragmatickým návykem, který intersubjektivně utváří u mluvčích očekávanou normu. Původní imperativní primárně artikulovaná forma se artikuluje pouze v podvědomí mluvčího, který vyhodnocuje kontext tak, aby výpověď extenzivně obohatil o další sociálně signované jazykové prostředky. Všimněme si všech, která mluvní akt utvářejí:

59 / Hovoříme také o tzv. sociální deixi, tedy o způsobu dokazování na sociální hodnoty jednotlivých účastníků komunikace. Sociální deixi se zabývá pragmatika a sociopragmatika.

1. V první řadě jde o negaci: pro češtinu je typickým projevem žádostí, proseb, výzev, příkazů a zákazů⁶⁰ užívat negaci. Jedná se o velmi zvláštní jev, která se např. v západních jazycích vůbec neužívá; mluvčí češtiny totiž vyjadřuje mluvní akty s obavou, která vychází z lingvistického pesimismu (Nekvapil a Neústupný 2005). Mluvčí automaticky počítá s tím, že jeho přání nebude vyslyšeno, proto formuluje mluvní akt se slovesem v záporu, jako by tím chtěl dát najevo svůj postoj, že automaticky přistupuje k situaci tak, že bude adresátem odmítnut. Adresát takový postoj od mluvčího očekává.

2. Na druhém místě se objevuje podmiňovací způsob. Zdvořilostní hodnota podmiňovacího způsobu je podepřením postoje mluvčího v tom, že svou prosbu vnímá jako hypotetickou, tzn. nereálnou. Podmiňovací způsob v direktivních mluvních aktech je jedním ze základních předpokladů správného řečového chování ve společnostech, kde je potřeba vyrovnávat zisk a ztrátu (angličtina, španělština, čeština, němčina). V hebrejštině tento způsob vyjadřování žádostí jako noremní neexistuje; hebrejsky mluvící se vyjadřují přímo, jejich výpovědi nejsou extenzivní, jsou spíše intenzivní a přibližují se primární pragmatické artikulaci.

3. Třetím typem prostředku je vyjádření samotné komunikační funkce. Výraz prosím se tu stává nositelem informace o tom, že mluvčí svou nepřímou výpověď se ani na nic neptá, ani nic nestaví do hypotetické polohy, nýbrž se opravdu o něco prosí, žádá. Zaměříme-li se totiž na bezkontextový význam extenzivně vložené negace a podmiňovacího způsobu, stejně jako otázkové intonace, mohlo by se zdát, že se vůbec o žádnou prosbu nejedná. Odpovědi na zjišťovací otázku by bylo pouhé ano či ne. U extenzivní výpovědi zatížené pragmemickými jazykovými prostředky je ovšem odpovídající reakcí právě perlokuce, tj. reakce adresáta na výzvu.

4. Čtvrtým typem prostředku je vysunutí gramatického jádra výpovědi na modální sloveso (nemohl – moci), které tak přebírá řídicí funkci

60 / Jedná se o mluvní akty direktivní, které zabezpečují mluvčímu zisk. Zisk na straně mluvčího je pak ztrátou na straně adresáta. Jedná se tu všem o řečovou výměnu s nenulovým součtem, protože došlo ke splnění záměru na straně mluvčího a došlo ke splnění očekávání na straně adresáta. Ve své podstatě je správně pragmaticky vyměřena řečová výměna ziskem pro obě strany, měříme-li ji prizmatem společenským, nikoliv individuálním.

ve výpovědi. Sloveso půjčit zůstává ve varu infinitivu a není zatíženo slovesnou osobou, jako kdyby mluvčí chtěl adresáta od činnosti „půjčení“ peněz nějak distancovat. Mluvčí totiž podvědomě pociťuje, že se jedná o akt, který ohrožuje adresátovu tvář a znamená pro něj ztrátu.

5. Dalším prostředkem je užití příslovce laskavě, jehož význam odkrývá, jak by měl adresát k formulované žádosti mluvčího přistupovat. Mluvčí jej přímo vybízí, aby požadovaný akt provedl s laskavostí, tj. popíše, jaké podmínky musí splňovat adresát, aby mluvčí jeho peníze přijal a aby nedošlo k narušení komunikační události nějakým neočekávaným nebezpečím – půjčovat peníze někomu „nelaskavě“ znamená, že bude mluvčí vystaven ohrožení.

6. V neposlední řadě je potřeba zmínit i fakt, že výměna je specificky orientována na oba spoluhráče; ve výpovědi jsou jednoznačně pojmenováni aktéři této řečové výměny a tím pádem i aktéři skutečné ekonomické směny, která proběhne (*mi* – příjemce, *vám* – dárce).

7. Mluvní akt prosby je navíc orámován v makroaktu. První výpověď považujeme za invazivní – narušuje integritu adresáta, jeho tvář je v ohrožení. Hrozí, že adresát se nebude moci s takto formulovanou prosbou identifikovat, i když je po stránce české řečové zdvořilosti extenzivita absolutní (do výpovědi se již další zdvořilostní prostředky češtiny umístit nedají). Proto mluvčí ihned nato formuluje v postpozici ještě mluvní akt sdělení, že ztráta, kterou mu mluvčí způsobí, bude adresátovi vyrovnána v nejkratším časovém úseku. Jedná se tu o podporující mluvní akt, který zdvořilostně podepírá mluvní akt samotné prosby.

Viděli jsme, jak jsou do řečových výměn zasazovány jazykové prostředky, které nesou sociální hodnotu. Prvním hodnotovým základem je vykání, které ukazuje na zásluhovost adresáta, tj. odkazuje na to, že jeho pozice je vůči pozici mluvčího jiná; že se tyto dvě sociální pozice neslučují. Navíc vychází výpovědní akt prosby jako akt nepřímý, aby mluvčí zdůraznil, že respektuje adresátovu ztrátu, že si jí je vědom a že nabízí její vyrovnání jednak prostřednictvím volby jazykových prostředků a jednak samotnou akci v podobě vrácení peněz následujícího dne. Volba jazykových prostředků je řečovým sociálním vkladem mluvčího pro zabezpečení bezpečné komunikační události a je

pragmatickým kalkulem s účelem pohnout adresátovým postojem ve shodě s komunikačním záměrem mluvčího. Všechny jazykové prostředky ukazují určitou hodnotu účastníků komunikace.

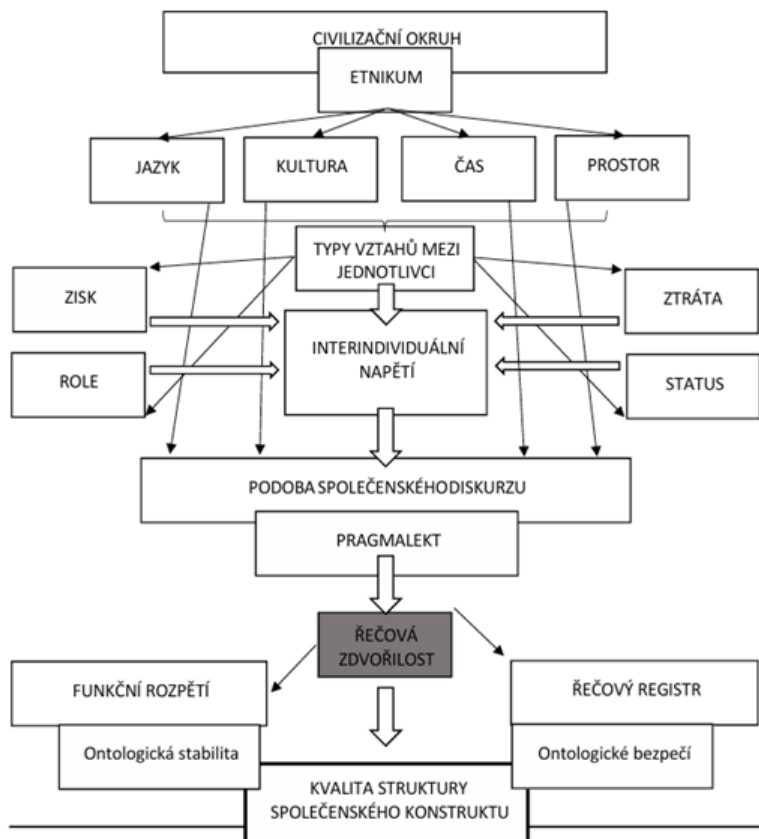
Formulování žádosti v podobě primární pragmatické artikulace, tedy výpovědi *Půjč mi stovku* je také možné, ovšem mluvčí ji bude v češtině formulovat pouze tehdy, pokud si bude jist, že to pro adresáta neznamena ztrátu, že jsou vztahy mezi mluvčím a adresátem založeny na emoční rovině, že se jejich sociální pozice shodují. Tím vzniká u mluvčích vztah solidarity. V jiných případech je pak solidarity upozaděna a je nahrazena zásluhovostí. Zásluhovost jako typ vztahu mezi mluvčím a adresátem vychází z rezervovanosti, o které bude řeč později.

Jinými slovy vztahy mezi řečově komunikujícími složkami jsou přehledné pro všechny uživatele daného etnického společenství a jejich intersubjektivní platnost vychází z difference, které mezi sebou jednotlivé znaky nabývají v celkovém zdvořilostním paradigmatu právě svou sociálně sémantickou protistojností.

Řečovou zdvořilost je nutno zasadit do funkčního komunikačního modelu a znovu ukázat ve schematizované podobě kauzální a konsekvenci vztahy mezi jednotlivými segmenty etnické společnosti, její kultury a jazyka; totiž právě tyto tři elementy u mluvčího utvářejí jeho individuální psycholingvistickou výbavu na straně jedné, ale též etnicky interindividuální na straně druhé. Psycholingvistická výbava interindividuální zprostředkovává u všech mluvčích etnika jedinečný, specificky orientovaný soubor představ o světě nazývaný antropologickým termínem *národní identita* a utvářejí u nich jedinečný obraz světa.

Upozorňujeme, že ustanovený model sice umožňuje vhléd do fungování obecně platného strukturního mechanismu, nicméně je vystavěn pouze na aspektech, které byly popsány jako aspekty přítomné v řečovém chování a jednání v západním civilizačním okruhu; je tedy potřeba připustit, že v civilizačních kulturních okruzích mimo euroamerický prostor existují i další aspekty, které do tohoto schématu zapracovány nejsou.

Struktura stavby společenského diskurzu

Ohniskem schématu (1) je segment řečové zdvořilosti, který obsahuje materiálovou výbavu languovou a lexikální zahrnutou do řečového registru. Tato materiálová výbava je sama o sobě v registru pragmaticky nepříznačková a má svou vlastní vnitřní strukturu. Je určena funkcemi či účely, které mohou heterogenní jazykové prostředky nabývat co do informace o kvalitě vztahu mezi komunikujícími složkami. Až tato funkčnost, která vychází z etnický jinak orientovaných a dynamizovaných funkčních rozpětí, indexuje jazykové prostředky

jako pragmaticky příznakové, a tím pádem je lze výběrem dle této specifické funkčnosti vyčlenit v samostatný registr obsahující uzavřený soubor vzájemně funkčně propojených jazykových prostředků.

Jako příklad uvedeme pozdravy, jako jedinečné idiosynkratické řečové prostředky navozujících kontakt mezi mluvčím a posluchačem. Pozdravy totiž s sebou přinášejí informaci o vztahu mezi účastníky komunikace. Pozdrav *dobrý den* je v češtině pozdravem formálním, odtažitým, který ustavuje mezi mluvčím a posluchačem sociální vzdálenost, na rozdíl od pozdravu *ahoj*, který ukazuje, že vztah mezi mluvčím a adresátem je emoční, založený na určité blízkosti jejich sociálních pozic, anebo že rozdílnost jejich sociálních pozic ztrácí na relevantnosti. Pozdrav *dobrý den* ovšem získává svou zdvořilostní hodnotu až v okamžiku jeho vyslovení, tzn. v určitém sociálně signovaném kontextu. Jinak ve slovníku se jedná o lexikální výbavu ničím nespécifickou.

Také segment funkčního rozpětí, stejně jako příslušný registr, mají svou vnitřně organizovanou stavbu, která utváří u mluvčích konkrétního jazykového etnika pragmatický návyk (dle našeho názoru velmi obtížně odstranitelný či pozměnitelný), jehož funkcí je zabezpečovat trvání společenského konstruktu daného etnika jemu vlastním vnitřním pořádkem regulujícím chování mluvčích v celém entolingvistickém areálu. Toto trvání etnika je podporováno ontologickým bezpečím, které mluvčí podvědomě vyhledávají u druhých a které pro druhé vytvářejí tím, že se budou řečově chovat tak, aby splnili očekávání na straně své i na straně těch druhých. V této souvislosti lze hovořit o adresátu jako skutečném partneru komunikace. Za vnitřní pořádek, který reguluje trvání etnika, lze považovat způsob, jakým mluvčí nasedají do komunikační události jako jednotky, mezi nimiž vzniká napětí. Může se jednat o přepětí, které je nutí se noremně od sebe oddalovat, anebo lépe řečeno, nepřibližovat se jeden k druhému. Hovoříme o kultuře vzájemného vzdalování, kam patří např. čeština, němčina a angličtina. Mluvčí si udržují odstup. Jiným způsobem fungují společnosti vzájemného přibližování, kam spadá především evropská španělština, hebrejštiny, která maže sociální rozdíly mezi mluvčími tím, že

je všechny uzavírá do bubliny solidarity, která se projevuje mnohem menší nepřímostí ve vyjadřování. Sociální hodnotou v kulturách vzájemného vzdalování je respekt k sociální pozici adresáta (čes. *Mohl bych si od tebe vzít jednu cigaretu?*); v kulturách vzájemného přibližování je sociální hodnotou sdílení, afiliace, vcítění se, empatie (špan. *Me tomo un cigarillo tuyo* = čes. **Beru si od tebe jednu cigaretu*).

Řečová zdvořilost jako řečový habitus, který se uplatňuje v rámci jazykového trhu, je jakýmsi abstraktním směnným artiklem, díky němuž mluvčí zabezpečují své potřeby, a tím pádem uspokojují své požadavky různého druhu. Pro uspokojení potřeb, a tedy k satisfakci mluvčího (ale i adresáta), může docházet různými způsoby řečového chování, tzn. i těmi, jež jsou považovány za substandardní či nenormní (*Ty jedna blbá krávo, nesar a okamžitě mi podej cigára*).

Všechny takové řečové habity jsou zpřístupněny pragmalektem, který funguje jako jakýsi pragmatický parser/dekodér, jenž vyhodnocuje situační kontexty a jenž následně na základě jejich charakteristik určuje, zdali je potřeba se v té či oné situaci chovat zdvořile či nezdvořile. Tuto diskriminaci ve způsobech chování mluvčí pociťuje, pokud tápe, zdali je potřeba se chovat v souladu s normou, anebo si mluvčí může dovolit normu záměrně porušit. Hovoříme o tzv. pragmatické aktualizaci. Musí k tomu být nastaveny vhodné podmínky (např. pro vtipkování). K aktualizaci může dojít i v tom případě, je-li mluvčí pod tlakem – v tomto případě hovoříme o tzv. emergentní řečové situaci (*Zachraňte mě / Podejte mi ruku / Pomozte mi x *Mohl byste mě, prosím, zachránit? /* Nepodáte mi ruku? / * Nemůžeme mi pomoci?*). Rozkazovací způsob se zde používá jako prostředek emergence, kdy se mluvčího zisk stává prioritou a prostřednictvím takové řečové směny útočí mluvčí přímo na adresátův altruismus, který vede k záchraně druhého jako primární podmínky trvání společnosti. Pragmalekt je na jedné straně podmíněn celkovou podobou společenského diskurzu, který je v dané době, v daném civilizačním okruhu a v daném politickém uspořádání považován za módní. Diskurz pak určuje i další, neřečové a do jisté míry i znakové chování mluvčích (oblékání, vědní paradigmatata atd.). Metaforicky bychom mohli nazvat pragmalekt jako operační systém,

který třídí data výhradně dle jemu vlastních pravidel. K módnosti jazykového prostředku se můžeme opět vrátit do první československé republiky, kdy byl rozvinut honorifikační systém zájmenného oslovení (tykání – vykání – onkání – onikání), které si každé rezervovalo prostor pro určitý typ sociální relace.

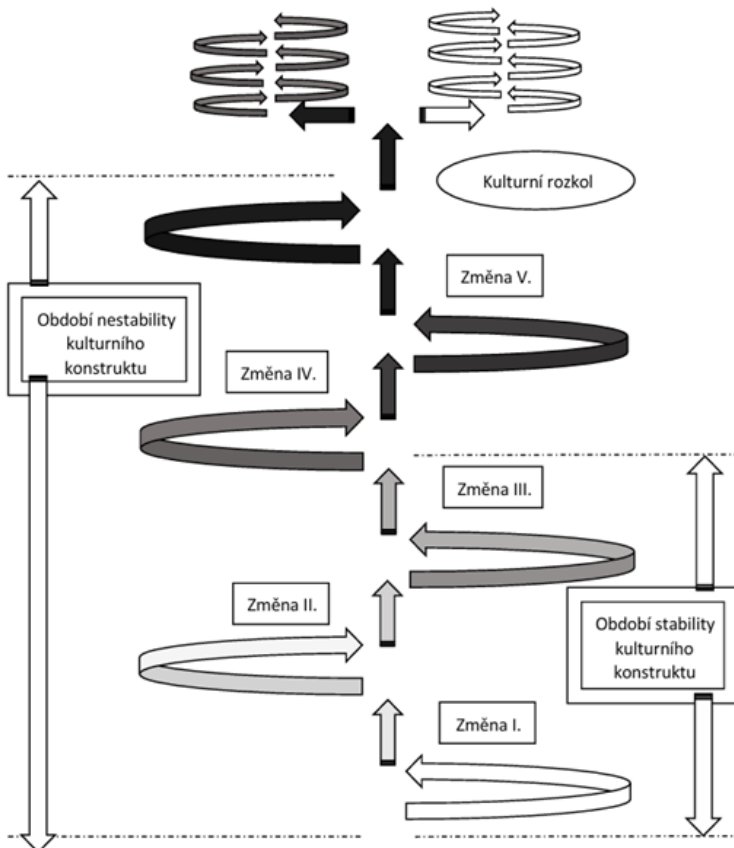
Tykání bylo projevem vztahu emoční blízkosti – otec i matka si navzájem tykali; prostřednictvím tykání se obraceli na své rodiče. Onikání bylo projevem vztahu emoční blízkosti zatížené respektem vůči autoritě rodiče – děti svým rodičům onikali (*Již se těšíme, až tatínek přijdou domů*). Onkání bylo projevem sociální asymetrie: služebná se obracela na paní domu prostřednictvím přímého oslovení třetí osobu s explicitně vyjádřeným referentem (*Bude si paní továrníková dnes ještě něco přát?*); paní domu se obrací na služebnou rovněž onkáním, většinou doprovázeného křestním jménem (*Anka, posbírala všechno šatstvo a odnesla je do čistírny*). Postupně začalo pronikat vykání do onkacího a onikacího systému, a tak jej narušilo, čímž se připravila cesta k redukci původní honorifikační třetí osoby ve prospěch honorifikačního vy, které zdůrazňuje svou sémantikou osobu v jejím pluralitní podobě. Pluralitní podoba adresáta je vlastně vyústěním onkání a onikání, neboť po setření ekonomických rozdílů za druhé světové války a po ní, došlo k rozrušení hierarchických rozdílů třídních a adresát byl vnímán jako osoba (první složka) v určité společenské roli (druhá složka).

Na straně druhé je pragmalekt řízen také individuálními potřebami mluvčího, které vstupují jako proměnné ovlivňující volbu jazykových prostředků – patří sem především zisk a ztráta, které může mluvčí ve svém tažení za uspokojením svých potřeb způsobit, a také jeho status a role stojící vůči statutu a roli dalších komunikantů, čímž se dynamizuje vzdálenost mezi mluvčími. S tím je spojena i potřeba podporovat společenskou tvář adresáta, anebo tvář svou. V každém případě vzniká mezi komunikujícími určité napětí, které je potřeba vyrovnávat strategickými jazykovými směnami.

Námi představené schéma vztahu mezi jazykem a kulturou na jedné straně, a na straně druhé společností, která je ovlivňována takovým samoregulujícím se bezpečnostním řečovým mechanismem, má ještě

jednu podstatnou charakteristiku. Řečová zdvořilost je nedílnou součástí vývoje společenského a řečové jednání mluvčích vychází z podvědomé známosti, čitelnosti či přístupnosti společenské struktury, ve které člověk žije a která se překrývá s pocitem domova v širším smyslu slova. Svým řečovým chováním mluvčí tuto strukturu zpětně potvrzují, a zabezpečuje tak její trvání. Jedná se tedy o závislost cyklickou. Kromě toho, dynamika společenského vývoje vede ke změnám, které podmiňují také změny v pragmatickém zdvořilostním návyku a závislost je v tomto případě dopředná.

Typologie závislosti změn řečového paradigmatu na kulturní změně

Složení obou závislostí dochází k pohybu na spirále, která odpovídá antropologické spirále kulturního vývoje společnosti. Vývojová šroubovice je tedy vzorcem, dle kterého fungují společnosti v užším smyslu slova, i kulturní konfigurace či kulturní okruhy v pojetí civilizacím.

Má-li být společnost zachována v trvání a zároveň má-li zůstat neohrožena přílišným počtem změn, musí být tyto změny společnosti vstřebány tak, aby byla stále zachována pragmatická homogenita, tzn. přijatelnost pragmatického návyku napříč všemi mluvčími.⁶¹ Jinými slovy každý jeden mluvčí z etnolingvistického areálu musí být schopen akceptovat rozdílné pragmatické návyky řečového typu transgeneračně; totiž mluvčí mladší generace se budou ve svém pragmatickém návyku odlišovat od mluvčích starší generace tak, jak přijímali vývojové změny, a jak je následně uplatnili v jejich pohledu na svět.

Jedině takto udržuje společnost ve svých hranicích na konkrétním časovém úseku svou ontologickou bezpečnost. Dynamika změn tedy dodává společenskému konstruktovi na pružnosti. Pružnost je ovšem možná jen do takové míry, pokud je udržitelná. Udržitelnost je dána pouze takovým globálním součtem změn, který nevede k roztržitému společenskému diskurzu. Funkčnost pružnosti systému je tedy podmíněna jeho stabilitou, což odpovídá lingvistickému pojmu *pružná stabilita* (Mathesius 1932).

61 / Pragmolekt jako struktura vnášející do etnika sociální hodnoty je možno vnímat jako žebříček hodnot etnické společnosti komunikující jedinečným etnickým jazykem. Žebříček hodnot je podmíněn náboženskou orientací a tradičními kulturními vlivy, z nichž struktura vzájemných vztahů vychází. V některých společnostech dochází k míšení různých návyků, které se dostávají do kontaktu, jsou šířeny kulturním driftem a difúzí a mohou způsobit rozpad koherentní společnosti. Jedním z prostředků zajišťujících společenskou soudržnost, je jazyk. V případě mnohoetnické společnosti nikoliv jazyk etnický, nýbrž jazyk úřední. Úřední jazyk nastavuje stejná pravidla pro všechny, nastavuje u většiny mluvčích hodnotový systém umělé. Tím pádem se mezi etniky v jednom státním společenství s jediným úředním jazykem stírají rozdíly, a je tak u nich eliminován dojem cizosti. V prostoru bývalé Jugoslávie byla úředním jazykem (ale nejen jím) udržována určitá společenská hodnota mluvčího. Úřední srbochorvatština zakrývala rozdílnosti ve vnímání světa; taková divergence v obrazu světa se ukázala až poté, co došlo k pádu centrální vlády a úřední jazyk přestal plnit svou celospolečenskou funkci. Došlo k odhalení etnických skupin, které se již vyjadřovaly svým vlastním etnickým jazykem, který vycházel z jiného hodnotového systému. Různé hodnotové systémy odhalily rozdílnosti v obrazu světa a jeho výkladu, což vedlo k rozštěpení společnosti, k dehumanizaci některých etnik a k následné genocidě. Jinak řečeno, homogenitu společnosti udává diskurz vycházející z hodnotové orientace jazyka. Jedině udržitelný diskurz je bezpečím pro etnikum.

SCHIZMOGENEZE

Stane-li se společenský diskurz dvoukolejným, společnost nebyla schopna takový počet změn (popř. tak výraznou kvalitativní změnu) přijmout a dojde ke schizmogenezí (Bateson 1936), jež může vyústit až k roztržštění etnika na dvě protistojné složky, z nichž každá se bude jevit vůči druhé jako kontrakultura. Ta může vést (a v minulosti zcela jistě vedlo a v budoucnosti zcela jistě povede) ke geopolitickému boji eskalujícímu v občanskou válku. Batesonova teorie schizmogeneze vychází z předpokladu, že některé rituálové chování (zdvořilost v řeči je rituálová) může zabraňovat schizmogenetickému chování, tj. eskalaci konfliktu mezi dvěma protistojnými skupinami. Schizmogeneze může být komplementární (většinou mezi společenskými třídami), anebo symetrická, kdy jsou skupiny na stejné úrovni, a snaží se soupeřit tak, že se vzájemně předhánějí.

Oba typy schizmogeneze vyvolávají reakci, která prohlubuje rozpor a zvyšuje rozdílnosti mezi oběma skupinami, čímž vzniká propast, která se stává čím dál tím hůře nepřekonatelnou. Vzájemné porozumění přestává být prioritou vztahu; je nahrazeno primárním směřováním k vytváření a udržování apiorního konfliktu. Vždy je ovšem nutno mít na zřeteli, že u velkých schizmogenetických konfliktů vzniklých mezi národními/národnostními či náboženskými společenstvími, bylo nutno tuto konfliktní propast vyvolat, a pak následně uměle udržovat jako jediný možný relační vztah mezi jedním a druhým společenstvím.

Válka, ozbrojený boj, neustávající diskuze, vzájemné napadání, potírání jedněch druhými a naopak, to vše je udržováno institucionalizací hodnotového žebříčku (lépe řečeno přeregistrováním hodnot v jeho škále) a následně byrokratizací, která se o zacházení s druhými postará po stránce realizace etnické čistky tak, aby jednotlivé kroky (představované jednotlivými akcemi jejích členů) vypadaly jako byrokratické úkony, které zapadají do jednotného schématu jediné pravdy (srov. Bauman, 1989).

Byrokraticky živená schizmogeneze má značné dopady na vytvoření „dvojího standardu“, který se pak utlačitelům jeví jako natolik přirozený, že vzájemný altruismus se nemůže prosadit, i kdyby byly je-

jich pohnutky sebelepší. V civilizaci je to vždy byrokracie, která udává společenský tlak na jedince, neboť sama společnost, tedy masa obyvatelstva je takto dominována novým způsobem hry, který byl do té doby považován za neetický, nemorální. A protože se jedná o způsob vedení hry, změní-li se dříve zapovězená pravidla na pravidla možná, stanou se přitažlivými a každý ze zúčastněných hráčů se jich pokusí využít pro svůj osobní zisk. Schizmogenezé je tedy pro společnost jevem patologickým.

Tím se opět dostáváme k tomu, že řečová zdvořilost jako stabilizační složka vývoje společnosti je její nedílnou součástí a funguje jako antischizmogenetický mechanismus, který zabraňuje divergenci ve vnímání světa, a to pomocí regulované komunikace, jež je realizována prostřednictvím výběru omezeného počtu jazykových prostředků.

Řečový zdvořilostní mechanismus zajišťuje bezpečí tím způsobem, že eliminuje anebo neutralizuje komunikační riziko, které by mohlo vést k neúspěšné komunikaci. Neúspěšná komunikace je taková, která nenabízí splnění záměru na straně mluvčího a neshoduje se s očekáváním adresáta. Mluvčí a adresát tedy představují výkonnou osu textu (srov. Zelinková (1987: 9), mezi jejímiž extrapóly se veškeré řečové kontakty uskutečňují.

Homo Tutus

PRAVIDLA HRY

V konverzační hře dochází k vzájemné konkurenci pravidel či maxim, které je mluvčí nucen ctít, je-li jeho řečové chování racionální. Racionalita je jediným příčinným základem existence řečové zdvořilosti jako řečového mechanismu, neboť vznikla jako společensky podmíněná řečová nutnost s účelem zabezpečit mluvčímu statky a prožitky kulturní společností nabízené, a to komunikačním principem nevyvolávajícím sankce. Jako racionální chování se definuje pouze takové, které přináší mluvčímu splnění jeho záměru, jenž je spřažen s biologicko-sociálními potřebami v rámci společenství.

Racionalita je komplikovaná v tom, že se chováme tak, abychom se vyhli situaci, která by znemožnila naše přežití. Tím pádem se upínáme nejdříve k lidem, kteří nám jsou nápomocni takové hrozby vytěšňovat či odklánět. S druhými, které neznáme, je ovšem naše chování mnohem komplikovanější a je ukryto v automatizaci a vychází z nevědomí: je to jakási automatizovaná, nevědomá racionalita: *každodenní lidské chování je často výsledkem skrytých sil, které mohou působit rozumně, jejich působení si však nemusíme uvědomovat* (Wright, 1995 [1994]: 267). Situace je zajímavá i v tom, že svědomí člověka je natolik tvárné, že umožňuje

sebeklam. Sebeklamem se snažíme předčít naše projevy chování a modifikovat je tak, aby adresát nezjistil, že užíváme klamu. Tedy aby klam nebyl odhalen, musí být obalen do sebeklamu, který nenechá biologické tělo projevit to, že klameme. Totiž teorie sobeckého genu (Hawkins, 1976) mimo jiné uvádí, že základním předpokladem pro dorozumívání zvířat je klam. Trivers (in Hawkins, 1976) v předmluvě k této knize uvádí, že musí existovat tlak na selekční proces tak, aby sebeklam ukryl určité pohnutky do podvědomí, čímž není poznat, že ke klamu dochází.

Veškeré řečové chování mluvčího lze zastřešit pravidly, která již byla vyřčena jako pragmatické principy kooperace a zdvořilosti. Griceova kooperace (1975) a Leechův princip kurtoazní komunikace (1983) sice uvádějí maximy, které se v mluvních aktech dialogických snaží nalézt abstraktní princip řečové výměny, nicméně nepokrývají celý komunikační prostor. Ten je součástí *určité sociální skutečnosti, souborem [všech] sociálních procesů, které v dané společnosti probíhají* (Kořenský a kol. 1987, s. 19). Pociťujeme tedy potřebu doposud nastavené pragmatické zákony upravit a obohatit o další pravidla, která se nekonfliktního průběhu komunikace dotýkají a která navíc operují s antropologickou perspektivou řečového kontaktu.

Myslíme si, že takto ucelený soubor pravidel teprve pokrývá všechny proměnné na výkonné ose dialogického textu. Pravidla konstituují tuto osu jako její segmenty,

- 1) které fungují jako pragmatické činitele textu
- 2) a tyto fungují jako filtry, přes něž je celý komunikační záměr mluvčího přefiltrován ještě před vyřčením samotného mluvního aktu.

Filtrace přes výkonnou osu následně dodává mluvnímu aktu

- 1) prostřednictvím spolehlivě pragmaticky funkčních jazykových vehikulů
- 2) konvenčně kódovanou a dekodovatelnou podobu záměru,

- 3) odpovídající ilokační síle výpovědi,
- 4) a to tak, že je maximálně favorizován komunikační úspěch a minimalizován neúspěch
- 5) vedoucí k satisfakci obou komunikantů
- 6) v komunikační události zaobalené do ontologicky-komunikačního bezpečí.

Funkčnost systému bude zabezpečena pouze pod podmínkou, budou-li mluvčí a adresát sdílet předpokladovou bázi a budou-li mentální vybavenost mluvčích na straně jedné, a jejich psycholingvistické schopnosti na straně druhé odpovídat populačnímu standardu.

Ustanovený zdvořilostní mechanismus odvíjející se na výkonné ose mluveného dialogického textu, vycházející z abstraktní vzdálenosti mluvčího a adresáta, pojmenujeme jako *Bezpečnostní komunikační princip* (*Principium Securitatis Coniunctionis*).

BEZPEČNOSTNÍ AXIOM

Pro popis Principu a pro orientaci v jeho definici a vnitřní struktuře opouštíme tradiční terminologické pojetí maxim, jak jsme je chápali doposud a nahrazujeme je terminologickou jednotkou *pravidlo*. Pojem *maxima* rezervujeme pouze pro tu zásadu, jež vychází z tak zvaného *komunikačně-bezpečnostního axiomu*, o němž se domníváme, že pro něj není potřeba hledat formální důkaz. Tento axiom nabývá podoby *maximy bezpečnosti* (*maxima securitatis*), která zní:

Komunikuj tak, abys nevystavil nebezpečí sebe ani druhého

Tato supermaxima bezpečnosti zůstává centrální zásadou pro adekvátní vedení komunikačního procesu a teprve z ní se pravidla odvíjejí; ontologická bezpečnost obalující celý průběh komunikační události se zpřítomňuje tím, jak mluvčí volí jednotlivá pravidla bezpečnostního principu a jakou jim přiřazuje funkční hodnotu.

Přiřazování se děje na základě evaluace kontextu a na základě schopnosti vnímat jednotlivé jeho složky jako pragmaticky relevantní. Kromě toho je v daném okamžiku zcela zásadní také mluvčího zkušenost, neboť ta funguje jako regulátor výběru strategií orientovaných na konkrétní komunikační cíl.

Všechna pravidla Principu jsou subsumována bezpečnostní maximě, jež determinuje způsob, jímž se budou jednotlivá pravidla mezi sebou kombinovat, jaká mezi nimi bude vznikat konkurence, jaká bude vzájemná podpora jednoho pravidla druhým atp. Dodržovat maximum bezpečnosti tedy není v posledku nikterak jednoduché; jedná se zpravidla o velmi komplikovaný a celou sérií proměnných řízený evaluační proces, jehož „algoritmický zápis“ má podobu pragmatického, uvnitř hierarchicky strukturovaného systému.

Abstraktní funkčně-strukturní schéma pragmatického návyku je v etnolingvistickém areálu intersubjektivní. Tento abstraktní mechanismus spouští a řídí evaluační proces, který je velmi omezený mantinely, které samotný mechanismus svou typologií a přirozeností vytyčuje (určení a ustavení vzdálenosti mezi mluvčím a adresátem, zapovídání tabuizovaných témat, určení způsobů pozdravů, formulování komplimentů, nutkání mluvčího vyjadřovat se nepřímou, vyrovnávat ztráty atp.). Evaluační proces lze postavit na roveň *sociálně-komunikačnímu kalkulu*, jehož zvládnutí volá po minimálních rozumových, psycholingvistických a zkušenostních charakteristikách mluvčího.

Komunikačně-bezpečnostní Princip založený na jediné maximě a na několika pravidlech odkazuje na kantovský *kategorický imperativ*, jenž upřednostňuje hodnotit morálku na základě nikoliv důsledků, nýbrž motivů⁶²; tedy i proto nazýváme maximou právě jeden segment bezpečnostního komunikačního Principu, neboť charakter člověka vyžaduje, aby si nejdříve kladl maximy a pak teprve pravidla. Pravidla jsou často pedantská, a jsou to jen chodítka pro nedospělé. Maxima musí soudnosti určovat, který případ pod pravidlo spadá (Kant, 1992).

62 / Motivy jsou primární sociální hodnoty mluvčího a jsou vypěstovány návykem. Projevují se jako automatizmy v chování obecně, v jazyce a řeči se pak hovoří o stereotypech nebo o prototypch, které svým uplatněním na jazykovém trhu vedou k pozitivním důsledkům.

Rovněž je potřeba podotknout, že princip kooperace mezi účastníky komunikace (tak jak ho ustanovil Grice 1975) považujeme za stále platný do té míry, že jednotlivé složky řečového kontaktu musí splňovat svá očekávání, která by bez kooperace mezi nimi nebyla možná. Kooperace v našem pojetí ovšem pokrývá daleko větší prostor v celé šíři možných dialogických komunikačních aktů, jelikož jí subsumujeme nejen hledisko spojené se sociální normou, nýbrž také konverzační strategie, které původní Griceovy maximy opomíjejí. Mohli bychom říci, že celý Princip osciluje okolo *vlivu sociálních rolí a sociálních pozic účastníků, [...] jak nasazují různé registry a subregistry* (Hoffmannová, 1996: 27), což by mělo být v hledáčku sociostylistiky.

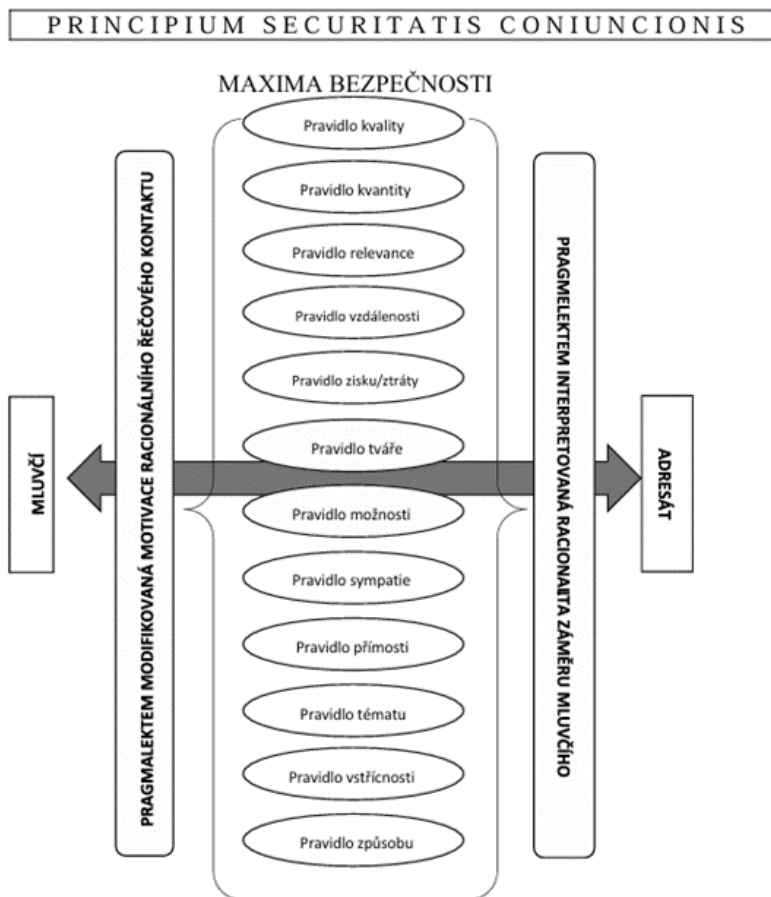
Nasazování registrů a subregistrů s pragmatickou zdvořilostní funkcí tedy vychází z existence latentního nebezpečí; je způsobeno již samotnou imanentní konfliktností řečového kontaktu vůbec. Zdvořilý řečový habitus je normalizovaným produktem společenského vývoje, který se v očích lingvisty vždy vyjevuje jako přirozená danost. Nicméně není možno na zdvořilost jako na stabilizační mechanismus nenahlížet jako na záležitost řízenou měřítkem legitimních praktik, jež tendují k *ustanovování systému sociologicky pertinentních jazykových opozic, které jsou zpětným překladem systému společenských rozdílů* (srov. Bourdieu, 2014: 29).

Z toho také vyplývá, že řečová zdvořilost je systémem sebekontrolním či autocenzorským, neboť se jedná o *kompromisní útvar, vzešlý z transakce mezi zájmem na vyjádření (toho, co je potřeba říci) a cenzurou, jež je inherentním rysem daných vztahů jazykové produkce, [...] již podléhá mluvčí obdařený určitou společenskou kompetencí, tedy více či méně symbolickou mocí nad symbolickými silovými vztahy* (Bourdieu, 2014: 53).

V některých společnostech je pak oficiálním jazykovým trhem vyžadována zdvořilostní rituálovost v absolutním smyslu slova, kde pragmemická forma prostupuje ve formule a sémantická kvalita takového mluvního aktu klesá až na nulu. Jedná se o takové společnosti, ve kterých je potřeba dodržovat axiologickou neutralitu jazyka, tedy takové, jež vykazují značnou míru nesvobody, čímž jsou mluvčí nuceni uzavřít se do performativní logiky rituálového vyjadřování symbo-

lické nadvlády.⁶³

Schéma bezpečnostního axiomu

63 / Pozůstatky takové symbolické nadvlády lze spatřovat např. ve small talku v angličtině, kdy se tématem small talku stává počasí. Počasí jako téma je zde symbolickým mluvním aktem. Mluvčí a adresát si noremně sdělují, že sdílejí vjemově interpretovaný text a že jejich hodnoty jsou nastaveny shodně. Jiný příklad symbolické nadvlády můžeme vidět rovněž v češtině 50. let. Náslinná tendence k zavedení tykání měla vyeliminovat ze společnosti zásluhovost a třídní rozdílnost. Tykání se tak mělo stát symbolem, který zrušoval rozdílnosti mezi účastníky komunikace. Tento symbol se ovšem v systému češtiny neprosadil.

KULTURÉMY

Pravidla Principu lze vydělit do skupin, které figurují v pragmatickém systému jazyka a ve společenských vztazích intersubjektivně jako aspekty, kterých může řečová zdvořilost více či méně nabývat. Jedná se o aspekty, které vystupují jako kulturémy, tedy základové a *standardní kulturní modely, které z hlediska interkulturní psychologie představují typické formy vnímání, myšlení, hodnocení a konání většiny jejich příslušníků* (Pekarovičová, 2001: 317-318). Tyto jedinečné kulturní fenomény jsou nositeli hodnot společností uznávaných jako pertinentních pro řečový kontakt.

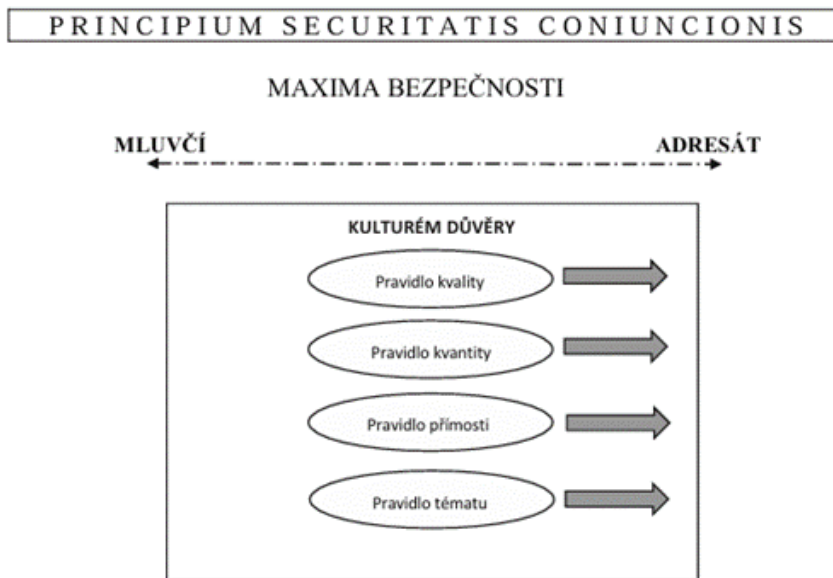
Pertinence se tu rovná jejich schopnosti fungovat jako relátory či orientační ukazatele vztahující *obsah textu k reálnému, objektivnímu času a prostoru [...] na základě zpracování [...] a vtažení obsahu ke komunikační události* (Mluvnice češtiny III, 1987: 706).

Základní kulturémy vycházející z Principu komunikační bezpečnosti otevírají cestu k typologii, která operuje s kombinacemi jednotlivých zdvořilostních pravidel. Kombinovatelnost může být interkulturně různorodá; uvádíme tři základní vztahové regulativy, které jsou uplatnitelné na kultury euroamerického civilizačního okruhu. Kulturém je tvořen pravidly, která se orientují buď k ohnisku mluvčího, nebo k ohnisku adresáta. Vzniká tak svazek pravidel, jejichž směr může být otočen a vznikne kulturém opačně orientovaný:

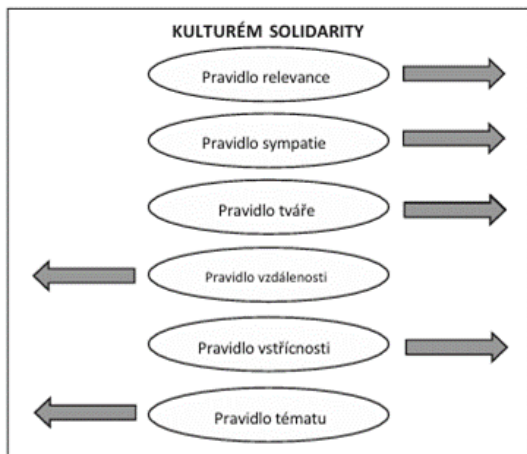
- A) kulturém důvěry – nedůvěry
- B) kulturém solidarity – rezervovanosti⁶⁴
- C) kulturém rezervovanosti – otevřenosti

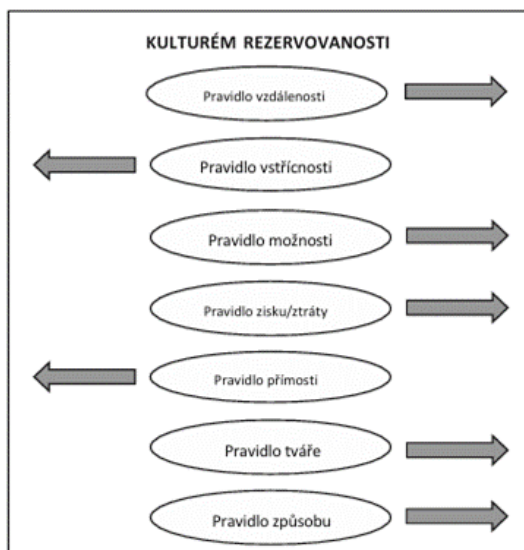
64 / Z rezervovanosti vychází zásluhovost. Tu je nutno chápat jako vztah mluvčího k adresátovi založený na respektu sociální pozice druhého. Tento respekt je ovšem také možno vnímat jako sdílení respektu, kdy mluvčí i adresát takové vyjádření očekávají. Jestliže je španělská společnost považována za solidaritní, protože mluvčí a adresát sdílejí blízkost a sociálněekonomickému zařazení nepřikládají na relevantnosti, pak mluvčí češtiny jsou solidární jeden s druhým rovněž, neboť takovou solidaritu realizují vyjádřením úcty k sociálním souřadnicím druhého. Toto sdílení je tedy sdílením rezervovaným; k adresátovi my Češi přistupujeme téměř vždy v symbolice adresátových zásluh.

Vnitřní stavba kulturému důvěry

Vnitřní stavba kulturému solidarity a rezervovanosti

Uplatňováním souboru řečových pravidel vzniká *funkční řeč* v širším smyslu slova jako *činnost spjatá s určitými typy nebo třídami typů společenského jednání, zpravidla v rámci určitého společenství, sociální skupiny* (Kořenský 1992: 81). Funkční řeč vykazuje výrazovou účelovost, jež není přenositelná na jiné funkční řeči v jiných etnolingvistických areálech, a kryje se pouze s jazykem daného společenství; neexistuje prvek funkční řeči jiný než pouze ten, který skýtá *langue*. V tomto případě je tedy orientace sociálně zakotveného řečového chování hodnotová a tuto hodnotu lze vnímat pouze účelností, kterou danému společenství poskytuje. Jazyk je nástrojem k funkční řeči a funkční řeč je nástrojem k nesankcionovanému chování; *hodnotu [jazyka] lze měřit jen tím, jak svému účelu vyhovuje, [...] a je úměrná míře, v níž se osvědčuje při plnění svého úkolu* (Mathesius, 1932: 14).

Každý kulturém pracuje s jinou mírou afektivity. Platí dvojí vnímání afektivity. V pojetí lingvisticky neterminologickém se jedná o účinek, který projev kulturému může mít na vnějšího pozorovatele

a na jeho hodnocení takových projevů.⁶⁵ V pojetí terminologickém se pak jedná o význam emoční, *kteřý obráží osobní vztah produktora jak k adresátovi, tak k obsahu sdělení. Některé jazykové znaky mají pouze emotivní konotace, jiné jsou hybridní povahy, vyjadřují emoce a zároveň odkazují k nějakým entitám* (Machová – Švehlová, 2001: 18).

Jiným vyústěním kulturému je pak typ psychosociálních vztahů, jež jsou výběrem jazykových prostředků orientovány na třídní/skupinovou/hierarchickou rozdílnost mezi mluvčími. Pragmatický návyk tedy může vyvolat dvě polarity psychosociálních vztahů – *sociální rovnost (symetrie) a nerovnost (asymetrie): asymetrie odráží sociální hierarchii mezi lidmi, malými a velkými skupinami* (Machová – Švehlová, 2001: 73). Mluvčí určitého kulturému se chová tak, aby splňoval očekávanou řečovou normu, jež je tímto kulturémem determinována; komunikační záměr mluvčího je tedy z hlediska formální sémantiky do té míry transparentní, že lze hovořit o intenci grecionské, v níž *záměr mluvčího je vyvolat u adresáta reakci na základě adresátova rozpoznání záměru vyvolat tuto reakci* (Koťátko, 1998: 258). Záměr mluvčího se tedy otáčí kolem os informativnosti a působivosti, z nichž s řečovou zdvořilostí je spjata osa druhá (srov. Nebeská, 1992). Je-li řečové chování mluvčího orientováno na působivost výrazu čili se zaměřením vyvolat očekávanou reakci adresáta, pak je žádoucí splňovat i výrazovou normu volených prostředků zabezpečujících konformnost výrazu, tj. výrazů zabezpečujících *pocit partnerství v komunikaci* (Popovič, 1983: 95).

Je-li komunikačně-bezpečnostní axiom platný, pak veškeré řečové chování a jeho hodnotová orientace se shodují s žebříčkem hodnot, které každý jedinec vyznává. Tím řečová zdvořilost jako fenomén opouští prostor vědního oboru lingvistiky a antropologie, a stává se předmětem zájmu axiologie. Totiž každým užitím znaku se aktualizují některé jeho hodnoty; *spojitost znakového dění s hodnotovostí není*

65 / Řečové jednání Španělů je celkově považováno za afektované (viděno prizmatem ostatních indoevropských jazyků). Hlasitost, rychlost projevu, nastavená fyzická blízkost mezi účastníky komunikace, doteky, gesta, vyjadřování komplimentů ukazují na řečové chování, které funguje jako sociální zoom – mluvčí se postupně jeden druhému přibližují, vstupují do prostoru, který je např. v české kultuře již považován za intimní. Navíc je španělština typická zálibou v názorové konfrontaci, která neznamená konfliktnost, nýbrž pravý opak. Projevem konfliktnosti je ve španělštině mlčení a nesdílení názorů. Mluvčí a adresát se vzájemně přitahují. Nenálepkují se sociálními symboly solidárního sdílení.

zcela propracovaná, důslednému uplatnění axiologického zřetele v lingvistice brání především to, že výchozí představa, co hodnoty jsou, je výrazně filozoficky i epistemologicky nejednotná (Machová – Švehlová, 2001: 80).⁶⁶

Odborný průnik do kulturémů, do jejich vnitřní stavby spojené s účelovostí systémů na jedné straně, a se způsoby exteriorizace účelovosti na straně druhé, dává u odborníků možnost popsat proces nabytí interkulturní kompetence. Ta zahrnuje víc než lingvistickou kompetenci, vztahuje se na společensko-kulturní pozadí, historickou zkušenost promítnutou do zvyků a tradic, které domácí uživatelé berou jako samozřejmé, proto je obvykle neuvědoměle přebírají do svého registru a podle potřeby je více méně automaticky používají v příslušných komunikačních situacích (Pekarovičová, 2001: 318). I vznik takto kulturně-lingvisticky orientovaného výzkumu by přinesl celou řadu nových odhalení, která se v neprostopupné houštině sociálních vztahů mezi mluvčími skrývají a která lze uplatnit i prakticky v oblastech diplomatického styku, v interkulturním vyjednávání, ve způsobech obchodování, pro pečlivější zacílení reklamy, při studiích filologů a též při překladu uměleckých děl či soudním tlumočení, popřípadě při vynášení soudních judikátů nad jinak kulturně orientovanými cizinci.

Kulturémy jsou v posledku způsobem života společnosti, jejím ustáleným mechanismem jednání všech jedinců; jinými slovy se jedná o modus vivendi daného společenství, které nazýváme sociální modalitou.⁶⁷

Mluvní akty procházející pragmalektickou racionalitou jsou tedy strukturní řečově kulturní prefabrikáty, které řečový registr nabízí jako celky. Tato automatizace při výběru hotové struktury na úrovni languové vede k zefektivnění komunikačního procesu a nabízí mluvčímu i adresátovi spolehlivě fungující bezpečnostní akční i reakční

66 / Afektivita v českém prostoru je dána zásluhovostí, tedy principem nastavení sociální hodnoty adresáta tak, aby byl pro mluvčího méně dosažitelný. Adresátovi český mluvčí jako by přiděloval určitou sociální nálepkou. A právě udržení této nálepky vyvolává u českých mluvčích účinek bezpečí.

67 / Domníváme se, že česká kultura vykazuje spíše rysy germánské sociální modality, což je dáno neustálým vzájemným působením české a německé kultury, později překrytím české kultury německými prvky, které v ní zůstaly dodnes. Naopak peninsulární modalita, tj. modalita řečového chování ve Španělsku je dána spíše svým neokolím, neboť Španělsko je v podstatě izolováno od zbytku Evropy a bylo až do roku 1975. Vznikla tam velmi specifická situace, kterou někteří lingvisté považují za kulturu nezdvořilou (Ardila 2006). Typ řečového chování také určuje temperament vycházející z klimaticko-geografických podmínek.

strukturní prototypy. Navíc je automazitace propojena s hodnotovostí; řečové chování mluvčího, jež považujeme za správně pragmaticky vyměřené, distribuuje do společenského prostoru určité intersubjektivně vnímané hodnoty. Ty jsou přijímány automaticky a jejich kvalita se vyjevuje až v situaci, kdy jsou porušeny.

Pragmémické svazky tedy fungují jako rituálové položky, které mluvčí čerpají v jejich celistvosti. Přítomnost jednoho pragmému v řeči může mít vlastnost pragmatického parametru a na jeho základě se dají odhadovat i další pragmémická zatížení mluvních aktů. Ve zdvořilostně společnostech je potřeba v mluvních aktech operovat s několika typy pragmémů;

- 1) *stabilizátory*, které upravují, regulují a posteriori, nebo nastolují a priori abstraktní sociální vzdálenost mezi komunikanty;
- 2) *ekvilibrátory*, které vyrovnávají potenciální konfliktnost, především zisk a ztrátu, anebo nabízejí pozitivní hodnocení tváře adresáta za účelem rozšíření operativního prostoru;
- 3) *intenzifikátory*, které následně míru stabilizace nebo ekvibrace podepírají.

Uvedené tři typy *funkčních regulátorů* se objevují v mluvních aktech najednou a jsou příčinou jeho sémantického vyprázdnění na úrovni nulového kontextu; ovšem v sociálně signovaném kontextu se jedná o jazykové produkty plnovýznamové.

Je-li řečová produkce v mluveném dialogu řízena pragmatickými normami, pak lze z takového popisu pragmatického habitu v jednotlivých společenstvích vypožarovat ustálené a automatizované chování, které vyúsťuje v krajový behaviorální kolorit, kterým se jeho mluvčí vymezují vůči krajovým koloritům jiných společenství.

Závěrem je potřeba říci, že znalosti o etnickém jazyce, znalosti jeho sociální funkci, a odkrytí axiologické hodnotové soustavy daného etnika vede k vytváření prototypických etnických modelů chování,

jejichž pochopení může značnou měrou přispět ke zdárnému vedení mezikulturní a mezietnické komunikace, jež je významnou složkou bezpečnosti a rovnovážného stavu lidského světa. V psychologii se operuje s pojmem *modální osobnost*, která nejvýstižněji charakterizuje příslušníka dané kultury s jejími rysy a vlastnostmi. Je způsobena mj. i faktem, že společnost určité sociální hodnoty vnucuje a klade důraz na napodobování a vyhraněnou individuálnost příliš vysoko nehodnotí (srov. Soukup 2004: 82-96).

Každý kulturém vyvolává u mluvčího určitý typ vnitřního přepětí, které pramení z požadavků, které na něj nakládá společnost a které je mluvčí nucen dodržovat, aby se nevystavil sankcím. Složitost výkonné osy a normovaná sociální vzdálenost mezi mluvčími v interakční situaci vytvářejí podvědomý tlak na pravidlo způsobu, které musí mluvčí mít neustále na paměti především v těch kulturách, kde je osa složitěji konstruovaná. Každému etniku je tak prostřednictvím pragmatického návyku vtělen určitý typ komunikačního stresu: ten může být eustresem ve společnostech vzájemného přibližování nebo distresem ve společnostech vzájemného vzdalování. Vzájemné sblížování je regulováno kulturémem solidarity, naopak vzájemné vzdalování je regulováno kulturémem rezervovanosti.

SEDMÁ FUNKCE JAZYKA

Není od věci se na tomto místě pozastavit nad funkcemi jazyka, které ustanovil Jakobson (1969) jako externí projevy existence jazyka jako fenoménu, jenž má vliv na dění ve společnosti a na jedince, který se prostřednictvím jazykového dorozumívacího kódu dokáže společensky orientovat a vyznat se ve složitosti vjemově vnímaného světa kolem něj. Dojde-li v budoucnosti ke skutečnému odhalení komunikačních hodnot jako kulturního prvku dané společnosti, který se exteriorizuje v řečový kulturém, pak dle našeho názoru není od věci vnímat jazyk jako kulturní artefakt. Kulturní artefakty jsou sice ve všeobecné rovině pojímány jako fenomény materiální povahy, ovšem

lze jim subsumovat také jazyk psaný (literární) či písmo samotné, jež by bez jazyka nevzniklo.

Vedle funkce referenční, expresivní, konativní, fatické, metajazykové a poetické lze uvažovat o jazyce jako o způsobu hry v pojetí Cailloisově, která je *institucionalizovanou formou hry včleněnou do sociálního života* (srov. Borecký, 1996: 142) a vycházející z podstaty MICRY (nápodoby), do níž spadají

- 1) uniformy
- 2) etiketa
- 3) ceremonie
- 4) zaměstnání

Pojem etiketa je potřeba chápat synonymně k pojmu funkční řeči, jež funguje jako kulturní vzor zamezující zpřetrhání vztahů, a naopak zabezpečující trvání vztahů mezi jedinci za účelem jejich vzájemné satisfakce a též za účelem vyrovnání potenciálních konfliktů a nedorozumění (srov. Callois, 1998).

Jiné typy jazykových her jsou pak kulturními formami na okraji společnosti, kam spadá např. divadlo, literatura, které jsou pouhými metaforami světa či alegoriemi jeho fungování. Takové typy jazykových her jsou v posledku úpadkovými formami živého jazyka, i když jim tímto rozhodně nelze upírat jejich výsostné místo v umění obecně. Na druhé straně jsou pak formy jazykové hry patologické, jež představují odcizení jedinců eskalující v šílenství, zmatení mysli a rozdvojení osobnosti (srov. Borecký, 1996: 142), a tedy v nebezpečnou situaci, před níž je mluvčího potřeba ochránit a kterou je potřeba ze společnosti též odstranit jako její nežádoucí prvek.

Institucionalizovaná jazyková hra má tedy celou řadu různých funkcí, z nichž šest spadá pod Jakobsonův komunikační model; naskýtá se otázka, zdali existuje funkce sedmá, tj. funkce bezpečnostní. K takovému uvažování nás vede předpoklad, že jazyk je jediným způsobem, jak lze ve světě lidí zabránit konfliktu, který přerůstá do zločinného ozbrojeného násilí za účelem mýcení etnik či územního

zisku. Je potřeba si uvědomit, že válkám, které již proběhly, se nedalo zabránit diplomatickou cestou, tj. strategickým, velmi promyšleným a způsobně organizovaným řečovým chováním a řečovým vyjednáváním. Kolik by ovšem bylo vzniklo na světě konfliktů, kdybychom byli rezignovali na diplomatický jazyk jako na jedinou spolehlivou složku vzájemného porozumění a tolerance na jedné straně, a bezpečnostního vyvážení světa na straně druhé?

Řečové chování totiž, jak jsme se snažili představit v této studii, takovou schopnost udržovat bezpečnost etnika vůči jiným etnikům, bezesporu má, i když ne vždy se ukáže jako funkční, stejně jako se např. estetická funkce jazyka nevyjeví u uživatelů jazyka literárně nenadaných.

Rovněž sedmá funkce jazyka vychází ze strukturní perspektivy, kterou se snažíme námi studovaný fenomén uchopit a objevit jeho řečové funkční infrastrukturu. Funkční rozpoznání řeči a její společenské hodnoty jsou rysy, vnitřně uspořádány v systém; potvrzují samotnou existenci strukturální antropologie, jak ji ustanovil Lévi-Strauss a již lze shrnout následujícími axiomy:

1. *Pozorovatelné a vědomé úrovně jevů jsou užitečné jen jako východiska ke zkoumání principů jejich skladby;*
2. *Úkolem je objevit principy klasifikace, které organizují a podmiňují kulturní skutečnost;*
3. *Cílem je formulace matematických zákonů společenské organizace. Základem je proniknutí pod zdánlivou jedinečnost a rozmanitost empirických jevů a odhalit skryté univerzální struktury (infrastruktury), které usměrňují, koordinují a regulují lidskou činnost (Soukup, 1997, s. 50).*

Strukturní vnímání člověka a jeho sociální složky, zahrnující lingvistiku, ovšem již z podstaty věci sleduje pouze zúženou parcelu chování a bytí člověka, tj. právě jeden segment lidské integrity, již je potřeba neustále vnímat jako nedělitelnou. Jedině integrální antropologie a její principiální integrování všech věd o člověku může podat co nejvíce objektivní popis člověka žijícího v konkrétním kulturním

společenství. Řečová zdvořilost je pak složkou, která spadá do oblasti kontrolních mechanismů, kterými člověk jako živočišný druh modifikuje celý repertoár agresivního chování (srov. Janata, 1999). Navíc, a to bychom chtěli zdůraznit, funguje řečová zdvořilost jako modus operandi tohoto repertoáru, neboť *v širším slova smyslu je agrese jakékoliv jednání a chování, které směřuje k dosažení určitých výhod a prosazení cílů, které člověk naplánoval, a kterých chce aktivně a cílevědomě dosáhnout. Mluvíme o tzv. agonálním myšlení a jednání* (Cichá, 2007: 131). Z toho vyplývá, že řečová zdvořilost je tedy *adaptací vrozené agresivity* a je zároveň adaptací institucionalizovanou, z čehož vyplývá i její funkčnost a společenská prestiž.

Odkrytí řečového chování ve spojitosti s kulturním základem je objektem zkoumání sociokulturní pragmatiky, která *popisuje situovaný úzus komunikativních prostředků vlastních jednomu konkrétnímu jazyku uvnitř vlastního sociokulturního systému* (Bravo, 2009: 32). A dále, že *každý mluvčí si s sebou nese zavazadlo prostředků ze svého prostředí a představených komunikativních zkušeností* (Bravo, 2004: 8).

Pokusili jsme se představit řečovou zdvořilost z hlediska sociologického, antropologického a pragmatického. Přístupy, které jsme uplatnili, odkryly vnitřní složitost zdvořilého řečového habitu a širokou škálu funkčnosti, která v rámci jednoho etnolingvistického areálu intersubjektivně prostupuje všemi komunikačními událostmi. Řečová zdvořilost jako abstraktní mechanismus v podobě konstruktu utváří jedinečnost kultury ve smyslu obecném, ale bude ji potřeba též orientovat vůči jazykovým společenstvím, která se stávají objektem zájmu komparativních, spíše lingvisticky orientovaných studií. Všechna teoretická hlediska umožňují odkrýt a konstatovat vnitřní logiku jazykové normy, řečové normy, a noremně zdvořilého řečového habitu, prostřednictvím jejichž interdisciplinární analýzy je umožněn průnik ke skutečné sociální hodnotě jazyka a řeči.

LOGIKA A UNIVERZALITA ZDVOŘILOSTI

Pokusíme se uzavřít schematickou syntézou řečové zdvořilosti z perspektivy logiky situací, se kterou pracují sociologové a která vychází ze strukturního mapování a interpretování společenských změn (srov. Havelka, 2013):

1. Řečová zdvořilost je jedinečná sociálně-historická skutečnost, jejíž funkční rozpětí je podmíněno dvěma bipolárními antitendencemi určitého společenského okamžiku.

2. Řečová zdvořilost je součástí společenské dynamiky vykazující napětí mezi univerzalitou a partikularitou na straně jedné, a kontinuitou a diskontinuitou na straně druhé.

3. Sledovat bipolární antitendence řečového chování ve společnosti a v kultuře, a fortiori ve vzájemných kombinacích, je schopen v komplexu pouze interdisciplinární vědní obor sociokulturní pragmatiky.

Logika změny a etika řečové zdvořilosti

KONTINUITA	UNIVERZALITA	PARTIKULARITA
	I. RACIONALITA → etika idejí	II. IDENTITA → etika etnická
DISKONTINUITA	KVANTITA	KVALITA
	III. NUTNOSTI → etika zodpovědnosti	V. IMAGINACE → etika smýšlení

Vznikají čtyři základové kvadranty utvářejících matici Logiky změny a etiky zdvořilosti. Tyto kvadranty odrážejí tendence jednak

ve společenské stabilitě, která je udržována pružně-stabilním ekosystémem pragmalingvistického návyku, a jednak tendence v utváření nové společnosti, živěné změnou pragmatického (ekonomického, módního, změnově-pokrokového či nově-hodnotového) pohledu na svět. Jde o změnu perspektivy vzhledu do okolního světa, danou prostřednictvím dorozumívacího kódu a hodnotového žebříčku vycházejícího z tendencí usměrňovat všechny sociální pozice směrem dopředným, tj. uživatel jazyka a jedinec reprezentující určitou kulturu sám sebe prožívá s nutkáním dosahovat v hierarchii na místa, jež jsou před ním již obsazena. Jde o růst růstu, o přemocňování jedince v honbě za získáním souřadnic, jež jsou vyčíslitelné matematicky, ziskovostí, věcností a kumulací bohatství a dalších možností jedinců.

Řečová zdvořilost, pokud ji vnímáme jako střet dvou konfliktních entit, které udržují i přes tuto svou imanentní konfliktnost, bezpečný řečový kontakt, je univerzálním předpokladem řeči. Univerzalita osciluje mezi racionalitou, jež je reprezentována především idejemi, které ji orientují, aktivizují a utvářejí její vnější kontext, a mezi nutností. Nutnost je opakem racionality v tom smyslu, že je záměrně porušována etika idejí a je nahrazována etikou zodpovědnosti, která vede k utváření nové, kvalitativně odlišné společenské skutečnosti. Řečové chování prostřednictvím zdvořilého řečového habitu mnohdy nevede k dosažení komunikačního záměru mluvčího, ačkoliv se jeví jako etické. Mluvčí je tedy nucen tlakem zodpovědnosti tohoto záměru dosáhnout jiným řečovým chováním – pragmatický návyk ustupuje do pozadí, zdvořilost se vytrácí a mluvčí vstupuje na nestabilní platformu konfliktnosti řečového kontaktu. Tlak zodpovědnosti tak způsobuje postupné přeregistrování řečového habitu, stane-li se nový způsob dosažení komunikačního záměru intersubjektivní. Racionalistické tendence udržují trvání společenského konstruktu v jeho stabilní kontinuitě; etika zodpovědnosti zabezpečuje pokrok, tedy vznik společnosti kvalitativně odlišné. Celé spektrum univerzality je dominováno kvantitou, tedy vytvářením občanské kultury, která je pragmalingvisticky řízena zdvořilostí mas.

Antitendencí k univerzalitě je partikularita. Řečová zdvořilost je partikulární ve dvou hladinách. Jednak jde o národní identitu jedince,

která vychází z prehistorie a z vnitřní setrvačnosti řešit konkrétním, etnický jedinečným způsobem sociální a kulturní konflikty. Národní identita je řečovou zdvořilostí přímo determinována; z hlediska lingvistické antropologie a z hlediska platnosti první i druhé jazykové relativity lze považovat řečovou zdvořilost za jistotní modalitu jedince, na níž se lze spolehnout tam (i tehdy), kde (i kdy) se jedinec nachází v časoprostoru zvaném „domov“. Národní identita zabezpečuje kontinuitu etnika a ta stojí v antitezi k imaginaci, jež je naopak hybatelem diskontinuity. Imaginaci jedince formují imaginární reprezentativy budoucnosti vycházející z etiky smýšlení, individuálního očekávání a iluzí vedoucích k perspektivnímu přemýšlení o budoucnosti jako jediném konsekvencním vyústění současnosti. Partikularita je ve společnosti dominována kvalitou, především reprezentanty politickými a jinými společenskými elitami, jejichž chování a životní standardy jsou intersubjektivně přítomné při tvorbě představ a iluzí o budoucnosti u všech členů etnika. Konkrétní individualistické řečové habity se prodávají na jazykovém trhu prostřednictvím médií a pronikají do podvědomí mluvčích v etnolingvistickém areálu, čímž narušují, tu s větší či menší mírou, homogenitu prágému každého etnického mluvčího.

Řečová zdvořilost jako řečový návyk tak, jak jsme jej shora definovali, odhaluje způsob výstavby vztahů v etnolingvistickém areálu; metaforicky řečeno je architektonickým slohem daného etnika či jeho konstrukčním principem. Je projevem určité struktury, zabezpečující trvání prostřednictvím environmentálního uchopování světa. Konečně, jazyk užíván pragmaticky intersubjektivně v celém etniku zabraňuje environmentální devastaci a sociální destrukci. Člověka jako uživatele jazyka je, dle našeho názoru, potřeba vnímat nikoliv jako individuum, jehož identita je konstruována na základě jemu vlastního rodného jazyka, nýbrž spíše jako individuum identifikovatelné a identifikující se s pragmatickým návykem, tedy s *rodnou řečí*. Rodná řeč není pak ničím jiným než sdílenými mravy, které společně s dalšími charakteristikami utvářejí pojem národa (srov. Sokol, 1996: 329). Každý živý jazyk dokáže totiž sloužit k vyjadřování celé řady jinak pragmaticky orientovaných řečí, z nichž pouze jedna je pro svou

bezpečnostní funkcionalitu považována za unikátním způsobem realizovanou jazykovou hru, jež je mluvčími rozehrávána po celý život a kterou jsou ochotni hrát jako tu, jež jim pomůže zabezpečit své biologicko-společenské potřeby.

Jazyk a řeč jako dva základové hybatele umožňující existenci funkční řeči se všemi charakteristikami shora uvedenými skutečně odkazují ke dvěma v současnosti uznávaným paradigmatům filozofie mysli. Ta oscilují mezi jazykem jako sadou nálepek s funkcí zobrazovací, či jako sadou nástrojů pro jazykovou hru, která mluvčímu určuje hranice jeho vlastního světa (srov. Wittgenstein 2007). K jazykové hře se pojí i filozoficky orientovaná definice rozhovoru jako instituce bytostně demokratické, ba dokonce rovnostářské: *rozhovor je skutečně řečová hra, hra s nenulovým součtem, která může dát víc, než do něho účastníci přinesli – pokud mu to ovšem oni sami dovolí* (Sokol, 1996: 90).

Řečová zdvořilost jako bezpečnostní mechanismus řečového kontaktu vytváří ontologický závazek, jenž se překrývá s existencí společenské bezpečnosti jako specifické kategorie bytí. Je tedy konkrétním kategorickým jsoucnem a zároveň strukturou, která svírá lidský život, aniž bychom si to uvědomovali; jedná se vlastně o typ epistémé⁶⁸, jež nutí člověka jednat na základě společenského tlaku *a tergo*. Tento společenský tlak je uskutečňován prostřednictvím procedury vylučování, tedy prostřednictvím zákazu, a to s jedinou finalitou, která spočívá v úsilí setrvat ve svém bytí. K této finalitě se však řečově se chovající jedinec přibližuje pouze asymptoticky; není možno dosáhnout ideálního stavu, neboť asymptotická osa zdvořilostní funkce řeči se vlivem neustále působících kulturních změn stále vzdaluje. Funkční singularitu ideálního stavu nelze s přesností v časoprostoru vytyčit. Řečová zdvořilost tedy není mechanismem nikterak nahodilým – je to pro život společnosti *conditio sine qua non*, jelikož z hlediska aktiv, s nimiž může společnost vždy počítat, se projevuje jako její jediný a jedinečný

68 / Epistémé je jakési „myšlenkové nevědomí“ dané doby, takže ovšem určuje podobu i hranice jejího myšlení. Epistémé znamená určitý rastrovací princip, který umožňuje řád věcí, s nimiž jsme ve styku. Epistémé jako určitý výkladový kulturní kód tak tvoří apriorní strukturu, která funguje jako lidskému poznání vzdálený regulativní princip (srov. Bystřický 2001).

bezpečnostní agens. Za akcidents by se snad dal považovat registr prostředků, ale tuto otázku ponechme prozatím raději nezodpovězenou.

Zkoumáním řečové zdvořilosti se uskutečňuje přesah do disciplíny ryze filozofické, a to do normativní etiky. Řečově zdvořilý habitus osciluje mezi ctnostmi, kterých by měl člověk dosáhnout, a povinnostmi, které jsou dány prehistoricky i mytologicky; v každém případě je konvenční dohodou, sdíleným návodem pro dosažení pro společnost co nejprospěšnějších důsledků (srov. Peregrin 2008).

Vrátíme-li se k epistémé, je řečová zdvořilost jakýmsi časoprostorovým názorem, jež se kryje s lingvistickým pojetím pragmatické jazykové kompetence, jejíž nabývání je přímo úměrné užitečnosti poznání, kterou reprezentuje. Získávání pragmatické kompetence umožňuje mluvčímu v průběhu života tuto epistémé postupně odhalovat – mluvčí tedy postupuje od osobní zkušenosti k idejím, které jeho rozum vnitřně uspořádává a kategorizuje. Mluvčí tak z vnějšku rámcuje veškeré principiální hodnoty řečového kontaktu a tyto vnitřně evaluuje a hierarchicky strukturuje. Tím u něj vzniká jedna transcendentální pravda o sociálním prostoru, která je platná pro všechny a která mluvčímu staví do cesty překážky, které musí překonávat jedině tím způsobem, aby sám sebe zachoval jako nositele rysů lidství (srov. Kant 1992: 91). Takovým nejúspěšnějším a nejchválehodnějším rysem lidství je schopnost důvěřovat a (spolu)pracovat v zájmu vylepšení budoucnosti (srov. Rorty, 1999: 13-17). Z hlediska nominalistického pragmatismu lze tudíž řečovou zdvořilost definovat jako epistemologickou racionalitu a autoritu, neboť nás nechává říci pouze to, co vyžaduje společnost, nikoliv naopak; je tedy součástí sociální epistemologie.

Zdvořilost je sociální šifrou, do které proniknout vyžaduje vhled do různých disciplín a velmi podrobnou znalost zkoumaného etnického komunikačního kódu. Vyjevuje se především ve studiu komparačním a odkrývá charakteristiky, jichž určitý pragmatický systém nabývá i nenabývá. Dešifrování etnické pravdy o sociálním prostoru poskytuje údaje o hierarchizaci sociálních hodnot v rámci etnika a odhaluje motivy specifického způsobu komunikace pro etnikum.

Jeho jedinečnost vychází z různosti spontánního vzájemného působení evoluce společenského konstruktů a jazyka, kterým je společnost dominována a ustavena v bezpečí. Ukazuje se také, že pragmatický systém je určitým sociálně-komunikačním stresorem, který mezi jinými dává vzniknout různým typům temperamentu, jenž následně ustavuje identitu jedince i celého etnika.

Homo Ludibundus

ŘEČOVÝ OPORTUNISMUS

Zkoumáním systémů řečové zdvořilosti v různých etnolingvistických areálech může dojít k odkrytí algoritmů, kterými mluvčí z různých kulturních okruhů světa řídí své jednání. Tyto algoritmy jsou založeny na aktivaci a deaktivaci jednotlivých zdvořilostních principů. Poznání algoritmizace hodnotového regulativu řečového chování jiných etnik může do budoucna odpovědět na otázky, proč je neschopnost vzájemného porozumění z hlediska mezinárodního tak problematická. Může dále odhalit, v čem tato problematičnost spočívá a jak ji následně uplatněním vhodných hodnotových algoritmizací řečového kontaktu odstraňovat nebo alespoň zmírňovat. Poznání zdvořilostních systémů v jednotlivých jazycích může rovněž odkrýt novou oblast expertního vědění související s aktuálním poznáním dynamických tlaků v mobilitě obyvatelstva mezi kulturními okruhy světa.

Lidské chování je řízeno tak, aby bylo ekonomicky prospěšné pro jednotlivce a aby byla zabezpečena soudržnost společenského celku, jež může jedinec vytěžit ve svůj vlastní prospěch. Jde tedy o cho-

vání oportunistické, které poskytuje výhody všem zúčastněným jedincům. Řečový oportunismus má svá specifika v tomkteré řečovém areálu.

Prozatím se zdá alespoň to, že v prostředí českém je algoritmicke hodnot realizována řečovým zdvořilým chováním a vyúsťuje v český *lingvistický pesimismus*. Tento pojem sice nepůsobí příliš odborně, avšak považujeme jej za přiléhavý k tomu, jak bylo pozorováno z hlediska diachronního i synchronního řečové chování mluvčích češtiny. Pojem formulovaný Nekvapilem a Neústupným (2005) je ovšem relativní, neboť akcentuje pouze rysy vycházející z řečové zdvořilosti negativní. Ta je totiž považována za dominantní rys českého řečového chování, nicméně není jediným. Domníváme se, že postojová stránka řečového chování českých mluvčích se v současnosti od pesimismu překlápí postupně v to, co bychom mohli označit jako řečový konvencionalismus. Ten již vykazuje takové rysy, jež bychom mohli mimo jiné považovat za odklon od zdvořilosti negativní ve prospěch zdvořilosti pozitivní.

Pokud bychom měli shrnout dosavadní teoretické poznání o řečové zdvořilosti v jedné větě, stačilo by tedy říci že

řečová zdvořilost je ústrojným způsobem fungující algoritmus, jenž dokáže přesně a dle jemu vlastních několika strategií stmelovat ty jedince, kteří se navzájem neznají.

Řečová zdvořilost je pečlivě vytříbeným a vyváženým mechanismem, v němž se egoismus jedince přetaví do fiktivního altruismu, který se pak prodává na jazykovém trhu, jako kdyby se jednalo o objektivní skutečnost. Opak je ovšem pravdou, neboť u těch, kteří se neznají, je z biologické podstaty skutečný a primární pouze a jedině egoismus a tendence k nastolování nevyváženého stavu lidského světa. Budeme-li se držet toho, co jsme právě popsali, lze souhlasit s myšlenkou, že *schopnost ostatní zneužívat a [to,] že se to občas vyplácí, ukazuje,*

že jsme v průběhu evoluce prošli obdobími, kdy nebylo z genetického hlediska nejvýhodnější chovat se k ostatním slušně (Wright, 1995 [1994]: 227). Jde tedy o to, že každému člověku je dána dialektická schopnost synteticky integrovat do svého repertoáru chování I) strategii genetického programu „něco za něco“, anebo II) chování, které je právě opačné, tedy „všechno za nic“.

Vždy jde o prostředí, které rozhodne, která ze strategií bude preferenčně vybrána. Schopnost přizpůsobovat se prostředí podporovala tuto adaptační schopnost *a hodnotu této strategie ještě zvýšila* (Wright, 1995 [1994]: 228). Řečová zdvořilost je tudíž sdílenou společenskou fikcí a jako *algoritmus zajišťuje, aby váš osud závisel na systému, a ne na omylných lidech, kteří právě zaujímají tu či onu pozici* (Harari, 2017: 162). Jde tedy o mechanismus kontrolní, který svým působením na společnost apriorně zamezuje komunikačním chybám v tom, aby vůbec byly způsobeny.

ALTRUISMUS A EGOISMUS ŘEČOVÉ HRY

Zůstaňme ještě na okamžik u toho, zdali zdvořilé strategie nemohou být vnímány jako manipulace, tedy jako lež. Samozřejmě že mohou. Jde vlastně o to manipulovat kontext do takové míry, že bude přijatelný pro druhého jako příhodný prostor pro směnu (služeb, materiálu, výtobytku atp.), která jakoby počítá s altruistickým naladěním toho, na koho zdvořilostní strategie zacílí. S altruismem druhého se tedy při uplatňování řečové zdvořilosti apriorně počítá. Manipulovaný je ovšem uživatelem stejné strategie, protože ta, jak jsme již uvedli, je intersubjektivní. Tím pádem je schopen rozpoznat, že jde o manipulaci s kontextem a o projev jakési imaginární sdílené lži, která má jednoznačně ziskový charakter pro mluvčího (a v posledku i pro každého).

Možná se tu jedná o další projev neotenie, která zvláštním způsobem přenáší do dospělého věku právě dětskou složku osobnosti (srov. Berne 1992), jež je na lhaní a na objevování jeho důsledků založena; *dětská lhavost není jen obdobím neškodných prohřešků, ze kterého bez problémů vyrosteme, ale i prvním z celé řady pokusů využít nečestné*

jednání k vlastnímu prospěchu (Wright, 1995 [1994]: 229). Lež je buď odhalena, čímž dochází k negativnímu posilování, neboť ten, kdo lže, je napomenut (většinou tím, u koho se aktuálně projeví dospělá složka osobnosti); lež ale může zůstat neodhalena a tímto způsobem dochází k pozitivnímu posilování této komunikační strategie.

Komplikace spočívá v tom, že některé projevy chování jsou zapovězeny jako nemožné, i když jsou mnohem pravdivější než ty, které jsou doporučovány jako morálně přijatelné, etické, pragmaticky správně vyměřené (ty ovšem znamenají jistou manipulaci s realitou prožívání). Rodiče tedy vedou děti k tomu, aby posilovaly určité strategie a ne jiné. Z hlediska přežití je tedy zřejmé, že je mohou vést jen k takovému způsobu chování, které jim přináší prospěch, což je záležitost z hlediska etického, morálního velmi relativní.

A ještě jedna důležitá poznámka k egoismu, ze kterého zdvořilost jako zastírací manévř vychází: totiž charakter člověka není nic bezúčelného, z hlediska přežití se opět jedná o adaptační výbavu, která vede přímočaře za osobním prospěchem, je to *pomůcka k prosazování osobních zájmů* (Wright, 1995 [1994]: 231).

ŘEČOVÁ HRA A ZISK

Lidské řečové chování je součástí lidské činnosti, je to součást sociálního programování, které má podobu hry. Jde o hru nikoliv ve smyslu zábavy, nýbrž o transakční strategické chování. Základní charakteristikou lidské hry je skutečnost, že *nespočívá v předstírání citových projevů, ale v jejich usměrnění. To se děje ve chvíli, kdy se začnou uplatňovat sankce za nepříslušný citový projev* (Berne, 1992: 17). Jde o kompromisní řešení, jak naložit s cizincem: zdvořilost je hra, kterou člověk vyrovnává nedostatek opravdového důvěrného vztahu, jehož se mu u většiny lidí, s nimiž vstupuje do komunikační události, nedostává.

Definujeme-li řečovou zdvořilost jako svého druhu společenskou hru se dvěma hráči, pak musíme konstatovat, že se jedná o hru s nenulovým součtem, tj. jde o setkání dvou komunikujících entit, z nichž

každá je výběrem svého strategického řečového (herního) jednání obohacena určitým typem zisku. *Nejdůležitějším znakem hry s nenulovým součtem je skutečnost, že díky spolupráci neboli oplácení na tom mohou být lépe oba hráči* (Wright, 1995: 205). Hovoříme zde o zisku společenském. Ten sice není objektivně materiálně měřitelný, nicméně oba komunikanti jej pociťují alespoň v rovině emocí. Lze hovořit též o emočním zisku.

Zdvořilost potvrzuje existenci druhého jako nositele hodnoty, a také potvrzuje jeho status. Toto potvrzení je společenským ziskem, který u adresáta vyvolává společenskou satisfakci. Jde tedy o zisk emoční. Navíc může jeden z mluvčích pociťovat i zisk skutečně objektivně měřitelný, který byl vyměněn či vyobchodován za emoční zisk na straně komunikačního partnera. Potvrzení adresáta místa ve společnosti je totiž pozitivním emočním ziskem, který člověku poskytuje pevné komunikační východisko pro následující komunikační události. Mluvčí i adresát se tak stávají nikoliv protihráči, nýbrž spoluhráči, neboť oba sledují společný cíl, i když jejich výplatní funkce představují odlišné typy osobního zisku (buď emočního – společenského, anebo materiálního – předmětného/zážitkového). Jedná se vlastně o vklady, které se stávají kompromisním vyvážením světa (srov. Watzlawik, 1995).

Hra s nenulovým součtem je hrou společenskou, která je založena na faktu, že tu jde o hru kooperativní. Totiž oba spoluhráči se snaží prostřednictvím správně pragmaticky vyměřených mluvních aktů dosahovat účelu tím, že dodržují své závazky. Zde se mohou různé kultury či různá jazyková společenství odlišovat právě v onom dodržování (a také vymáhání) řečových závazků. Domníváme se, že český pragmatický návyk zde může být do určité míry v protistojné pozici vůči pragmatickému návyku španělsky mluvících, neboť závazek a jeho platnost, potažmo následné uskutečnění je v obou kulturách pociťován jinak. Všimněme si na příklad nesouladu v dodržování času ve španělské kultuře, což je právě jeden z mnoha předpokladů pro tvrzení, že řečový závazek může být v některých kulturách nesplněn, a to v určitých situacích téměř vždy (nepřesnost a nedochvilnost jsou pro španělsky mluvící kultury ukazatelem právě takového nedodržování řečového závazku). Záleží však na očekávání spoluhráčů, kteří pokud

tuto strategii znají a očekávají ji, v rámci jazykového trhu jim nezpůsobuje žádné nebezpečí.

Řečová zdvořilost je zvláštním algoritmem, který se jeví rovněž jako hra hybridní. Mluvčí se jako spoluhráči jeví na první pohled jako mezi sebou spolupracující. Jak jsme již uvedli výše, jedná se o jakýsi mýtus, v němž všichni členové etnolingvistického společenství věří jako v jediný možný způsob vedení konverzačních interakcí. Spolupráce je nicméně až sekundárním imaginárním řádem, který je nastaven právě proto, aby zastřel do značné míry nespolupracující hru. Vždyt skutečný, objektivně měřitelný zisk připadá pouze jedné straně (něco po někom chci, aby udělal). Znamená to, že na první pohled kooperativní hra řečové zdvořilosti v sobě ukrývá hru vzájemně protistojných hráčů, kteří se setkávají v konfliktu zájmů a chovají se navenek altruisticky pouze proto, aby zakryli svůj osobní egoismus. Toto zakrývání je společenskou normou.

K takové formě společenské hry užívají mluvčí omezeného množství jazykových prostředků, které z hlediska teorie her fungují jako dané strategie, tedy soubor možností, jež jsou mluvčímu k dispozici pro řešení interakční situace. Z hlediska teorie her tento soubor strategií vymezuje tzv. *prostor strategií*, který je vnímán jako neměnná danost; pragmatika řečového habitu neumožňuje mluvčímu v průběhu života nabývání nových jazykových prostředků, nýbrž mu pouze umožňuje jejich stále efektivnější výběr a kombinaci v návaznosti na řečové jednání adresáta.

Mluvčí tak dociluje své řečové hodnoty tím, jak se zvyšuje jeho konverzační zkušenost a její úspěšnost.

Hovoříme o strategické řečové dominanci, která utváří jedinečný obraz světa mluvčích, kteří společně utvářejí v hranicích etnolingvistického areálu spolupracující „mužstvo spoluhráčů“, z nichž každý sleduje své individuální cíle, a to pouze tak, aby byl zajištěn prospěch celku. V tom, domníváme se, tkví i určitá životní moudrost, která je se schopností vyhodnocovat situace přímo úměrná počtu prožitých komunikačních událostí a též schopnosti interpretovat jejich výsledky.

Pokud jsme hovořili o návyku, tak i řečové jednání je do značné míry přijato jako součást idiolektu, jímž se mluvčí vyhraňuje vůči

ostatním členům společnosti a nabývá tím svou osobnostní charakteristiku; nevyčleňuje se ovšem idiosynkraticky ze společenství.

Prostorem strategií tedy není nic jiného než zdvořilostní registr, který se vyplňuje pragmaticky funkčním lexikem a pragmaticky funkční gramatikou čili pragmatakou. Zde se konečně můžeme vrátit k tomuto termínu jako nezbytného pro zkoumání jazyků a společenství. Pragmataktika jako součást metapragmatiky by se měla stát podstatnou antropologickou veličinou, která může velmi dobře odhalit společenské hodnoty. Totiž studium jazyka by mělo vystoupit z hranic struktury logiky forem a nastoupit spíše cestu zkoumání logiky řečových situací na jazykových/řečových trzích.

Jazykové/řečové trhy totiž slučují navzájem ty mluvčí, kteří mají shodně vymezen prostor strategií se shodnou strategickou řečovou výbavou. Takto lze definovat mluvčí, kteří spadají do stejného etnolingvistického areálu, ať už je jejich národnost jakákoliv. Jde přeci především o sdílení shodných prvků jednání, které se uplatňují v řečové hře. Jedině takto mohou jako mluvčí pociťovat svého partnera v komunikační události jako skutečného partnera, nikoliv jako protivníka.

Migrační situace v dnešní Evropě je tedy zrádná tím, že se do prostoru rozběhnuté a tradiční zdvořilostní řečové hry dostávají i hráči navyklí hrát jiné typy her; prostředkem začlenění do společnosti by měla být akulturace nově příchozího na evropský typ řečové hry. Nejde totiž jen o to naučit se např. dobře německy, nýbrž především naučit se znát prostory strategií německého prostoru. V něm funkční řeč němčiny a Němců jako takových ustavuje omezený soubor strategií a ostatní skartuje jako ty, které porušují pravidla hry, tj. řečového styku vůbec, a narušují provozuschopnost celého společenského lingvisticky-pragmatického ekosystému. Ten může fungovat pouze tehdy, lze-li se v něm opřít o základní jistotu, kterou je předvídatelnost. Akulturace je z tohoto hlediska ovšem úkol v podstatě nemožný; je to až jakási nástavba akulturovaného jedince, která musí počítat s otevřeností na straně akulturovaného příjemce, což sebelepší migrační politika zajistit nedokáže – musela by pracovat na vnitřní motivaci takového jedince, což pouhým tlakem zvnějšku lze jen velmi obtížně.

Migrující obyvatelstvo si s sebou do nových oblastí vždy přináší svou vlastní strategickou hru, kterou může narušit homogenitu původních substrátových hráčských taktik. Příchozí musí být rovněž zaskočení jiným způsobem vedení řečové hry v místě, do kterého přicházejí. Nemohou svůj pragmatický návyk jen jednoduše přepnout, neboť je hluboce zakořeněn v jejich obrazu světa a v jejich žebříčku hodnot. Navíc jsou migrující jedinci původem z různých koutů světa, čímž i mezi nimi samotnými nutně musí docházet ke kontaktu velmi rozličně vedených řečových strategií.

V posledku pocházejí migranti z oblastí, které jsou z hlediska geografického velmi rozsáhlé, a tedy různě kulturně utvářené; obyvatelé Sýrie mohou být kulturně velmi heterogenní, a tedy jednoznačně různě řečové orientováni co do strategického řečového chování, ačkoliv jsou/byli občany jednoho politického útvaru. V tomto ohledu se pak evropské společenství národů z hlediska pragmatického návyku jeví jako mnohem homogennější a kompaktnější.

ŘEČOVÝ HRÁČ

Mluvčí jednoho jazykového společenství se navzájem považují za spoluhráče jediné celospolečenské řečové hry. Z toho vyplývá i skutečnost, že jeden mluvčí považuje druhého (i třetího) mluvčího za racionálního hráče. V teorii her je racionálně uvažujícímu hráči přiděleno pojmenování *inteligentní hráč*.

Intelligence a racionalita se ovšem v prostředí jazykového společenství nemohou krýt. Totiž ve hře v užším smyslu slova (tj. při hře jako typu zábavy) je prostor desky stolu či herního pole pro hráče vjemově zaznamenanatelný či alespoň prostorově uchopitelný. Prostor stolní hry má své charakteristiky:

1. Lze jej uchopit do zorného pole i s jeho kraji či hranicemi.
2. Lze vnímat pohledem celou jeho vnitřní strukturu.

3. Lze se na něj dívat pouze z nadhledu; nelze do něj vstoupit jako do světa, v němž by se hráč mohl sám pohybovat.
4. Vstup do světa je představován pouze hrací figurou, která je řízena hráčem z nadhledu.
5. Figura sama nemá do světa vhléd, ale je řízena rukou hráče, který má nadhled nad celým prostorem světa a zná celý soubor hráčských strategií a užívá pouze je.
6. Má-li hráč vhléd do celku světa hry, pak je i celým hráčem a cítí se bezpečně, neboť svět jej nemůže ničím novým překvapit.

V takovém prostoru, se pak uplatní nejsnáze ten nejinteligentnější hráč, pokud jde o hru založenou na strategiích, nikoli pouze na náhodě.

Naopak řečová hra daná jedním jazykem se rozehrává v daleko větším prostoru, který nemá mluvčí/hráč ve svém zorném poli: mluvčí neví, se kterými spoluhráči se setká. Ví ale, že budou spadat oba do stejného jazykového společenství. Proto zde hovoříme spíše (a pouze) o racionálním hráči, který si prostřednictvím víry v imaginární řád v rámci hranic dokáže představit, jak by řečovou hru v podobě setkání tváří v tvář mohl uskutečnit i s těmi, které nezná, ale o kterých ví, že sdílejí stejný prostor herních (řečových) strategií.

Jedině prostřednictvím víry v tento imaginární herní řád mohou mluvčí dosahovat záměrů, kvůli kterým do konverzačních událostí vstupují. Jsou jimi komunikační cíle, které definuje pragmatická lingvistika, a zisk, který definuje teorie jazykového trhu. Teprve pak lze soubor strategií používat tak, aby mluvčí maximalizoval hodnotu své výplatní funkce neboli aby vytvářel zisk na své straně.

Ziskovost zdvořilého řečového chování se navíc distribuuje po obou stranách hracího pole. Řečová hra je pak do značné míry závislá na strategickém jednání obou zúčastněných aktérů. Jestliže jsou oba vybaveni stejným návykem, tj. čerpají ze stejného prostoru řečových strategií, je pak i výsledná platba pro oba mnohem předvídatelnější, což je princip rozvinuté západní společnosti postavené na kapitalismu, jež dokáže

uvidět neviditelnou ruku trhu, propočítat riziko a proti němu se zajistit dalšími investicemi či jistinami.

Z hlediska jazykového trhu se jedná o jakýsi typ svobodného užívání strategií za účelem směny; z hlediska politického jde vlastně o typ hierarchického uspořádání společnosti. Navíc tato předvídatelnost výsledku směny reprezentuje mnohem větší komunikační, potažmo společenské bezpečí zajišťující trvání společenského konstruktu. Co by se ovšem stalo při setkání cizinců s různě definovanými prostory strategií, které jsou různým způsobem vyplněny? Lze zde hovořit o hře s nenulovým součtem? Pokud se takto setkají dva komunikanti, kteří pocházejí z různých kultur, z nichž každá se řídí řečovou hrou s nenulovým součtem, pak je i možnost jejich vzájemného porozumění mnohem větší, než když se spolu setkají hráč hry s návykem vytvářet nenulový součet s hráčem hry, který je navyklý na hru se součtem nulovým. Prostory strategií jsou pak zcela nesourodé, a výsledkem není jen zisk na straně jednoho hráče, nýbrž především ztráta emočního zisku, který byl jednou stranou kulturně očekáván. To může vyvolávat nepřátelství a postoje kontrakulturní.

NULOVÝ A NENULOVÝ SOUČET

Řečová zdvořilost jako přístup jednoho mluvčího k druhému, kteří oba sdílejí představu o světě ovládaném imaginárním řádem, je úplným popisem jak hrát hru s nenulovým součtem. Jiné hry vedou, dle našeho mínění, ke hře se součtem nulovým, kde je jeden hráč vítězem a druhý poraženým. Výhodou mluvčích v západním světě je tedy vstupovat pouze do takových řečových her, které jim zajistí alespoň emocionální zisk. Tím sice nebudou uspokojeny jejich fyzické potřeby, ale může být alespoň zabezpečen jejich emocionální zisk prostřednictvím potvrzení jejich sociálních souřadnic, což mluvčím dodá na pocitu společenského bezpečí a na satisfakci.

Jazykové prostředky tedy nabývají kromě komunikační funkce též funkce bezpečnostní, která vychází z předpokladu, že řeč je společenská hra, která je vlastní lidskému světu.

Způsob herních strategií utváří národnostní a národní celky prostřednictvím homogenního herního řečového řádu, který jejich členové sdílejí jako danost, a tím pádem jej považují za spolehlivý řád, který jim život usnadňuje. Hodnota jazykových prostředků jako ukazatelů je měřena prostřednictvím účinku, který mají na ostatní uživatele stejného dorozumívacího kódu (jako projevu společenského imaginárního řádu) zabezpečujícího zisk pro všechny.

Řečová zdvořilost je tedy společenskou hrou v normálním tvaru, kdy všichni hráči znají své strategie a kdy v rámci společenství jsou na tom někteří lépe pouze pro vyšší efektivnost jejich užití vůči efektivnosti užití strategií u jejich partnerů v komunikační události. Všichni pak čerpají ze hry s nenulovým součtem, neboť jsou schopni se smířit s tím, že i nemateriální (tj. emoční) zisk je pozitivní výplatní funkcí.

HERNÍ ŘEČOVÁ TRANSAKCE

Řečová hra je součástí sociální psychiatrie a vychází z předpokladu, že každá komplexní osobnost je strukturně utvářena třemi typy ega: jde o extero-psychický, neopsychický a archeopsychický stav jedince, jež se dají postupně označit jako rodič, dospělý a dítě. Nejedná se o role ve společenské konverzační hře, nýbrž o psychické skutečnosti, které se různou měrou přelévají v rámci společenského chování v kontextovém prostředí všech setkání tváří v tvář.

Každý jedinec má různou měrou nastaveny psychické procesy, které přepínají jeden stav ega do druhého. Nejdůležitějším stavem je stav neopsychický, který je *nutný pro udržení života. Zpracovává potřebné informace k tomu, aby mohl účinně jednat s okolním světem. Využívá také zkušenosti získané z vlastních zábran nebo požitků* (Berne, 1992: 26). Rozběhne-li se společenská dorozumívací hra na statusy a role, pak dochází k uskutečnění jednotky společenského styku, k transakci.

Každá transakce je charakteristická tím, že si jeden všimne druhého a zároveň jej vyhodnotí dle jemu vlastní rastrovací mřížky. Zaregistrování druhého je transakčním podnětem a zaujetí vztahu k druhému

je projevem transakční reakce. Jeden hráč užívá vlastní strategie pro společenský styk realizovaný řečí s druhým hráčem. Jejich vzájemné chování, vystupování a jednání je bezpečné do té míry, pokud jsou jejich reakce doplňkové v pozici, kterou jeden vůči druhému udržují. Vzájemné doplnění je základovým pravidlem, které stanoví, že *komunikace mezi lidmi bude probíhat hladce tak dlouho, dokud transakce zůstane doplňkovou* (Berne, 1992: 28).

Doplňková akce a reakce v obousměrném ovlivňování, tedy transakce splňuje očekávání na obou stranách a ujistuje obě strany v tom, že jeden i druhý sdílají stejnou předpokladovou bázi a vyznávají shodný žebříček kulturních hodnot, čímž se oba zařazují do nexenofobního vztahu vycházejícího z faktu, že oba tvoří součást skupiny „My“.

Pravidla zdvořilého společenského styku budou ovšem narušena v okamžiku, kdy dojde k překřížení transakcí. Vzniklá křížová transakce způsobuje incidenty, za které následují sankce, anebo neočekávané reakce jako projevy odmítavých postojů či opovržení a vedou ke xenofobnímu postoji, vycházejícímu z vyhodnocení křížových transakčních vektorů.

NEZDVOŘILOST

S tím souvisí i to, čemu jsme se v našem teoretickém bádání nemohli věnovat, ale k čemu jsme nutně museli dospět jako k hraničnímu setkání dvou společensko-řečových fenoménů. Na samém konci teoretického hledání definice řečové zdvořilosti jsme dospěli do situace, kde se zřetelně dotýkáme fenoménu lidské nezdvořilosti. Tu definujeme jako postavení dvou komunikantů, kteří vystupují jako skuteční řečovní protihráči, resp. jeden z nich způsobí, že se apriorně spolupracující komunikující složky postaví do nespolupracující pozice. Nezdvořák sice hraje celospolečenskou hru v rámci etnolingvistického areálu, ale nezajímá ho fakt, že je potřeba řečovou hru ukončit s nenulovým součtem. Ba právě naopak – zajímá ho řečová hra se součtem nulovým, kde se partner v komunikační události stává protihráčem a kde jsou egoismus a osobní zisk mluvčího otevřeně deklarovány jako

primární princip interakce tváří v tvář. Být hráčem hry s nulovým součtem znamená přijmout za skutečnost fakt, že je hráčtvořen dvěma nádobami – nádobou dobra a zla, světla a tmy, které se pravidelně střídají v naplňování. Nikdy ovšem nejsou naplněny (alespoň zčásti) zároveň. Je to manichejské vidění světa, že ve všech životních situacích jsou jen dvě možnosti: buď prostý zisk, nebo prostá ztráta (srov. Watzlawick, 1995).

Společenské mechanismy udržující soudržnost společenství zde selhávají pouze proto, že nejsou mluvčím považovány za hodnotné; dle mluvčího-nezdvořáka hodnoty nelze přidělovat ostatním, nýbrž pouze jednajícímu subjektu, tedy jemu samotnému. Nezdořile jednající subjekt je v teorii her považován za *neinteligentního hráče*, tedy za projev Přírody⁶⁹.

Nezdvořilost se nedá předvídat, jde o náhodný mechanismus, jenž tu a tam rozkolísá ustálenou sociální hru tím, že nechá do lidského společenského chování prostoupit biologický pud, což samozřejmě různou měrou naruší rovnováhu zisku inteligentně vybavených hráčů, tedy mluvčích určitého jazyka, kteří jej užívají jako svou mateřskou řeč s funkcí bezpečnostního agentu, na který se mohou vždy spolehnout. Zdořilostní mechanismy vedou k tomu, aby se tváře střetávaly jedna vůči druhé a aby se tak k sobě nestavěly zády, což je projev neosobního vztahu založeném na potenciálním konfliktu.

Potenciální konflikt vzniká společenskou nevšímavostí; *protože se druzí lidé vyskytují také jako věci mezi věcmi, může člověk její zvláštnost [tváře] přehlédnout nebo zanedbat a zacházet s druhým jako s věcí: může se ho zmocnit, může ho přemoci, k něčemu přinutit a může ho také zabít – zejména zezadu nebo zdálky, když mu nehledí do očí* (Sokol 2002: 173). Setkávání s tváří je vlastně samo o sobě již určitou kategorizací světa, neboť prostřednictvím rastrovacího principu jsou některé skutky zapovězeny již z imanentního postavení jedné tváře vůči druhé – nezabiješ, neublížíš, nezpůsobíš bolest. Jedná se o to, co Lévinas (1997) nazývá etickou existencí. Etika je v tomto smyslu slova možná vývojovou adaptací, která vychází z exogenního řádu živočišného vymezování jedince vůči jedinci jinému.

69 / V teorii her se záměrně užívá jako termín s velkým P.

Jde o dialektické soupeření sympatické a parasympatické nervové soustavy. Tento biologický proces vzbuzuje u živočicha, tudíž i u člověka tendenci k agresivní akci (sympatikus), tedy k boji, a zároveň jej druhý proces (parasympatikus) tlačí nevydávat se zbytečně z energie uložené v těle a uchovat ji pro budoucí čas jako zásobu strategické energie pro přežití. Boj i orientace na neagresivitu jsou za normálních okolností v rovnováze. Setkání tváří v tvář, popřípadě „tlamy proti tlamě“ vyprovokuje v živočichovi vnitřní konflikt. *Zvíře, které je vyprovokováno k boji, nepřechází nikdy hned do útoku. Začne nejdříve útokem hrozit. Vnitřní konflikt se zdržuje* (Morris 2018 [1967]: 136).

Konflikt obvykle nepřekročí hranici ustavenou vzdáleností mezi jedinci. Dochází pouze k ritualizované hře, která je ukázkou toho, že jeden i druhý jedinec jsou v situaci, kdy jsou připraveni bojovat. Jde o strategii přežití druhu, neboť životy nejsou tracený. Sympatikus vyprovokuje fyziologické mechanismy, které je ovšem potřeba nějakým způsobem zužitkovat. Jde o projevy nadřazenosti a podřízenosti, které se tělesnou aktivitou proměňují v rituály superiority a inferiority. Řečová zdvořilost je tedy kulturním výdobytkem vycházejícím z živočišného světa – jde o strategii přežití, v níž se zdánlivý souboj o materiální či statusový zisk proměňuje v neagresivní postavení.

Neagresivní postavení u člověka je dáno tím, že ačkoliv je celé tělo v dnešní době pokryto šatem, tvář zůstává stále nahá (i přes make-up). Tvář jaksi zůstává stále přírodním ukazatelem člověka jako živého tvora. Tato část těla nebývá (až na některé kulturní okruhy) nikdy zatížena imaginární maskou, pokud jde o setkávání mimo ceremoniální rituály, v nichž musí být i tvář maskována. Lévinas (1997: 174) hovoří o tom, že jde o nastavení brzdy, která má zabezpečit rovnovážný neagresivní vztah: není možné do druhé osoby násilně pronikat, neboť by došlo k pohnutí známé tváře na tvář nepoznanou. Nepoznaná tvář je násilným přerušením kontinuity osoby, která je vtlačena do role, již hrát nechce, ale v takové situaci jí nic jiného nezbývá, aby přežila. A je to právě řeč, která vychází z tváře a zabezpečuje bezpečnou spravedlnost a mír tím, že se člověk k druhému nepřikrádá zezadu, neobchází jej, ale přistupuje k němu čelem (Sokol 2002: 174).

Homo Urbanus

ETNICKÉ ŘEČOVÉ PREMISY A JEJICH ŠÍŘENÍ

Funkční řeč je společenským dorozumívacím produktem, který je vytvořen společenstvím, jež zabezpečuje své potřeby prostřednictvím dorozumívání etnickým dorozumívacím kódem. Funkční řeč je souborem výdobytků vytvořených nikoliv jako entita, nýbrž jako distribuce. Každá kultura v širším slova smyslu disponuje jazykem jako kulturním prostředkem pro distribuci jejích vlastních rysů, a to v přírodních i politických hranicích daných vymezením populace.

Hovoříme-li o funkční řeči jako o jedinečném způsobu řečového chování, který je dán určitému společenství v určité době a na konkrétním místě, je nutno ho vnímat prostřednictvím základních charakteristik, které jej jako distribuční fenomén definují. Totiž v rámci etnolingvistického areálu dochází k ustanovování pragmatického, celospolečenského návyku prostřednictvím vnitřně uspořádaných procesů, které pak svou kombinací vytvoří nezaměnitelný a jedinečný pragmatický systém. Ten je nositelem národní charakteristiky.

Prvním procesem je mutace, kam spadají všechny účelové inovace, které mluvcí do jazykového prožívání vnášejí a které se z periferie přesunují do centra. Některé z jazykových prostředků se tak stávají

centrálními na dlouhou dobu a utvářejí základní typologickou charakteristiku jazyka, jiné se usídlí v úzu pouze na nějakou dobu a postupně z jazyka opět vymizí či mutují na prostředky kvalitativně jiné. K tomuto procesu se řadí i mutace náhodné, které jsou v distribuci řečových zvyklostí dány především kopírováním chyb, které se v jazyce a v řeči udržují. Kopírováním chyb dochází k jejich zachycení v systému jako jevů nejprve nesystémových, jež však postupně vedou k systematizaci. Jazykový a řečový úzus jsou účelovými i nahodilými mutacemi zasazenými neustále.

S jedinečností distribuce je úzce propojeno rozdílné řečové prožívání u mluvčích. Mluvčí žijí své životy prostřednictvím užití jazyka různě, i když užívají stejného kódového systému i sdílejí jeden intersubjektivní pragmatický návyk. Odlišnosti se odrážejí v rovině osobní a osobnostní. Řečové prožívání individua je jev pozorovatelný; uživatel jazyka se stává modelem, který je či není hodno následovat. Vzniká tak transmise řečových prvků; přenášejí se z jednoho mluvčího na druhého. Vliv na tuto distribuci řečových prvků má i kulturní drift, tj. způsob fluktuace jednotlivých řečových vzorků, které vystupují jako kopírovací matrice. Dynamika společnosti od středověku po současnost doznala značného posunu; dříve se řečové prvky šířily z centra do odlehlejších oblastí. Dnes vlivem médií a celoplošně přístupného internetu je možno sledovat v krátkém čase na různých místech různé řečové prvky a z nich čerpat ty, které jako mluvčí podrobíme kulturní selekci.

Selekce spočívá v rozhodování mluvčích daného společenství; jejich rozhodování vychází sice z jednotlivců a z jejich idiolektů, ale podmínkou pro kulturní selekci je cit jedinců pro výběr těch řečových prvků, které jsou jako relevantní vnímány většinou. Tento cit je dán rovněž geneticky, neboť pro určitý typ chování (agresivní, neagresivní, impulzivní, klidné atp.) jsme geneticky předurčení. Řečové chování v jednotlivých etnolingvistických areálech tedy vychází z kolektivní zkušenosti, jež je dominována kulturní pamětí. Kulturní řečové prvky jsou pak zjištělné v kulturních premisách, které vycházejí z žité konceptuální reality. Navíc, řečové chování mluvčích tyto premisy podvě-

domě uchovává v kulturní paměti, tedy v jakémisi sdíleném souboru představ o světě. Taková společenská pravidla jsou mluvčími považována za objektivně existující a jsou závazná.

Kulturní premisy českého a španělského etnolingvistického areálu jsou tedy výsledky různých procesů distribuce, do kterého zasáhl různé typy selekce, driftu, transmisí a mutací. Výsledkem je rozdílné řečové prožívání a s ním je spojen i jiný typ vnímání skutečnosti.

Je zřejmé, že obraz světa českých a španělských mluvčích musí být z hlediska antropolingvistického různý a že tedy budou mluvčí užívat různých jazykových prostředků, které budou pociťovat jako normativní z hlediska společenského chování, a jako nutné z hlediska jejich osobní konverzační strategie v té které komunikační situaci.

Základní předpoklad, že řečová zdvořilost v češtině a španělštině užívá jiných jazykových prostředků a že tyto jazykové prostředky, pokud budou užity podobně či stejně, nemohou vyjadřovat stejné konkrétní mimojazykové skutečnosti, je platný již imanentně, neboť obě etnika hovoří jiným jazykem.

Areály srovnávané z hlediska řečové zdvořilosti budou vykazovat odlišnosti způsobené jejich geografickou polohou v rámci celoevropské kulturně-jazykové konfigurace. Řečová zdvořilost tvoří součást způsobu chování člověka a je tedy součástí temperamentu, který může nabývat archetypálních národních podob. Temperament je souborem citových a volních znaků lidské povahy, které determinují způsob chování a reakcí na vnější podněty. Interakce mluvením je chováním, jež na vnější podněty reaguje; komunikanti totiž při komunikaci vstupují téměř vždy na pole, které je zatíženo konfliktností již z imanentní podstaty lidského kontaktu.

ZDVOŘILOSTNÍ IZOGLOSY V EVROPĚ

Evropský kontinent lze z hlediska národních temperamentů rozdělit dle dvou os. První, významnější osou, je severojižní vertikála. V žádné z literatur jazykovědných ani antropologických jsme nenašli podrobnější

informace o řečové zdvořilosti v rámci areálu ELA⁷⁰. Dovolujeme si nicméně vycházet z osobní zkušenosti i z neodborné literatury a elektronických zdrojů, které uvádějí určité typologické znaky chování v jednotlivých částech Evropy. Domníváme se, že rozrůzněnost národních identit vychází z geografických os:

- a) severojižní vertikála
- b) zápodovýchodní horizontála

Severojižní vertikála definuje kontinent na dva extrémy: severní část a jižní část s přechodovým – středovým prostorem.

Severní část lze charakterizovat jako oblast s těmito rysy: [+] rezervovanost jedince, [+] sebeovládání, [-] afektovanost, [+] reflexe nitra, [-] projevy vášně, [-] projevy vznětlivosti, [+] věcnost, [+] prožívání přítomnosti.

Jižní část Evropy lze vyhodnotit temperamentními rysy opačnými: [-] rezervovaný (tj. živější) jedinec, [+] družnost s většími projevy náklonnosti, [+] afektovanost, [-] reflexe nitra, [+] projevy vášně, [+] projevy vznětlivosti, [-] věcnost, [+] senzuálnost. Hovoříme-li o obecném pojetí temperamentu, lze severojižní vertikálu charakterizovat třemi základovými dichotomiemi: a) introvertnost – extrovertnost, b) odtažitost – náklonnost, c) pomalejší a rychlejší psychomotorické tempo. Třetí dichotomie se projevuje především v gestikulaci, hlasitosti, rychlosti jednání a mluvení.

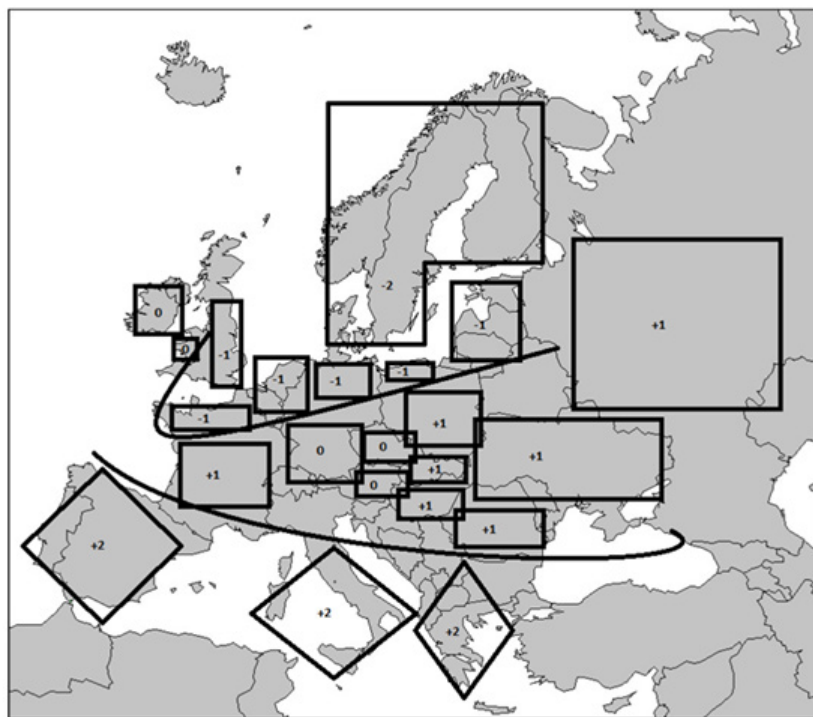
Do severní části spadají všechny národy Skandinávie, dále Holandsko, Severní Německo, bývalé části Pruska v Polsku a Pobaltí, Anglie, Vlámové v Belgii a obyvatelé Normandie ve Francii. K jižní části patří Portugalsko, Španělsko, Itálie a Řecko. Oblast, která zůstává mezi těmito dvěma extrémy, je středový prostor zahrnující Francii, Německo, jih Belgie, Švýcarsko, Rakousko, slovanské národy a také průmyslový sever Itálie. Balkánský prostor zůstává samostatnou oblastí s heterogenním temperamentem, jelikož se jedná o etnicky zcela nesourodou oblast.

70 / Evropský lingvistický areál.

Druhou, komplikovanější osou, je západovýchodní horizontála. Na této horizontále jsou rozdíly méně zřetelné. Lze vypořadovat méně temperamentní oblast, která je tvořena evropským středem, ve kterém leží oblast Německa. Německý temperament můžeme považovat za „nulový“. Západním směrem temperament roste (Francie), lze vypořadovat i mnohem silnější temperament u Irů a Velšanů vzhledem k seversky laděné Anglii. Směrem východním se také ve středovém pásmu temperament zvyšuje: slovanské národy jsou považovány vzhledem k Němcům za temperamentnější. Slovanské národy dávají silnější důraz na nálady a pocity, jsou hovornější než Němci. Směrem na východ se slovanské národy zase zklidňují: Slováci a Ukrajinci jsou temperamentnější než Rusové. Domníváme se, že výjimku mezi slovanskými národy tvoří Češi. Zaklínění geograficky mezi německy hovořící země nasáli Češi germánský temperament od svých odvěkých sousedů.

Je zajímavé sledovat, jak je takové dělení evropského národnostního temperamentu shodné s dělením Evropy na oblasti vína a vodky, které jsou obvykle temperamentnější, a na oblasti piva, které jsou rezervovanější. Kombinací severojižní vertikály a západovýchodní horizontály můžeme vytvořit mapu evropského temperamentu. Měl by nám poskytnout základní předpoklad o obecném vzorci chování, ze kterého způsob řečového chování vychází. Diference mezi oběma sledovanými areály tak bude zřetelnější.

*Schéma temperamentu a zdvořilosti
v evropském lingvistickém areálu*

Temperamentnější oblasti Evropy jsou shodné s oblastmi katolické a ortodoxní náboženské orientace; oblasti tradičně protestantské jsou temperamentně méně výraznější. Oblast nad severní linií je charakterizována jako oblast deprivace, oblast pod jižní linií jako oblast euforická. Středový pruh je oblastí melancholického temperamentního rysu. Někdy se také hovoří o jižní oblasti jako o Evropě olivového oleje oproti zbytku kontinentu jako o oblasti másla. Jižní část lze také charakterizovat jako oblast sexuální frustrace, oblast rajčatového pásma; severní oblasti jako regiony frustrace citové či oblasti bramborového pásu.

Temperament a vztah k určitým charakteristickým kulturním rysům daného jazykového společenství je podstatný pro porozumění

jednání mluvčích. Totiž způsoby prožívání života po stránce emoční i způsoby života po stránce fyziologické (způsoby zajišťování biologických potřeb) jsou vlastně typy sémiologických soustav, které se prolínají, a které utvářejí jedinečnost behaviorálního prototypu. Ten je pak jedinečným teoretickým konstruktem jako reprezentativní a zároveň imaginární nositel řečového prožívání.

ZÁVĚREM

Zamysleli jsme se nad řečovou zdvořilostí jako projevem jednání, který vnáší do mezilidské komunikace prvek bezpečí a hodnoty, jež se odráží na mluvčím i adresátu a na kvalitě jejich vztahu. Téma je v některých oblastech velmi dobře probádáno a poskytuje pevnou půdu pro tvrzení a vynášení pevně strukturovaných a argumentovaných soudů. U jiných oblastí je zdvořilost tématem, které se nepropisuje jako téma zkoumání a zůstáváme tak u nepodložených názorů a spekulací. Tyto vnímáme jako směr, kterým by bylo možno situaci dále zkoumat a sledovat právě šev společenskovědních disciplín, kde se téma zdvořilosti ukrývá; znamená to, že je potřeba jej pojmut jako téma centrální, aby se dostalo z okraje vědních oborů do hledáčku vědců.

V druhém díle této publikace se již budeme plně věnovat komparačnímu zkoumání zdvořilostního registru Čechů a Španělů. Ti, kteří se španělštině nevěnují, zde zřejmě svou četbu ukončí. Stojí však za to nahlédnout do druhého dílu, neboť i pro nelingvistu se mohou určité jazykové a řečové jevy ukázat jako zajímavý vhled do vyjadřování nás – Čechů, těch druhých – Španělů, a celkově nás – lidí *Homo sapiens*.

BIBLIOGRAFIE

Achugar, M. 2002. „Piropos: cambios en la valoración del grado de cortesía de una práctica discursiva“. Pp. 175-192 in Placencia, M. E. a Bravo, D. (eds.), *Actos de*

- habla y cortesía en español*. Múnich: Lincom Europa.
- Alba de Diego, V. – J. Sánchez Lobato. 1980. „Tratamiento y juventud en la lengua hablada. Aspectos sociolingüísticos“. Pp. 95-130 in BRAE LX.
- Alonso, D. 1947. “La muerte del usted”. In ABC 23-11-1947.
- Álvarez, A. 2005. *Hablar en español. La cortesía verbal, la pronunciación estándar del español, las formas de expresión oral*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- Anscombe, J. C. – Ducrot, O. 1994. *La argumentación en la lengua*. Madrid: Gredos.
- Ardila, J. 2006. „Confianza y la norma social en la cortesía lingüística“. Pp. 13-31 in *ELUA 20*. Alicante: Universidad de Alicante.
- 2005. Sociopragmática y retórica interpersonal: la cortesía en inglés y castellano. Queenston: Edwin Mellen Press.
- 2004. „Transition Relevant Places and Overlapping in (Spanish-English) Conversational Etiquette“. Pp. 635-650 in *Modern Language Review*, IC/3.
- 2003. „(Non-deictic, Socio-expressive) T-/V- pronoun Distinction in Spanish-English Formal Locutionary Acts“. Pp. 1-13 in *Forum for Modern Language Studies XXXIX/1*.
- 2002. „Percepciones semiológicas de los modelos de cortesía británico y español“. Pp. 229-242 in *Estudios Humanísticos. Filología XXIV*.
- 2001. „Entornos sociolingüísticos, paralingüísticos y semiológicos de la cortesía: propuesta de una teoría de círculos concéntricos – a sus implicaciones en inglés-español“. Pp. 183-184 in Moreno A. et al. (dirs.), *Perspectivas recientes sobre el discurso*. León, Asociación Española de Lingüística Aplicada a Universidad de León.
- Austin, J. L. 1982. *¿Cómo hacer cosas con palabras?* Barcelona: Paidós.
- Bach, K. 1994. “Conversational implicature”. Pp. 124-162 in *Mind & Language* 9.
- Bateson, G. 1936. *A Survey of the Problems Suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of View*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartmiński, J. 2016. *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Bartmiński, J. 2009. *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. Sheffield – Oakville – Equinox.
- Bartmiński, J. 2007. *Stereotypy mieszkają w języku*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bauman, Z. 1997. *Myslet sociologicky*. Praha: SLON.
- Bauman, Z. 2000. *Globalizace. Důsledky pro člověka*. Praha: Mladá fronta.

- Beinhauer, W. 1985. *El español coloquial*. Madrid: Gredos.
- Beinhauer, W. 1968. *El español coloquial*. Madrid: Gredos.
- Benedictová, R. 1999. *Kulturní vzorce*. Praha: Argo.
- Berger, T. 2002. „Specifický poměr zdvořilosti a oslovení v češtině“. Pp. 189-198 in *Čeština – univerzálie a specifika č. 4*. Praha: NLN.
- Berger, P.L. – Luckmann, T. 1999. *Sociální konstrukce reality*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Berne, E. 1992. *Jak si lidé hrají*. Praha: Dialog.
- Bertolotti, V. 2010. „La gramaticalización de usted: un cambio lingüístico en proceso. Evidencias en el Uruguay del siglo XIX“. Pp. 149-177 in *Filología e Lingüística Portuguesa 12/1*. Sao Paulo: Universidade de São Paulo.
- Blackmore, S. 2001. *Teorie memů: Kultura a její evoluce*. Praha: Portál.
- Blakemore, D. 1992. *Understanding Utterances. An Introduction to Pragmatics*. Oxford University Press.
- Boas, R. 1971. „Stabilita kultury“. Pp. 146 -153 in J. Wolf (ed.), *Kulturní a sociální antropologie*. Praha: Svoboda.
- Borecký, V. 1996. *Imaginace a kultura*. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, P. 2014. *Co se chce říct mluvením: ekonomie jazykové směny*. Praha: Karolinum.
- Blas Arroyo, J. L. 1994. „Los pronombres de tratamiento y la cortesía“. Pp. 7-35 in *Revista de Filología de la Universidad de la Laguna*, č. 13.
- Bravo, D. 2009. „Pragmática, sociopragmática y pragmática sociocultural del discurso de la cortesía. Una introducción“. Pp. 31-68 in D. Bravo, N. Hernández Flores a A. Cordisco (eds): *Aportes pragmáticos, sociopragmáticos y socioculturales a los estudios de la cortesía en español*. Buenos Aires: Programa EDICE-Dunken.
- Bravo, D. 2004. „Presentación“. Pp. 5-11 in Bravo D. a A. Briz (eds.): *Pragmática sociocultural: análisis sociocultural del discurso de cortesía en español*. Barcelona: Ariel.
- Bravo, D. 1999. „¿Imagen positiva vs. Imagen negativa?: pragmática socio-cultural y componentes de ´face´“. Pp. 155-184 in *Oralia II*.
- Brown, R. – Gillman, A. 1960. „The Pronouns of Power and Solderity“. Pp. 253-276 in T. A. Sebeok (ed.) *Style in Language*, MIT Press.
- Brown, D. E. 1991. *Human Universals*. New York: McGraw-Hill.
- Brown, P. – Levinson, C. S. 1987. *Politeness: Some universals in Language Usage*. Cambridge University Press.
- Bühler, K. 1999. *Sprachtheorie*. Stuttgart: Lucius und Lucius.

- Caillois, R. 1998. *Lidé a hry: Maska a závrať*. Praha: Nakladatelství studia Ypsilon.
- Carrasco Santana, A. 1999. „Revisión y evaluación del modelo cortesía de Brown y Levinson“. Pp. 1-44 in *Pragmalingüística* 7.
- Catalán Menéndez-Pidal, D. 1964. „El español en Canarias“. Pp. 239-280 in *Presente y futuro de la lengua española*. Madrid: OFINES I.
- Choi, J. H. 2008. *Pragmática intercultural: el acto de habla del cumplido en las culturas española y coreana*. Memoria de grado. Madrid: Universidad Complutense.
- Chejnová, P. 2006. „Pochvaly a komplimenty“. Pp. 140-156 in *Naše řeč* 89/3.
- Cichá, M. 2007. „Proč by antropologie měla být integrální“. Pp. 127-134 in *Homines Hominibus* č. 1. Poznaň: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji.
- Curco, C. – De Fina, A. 2002. „Modo imperativo, negación y diminutivos en la expresión de la cortesía en español, el contraste entre México y España“. Pp. 107-140 in M. E. Placencia a D. Bravo (eds.), *Actos de habla y cortesía en español*. Munich: Lincorn Europa.
- Čechová, M. a kol. 1996. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV Nakladatelství.
- Čmejrková, S. a kol. 2011. *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia.
- Čermák, P. – Zavadil, B. 2010. *Mluvnice současné španělštiny. Lingvisticky interpretační přístup*. Praha: Karolinum.
- Daneš, F. 1994. „Feedback dynamics between written and spoken“. Pp. 47-54 in S. Čmejrková, F. Daneš, E. Havlová (eds.), *Writing vs. Speaking, Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen: Gunter Narr.
- Daneš, F. a kol. 1987. *Mluvnice češtiny*. Praha: Academia.
- Daneš, F. 1965. „Vztah centra a periferie jakožto jazykové univerzálie“. Pp. 1-6 in *JA*, č. 2.
- Dawkins, R. 1976. *The Selfish Gen*. Oxford University Press.
- De Saussure, F. 1996. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.
- Dvořáková, K. 2017. *Ty jo, to seš dobrá. Jak se skládají komplimenty v češtině*. Praha: Academia.
- Edeso Natalías, V. 2005. „La distancia social y su importancia en la interacción: propuesta para su estudio en clase de ELE“. Pp. 247-257 in *La competencia pragmática y la enseñanza del español como lengua extranjera. ASELE. Actas XVI*. Madrid: ASELE.
- Eibl-Eibesfeldt, I. 1984. *Die Biologie des menschlichen Verhaltens. Grundriss der Humanethologie*. Munchen, Zurich.

- Escandel Vidalová, M. V. 1998. „Politeness: A relevant issue for relevance“. Pp. 45-57 in *Revista Alicantina de Estudios Ingleses* 11.
- Escandel Vidalová, M. V. 1993. *Introducción a la pragmática*. Barcelona: Ariel.
- Escamilla Morales, J. a kol. 2012. *Miradas interdisciplinarias a los fenómenos de cortesía y descortesía en el mundo hispánico*. Universidad del Atlántico, Programa EDICE.
- Falk, J. 2006. „Yo te ofrezco y Usted eligirá. Reflexiones sobre las formas de tratamiento en el lenguaje publicitario en español“. Pp 241-254 in Gunnel Engwall (ed.) *Construction, acquisition et communication: Études linguistiques de discours contemporains*, Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm: University of Stockholm.
- Firth, J. R. 1964. *The Tongues of Men*. London: Longman.
- Ferguson, Ch. A. 1994. „Dialect, register, and genre. Working assumptions about conventionalization“. Pp. 15-30 in Biber, D., E. Finegan (eds), *Sociolinguistic Perspectives on Genre*. Oxford: Oxford University Press.
- Fernández Ordñez, I. 1994. „Isoglosas internas del castellano. El sistema referencial del pronombre átono de tercera persona. „ Pp. 71-125 in *RFE* č. 74.
- Fontanella de Weinberg, M. B. 1994. „Fórmulas de tratamiento en el español americano (siglos xvii y xviii) „ Pp. 73-96 in M. B. Fontanella de Weinberg (ed.), *El español en el Nuevo Mundo. Estudios sobre historia lingüística hispanoamericana*. Washington: OEA.
- Fraser, B. 1990. „Perspectives on Politeness“. Pp. 219-236 in *Journal of Pragmatics* XIV/2.
- Fraser, B., Nolen, W. 1981. „The Association of Difference with Linguistic Form“. Pp. 93-109 in *International Journal of the Sociology of Language* XXVII.
- García Wiedemann, E. J. – Moya Corral, J. A. 1994. „Las fórmulas de saludo en E/LE“. Pp. 399-411 in *ASELE, Actas IV*. Madrid: ASELE.
- García Wiedemann, E. J. – Montoya Ramírez, M. I. 2008. *Moda y sociedad: estudios sobre: educación, lenguaje e historia del vestido*. Granada: Centro de Formación Continua de la Universidad de Granada.
- Gibson, R. 2002. *Intercultural Business Communication*. Oxford: Oxford University Press.
- Goffman, E. 1967. *Interaction Ritual: Essay in Face-to-Face Behavior*. New York: Anchor Books.
- Golato, A. 2005. *Compliments and Compliment Responses: Grammatical Structure and Sequential Organization*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Grepl, M – Karlík, P. 1998. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- Grepl, M. 1995. „K aktuálním otázkám jazykové kultury“. Pp 80-83 in *Spisovná čeština*

a jazyková kultura. Praha: FF UK.

- Grice, H. P. 1975. "Logic and Conversation". Pp. 78-113 in *Syntax and Semantics II: Speech Acts*. New York: Academic Press.
- Hagége, C. 1998. *Člověk a řeč*. Praha: Karolinum.
- Hall, E. T. 1976. *Beyond Culture*. New York: Anchor Book.
- Harari, Yuval N. 2017. *Homo deus*. Praha: Leda.
- Harari, Yuval N. 2013. *Sapiens. Úchvatný i úděsný příběh lidstva*. Praha: Leda.
- Harré, R. – van Langenhove, L. 1999. "The dynamics of social episodes". Pp. 1-13 in Harré, R., L. van Langenhove (eds.), *Positioning Theory: Moral Contexts of Interactional Action*. Oxford: Blackwell.
- Havelka, M. 2013. "Sociální změna a logika situace (kontinuita a diskontinuita, univerzalita a patikularita v sociální změně)". Pp. 212-224 in J. Šubrt a Š. Pfeiferová (eds.), *Sociální změna*. Praha: FHS UK.
- Haverkate, H. 1994. *Cortesía Verbal: estudio pragmalingüístico*. Madrid: Gredos.
- Havránek, B. 1932. "Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura". Pp. 32-84 in *Spisovná čeština jazyková kultura*. Praha: Melantrich.
- Hayek, F. A. von. 1973. *Právo, zákonodárství a svoboda. Díl 1. Pravidla a řád*. Praha: Prostor.
- Held, G. 1992. "Politeness in linguistic research". Pp. 131-151 in K. Ehlich, R. J. Watts & S. Ide (eds.), *Politeness in language. Studies in its history, theory and practice*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Herbert, R. K. 1990. "Sex-based differences in compliment behavior". Pp. 201-224 in *Language in Society* 19/2.
- Hernández Flores, N. 2003. „Los tests de hábitos sociales y su uso en el estudio de la cortesía: una introducción“. Pp. 186-197 in D. Bravo (ed), *Primer Coloquio del Programa EDICE. La perspectiva no etnocentrista de la cortesía: identidad sociocultural de las comunidades hispanohablantes*. Estocolmo: Universidad de Estocolmo.
- Hernández Flores, N. 2001. *La cortesía en la conversación española de familiares y amigos*. Aalborg: Universidad de Aalborg, Departamento de Lenguas y Estudios Interculturales.
- Hickey, L. 2005. "Politeness in Spain. Thanks but no thanks". Pp. 317-330 in L. Hickey – M. Stewart (eds), *Politeness in Europe*. Cleveland: Multilingual Matters LDT.
- Hirschová, M. 2013. *Pragmatika v češtině*. Praha: Karolinum.
- Hirschová, M. 2006. *Pragmatika v češtině*. Olomouc: UP.
- Hlavsová, J. 1991. "Konflikt jako forma kontaktu". Pp. 256-263 in *Slovo a slovesnost* 52.
- Hoffmannová, Jana. a kol. 2016. *Stylistika mluvené češtiny*. Praha: Academia.

- Hoffmannová, Jana. 1996. "Styl mluvené komunikace a pragmatické principy". Pp. 14-33 in *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie, 1. díl*. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta.
- Hoffmannová, Jana. 1983. *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu*. Praha: ČSAV.
- Hoffmannová, J. a kol. 1979. *Interpretace řečové komunikace*. Praha: ČSAV.
- Holmes, J. 1995. *Women, men and politeness*. Londres/Nueva York: Longman.
- Holmes, J. 1988. "Paying compliments: A sex-preferential politeness strategy". Pp. 445-465 in *Journal of Pragmatics* 12/4.
- Horálek, K. 1967. *Filozofie jazyka*. Praha: Univerzita Karlova.
- Hrdlička, M. 1997. *Literární překlad a komunikace*. Praha: FF UK.
- Hrdlička, M. 1989. *Překlad jako komunikační akt*. Praha: FF UK.
- Hymes, D. 1974. *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Changeux, J.-P. 1983. *L'homme neuronal*. Paříž: Fayard.
- Ide, S. 1989. "Formal forms and discernment: two neglected aspects of universals of linguistic politeness". Pp. 223-247 in *Multilingua* 8-2/3.
- Jakobson, R. 1960. "Linguistics and Poetics". Pp. 350-377 in T. A. Sebeok (ed.), *Style in Language*. Cambridge: MIT Press.
- Janata, J. 1999. *Agrese, intolerance a agresivita*. Praha: Grada.
- Jelínek, M. 1999. "Volba mezi explicitností a implicitností ve verbální komunikaci". Pp. 11-17 in *Jinakost, cizost v jazyce a v literatuře*. Ústí nad Labem: UJEP.
- Jiráček, J. a kol. 1996. *Jazyk ve společenském kontextu*. Praha: Karolinum.
- Johnson-Laird, P. N. 1983. *Mental models*. Cambridge: Harvard University Press.
- Jung, C. G. 2017. *Člověk a jeho symboly*. Praha: Portál.
- Kant, I. 1992. *Základy metafyziky mravů*. Praha: Svoboda.
- Kerbat-Orecchioni, V. 2004. «Types d'interactions et genres de l'oral». Pp. 41-51 in *Langages* 153.
- Kintsch, W. 1988. "The role of knowledge in discourse comprehension: A construction-integration model". Pp. 163-182 in *Psychological review* 95.
- Klaver, M. 2008. *¡Cuánto lo siento! – Het spijt me zo!: el arte de disculparse. Un estudio contrastivo entre el español y el neerlandés. Tesina de máster*. Utrecht: Universidad de Utrecht.
- <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2008-0506-200519/UUindex.html>
- Kněřová, M. 1995. „Ke způsobům oslovení v mluvených projevech“. Pp. 36-44 in

- Kohoutek, R. 2010. *Osobnost a její socializace*.
<http://rudolfkohoutek.blog.cz/1008/osobnost-a-jeji-socializace>
- Kolektiv autorů. 2018. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN.
- Kolektiv autorů. 2009-2011. *Nueva gramática de la lengua española*. Madrid: Espasa.
- Kolektiv autorů. 2002. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN.
- Kolektiv autorů. 1993. *Encyklopédia jazykovedy*. Bratislava.
- Kolektiv autorů. 1987 *Mluvnice češtiny*. Praha: Academia.
- Komárek, S. 2008. *Příroda a kultura. Svět jevů a svět interpretací*. Praha: Academia.
- Kořenský Jan. 1996. "Individuální a sociální v komunikaci (osobnost a sociální role)".
Pp. 52-58 in V. Petráš (ed.), *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovéj komunikácie*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Béla.
- Kořenský, Jan. 1992. *Komunikace a čeština*. Praha: H+H.
- Kořenský, J. 1991. "Osobnost, sociální role, komunikace, rozpor, konflikt". Pp. 241-246 in *Slovo a slovesnost* 52.
- Kořenský, Jan. a kol. 1987. *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice: JU.
- Kotátko, P. 1998. *Význam a komunikace*. Praha: Filosofia.
- Kraus, J. 1992. "Proměny řečnického stylu". Pp. 1-9 in *Slovo a slovesnost* 53.
- Labov, W. 1978. *Sociolinguistic patterns*. Oxford: Blackwell.
- Lakoff, G. 1987. *Women, fire and dangerous things. What categories reveal about the mind*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, R. 1973. "The Logic of Politeness: or Minding Your P's and Q's". Pp. 292-308 in *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: Linguistic Society.
- Lange, W. 1984. *Aspekte der Höflichkeit. Überlegungen am Beispiel der Entschuldigungen im Deutschen*. Frankfurt: Peter Lange.
- Langer, A. 1993. *Úspěch veřejné promluvy*. Praha: Fortuna.
- Lébllová, Z. 2001. "Konflintní jednání v rodinné komunikaci". Pp. 1-2 in *Jazykovedné actuality XXXVIII*.
- Leech, G. 1983. *Principles in Pragmatics*. London: Longman.
- Lenarduzzi, R. 1991. „Pragmática contrastiva de las fórmulas de saludo en español y en italiano. Estrategias didácticas“. Pp. 192-201 in *Rasegna italiana di Lingüistica Applicata* 23/2.

- Levinson, S. C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lévinas, E. 1997. *Totalita a nekonečno*. Praha: Oikymenh.
- Liddicoat, A. 2007. *An Introduction to Conversation Analysis*. London: Continuum.
- Liddicoat, A. 1981. *An Introduction to Conversation Situations and Prepatternes Speech*. Munchen: Walter de Gruyter.
- Lyons, J. 1977. *Semantics 1, 2*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Machová, S., Švehlová, M. 2001. *Sémantika a pragmatická lingvistika*. Praha: Karolinum.
- Machová, S., Švehlová, M. 1996. *Sémantika a pragmatika jako lingvistické disciplíny*. Praha: PF UK.
- Macura, V. 1992. *Šťastný věk: symboly, emblémy a mýty 1948-1898*. Praha: Pražská imaginace.
- Manes, J. 1983. "Compliments: a mirror of cultural values". Pp. 96-102 in Wolfson, N. a Judd, E. (eds.), *Sociolinguistics and language acquisition*. Rowley, MA, Newbury House.
- Manes, J. – Wolfson, N. 1981. "The compliment formula". Pp. 115-132 in Coulmas, F. (ed.), *Conversational routine*. La Haya, Mouton.
- Marías, J. 2002. „Hacia la ley del más grosero“. Pp. 8 in *El Semanal*, n. 767.
- Márquez Reiter, R. 1997. "Sensitisin Spanish Learners of English to Cultural Differences: The Case of Politeness". Pp. 143-155 in Pütz M. (dir.), *The Cultural Context in Foreign Language teaching*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- 1998. „The Teaching of Politeness in the Language Classroom“. Pp. 291-297 in Vázquez Orta, I.- I. Guillén (dirs.), *Perspectivas pragmáticas en lingüística aplicada*. Zaragoza: Anubar.
- 2000. *Linguistic Politeness in Britain and Uruguay. A Contrastive Study of Requests and Apologies*. London: John Benjamins.
- Márquez Reiter, R. – Placencia, M. E. 2005. *Spanish Pragmatics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Maříková, H. a kol. 2000. *Sociální a kulturní antropologie. Sociologické pojmosloví*. Praha: SLON.
- Mathesius, Vilém. 1932. "O požadavku stability ve spisovném jazyce". Pp. 14-31 in Havránek, B., Weingart, M. (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich.
- Medina López, J. 1993. *Sociolingüística del tratamiento en una comunidad rural*. Santa Cruz de Tenerife: Gobierno de Canarias.
- Mondéjar, J. 1970. *El verbo andaluz. Formas y estructuras*. Madrid: CSIC.
- Moore, Z. 1996. "Teaching culture: a study of piropos". Pp. 113-120 in *Hispania*, 79.

- Morris, D. 2018. *Lidská zoo*. O městském živočišném druhu. Brno: Jota.
- Morris, D. 2018. *Nahá opice*. Brno: Jota.
- Müllerová, O. 1994. *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Praha: Academia.
- Müllerová, O. 1991. „Dialog a konflikt“. Pp. 247-255 in *Slovo a slovesnost* 52.
- Murillo Fernández, M. E. 2003. „El polomorfismo en los pronombres de tratamiento del habla payanesa“. Příspěvek na *Meeting Pronouns de 2 personne et formes d'adresse dans les langues d'Europe*. Paris.
- cvc.cervantes.es/obref/coloquio_paris/indice.h
- Murillo Medrano, J. 2006. „Significados de la cortesía lingüística a partir de la aplicación de un test de hábitos sociales en Costa Rica“. In: Jorge Murillo (ed.), *Actas del Segundo Coloquio Internacional del Programa EDICE – Actos de habla y cortesía en distintas variedades del español: Perspectivas teóricas y metodológicas*. [CD-ROM]. San José: Programa EDICE, Universidad de Costa Rica.
- Mustapha, A. S. 2012. „Approaches to identifying the compliment data“. Pp. 220-230 in *International Journal of English Linguistics* 2/1.
- Nakonečný, M. 1999. *Sociální psychologie*. Praha: Academia.
- Nebeská, I. 1996. *Jazyk, norma, spisovnost*. Praha: Karolinum.
- Nebeská, J. 1992a. *Úvod do psycholingvistiky*. Praha: H+H.
- Nebeská, J. 1992b. „K některým tendencím v modelování řečové komunikace“. Pp. 122-129 in *Naše řeč* 79/3.
- Nekvapil, J. – Neústupný, J. V. 2005. „Politeness in the Czech Republic: Distance, Levels of Expression, Management and Intercultural Contact“. Pp. 247-262 in L. Hickey & M. Stewart (eds.), *Politeness in Europe*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Nekvapil, J. 1999. „Etnometodologická konverzační analýza v systému encyklopedických hesel“. Pp. 80-87 in *Češtinář* 10/3.
- Nekula, M. 1999. Etnické stereotypy a jejich artikulace v češtině a němčině. Pp. 65-75 in SPFFBU A 47.
- Nishimura, S. a kol. 2014. „Communication Style and Cultural Features in High/Low Context Communication Cultures: A Case Study of Finland, Japan and India“. Pp. 783-796 in *Helsinki.fi*. č. 23. Online verze: <http://www.helsinki.fi/~tella/nishimuranevgitella299.pdf>
- Obenbergerová, D. 1992. „Politeness of English and Czech Requests“. Pp. 93-100 in *Linguistica Pragensia* 2.
- Olshtain, E. – Cohen, D. 1983. „Apology: A speech act set“. Pp. 18-35 in N. Wolfson, E. Judd (eds.), *Sociolinguistics and Language Acquisition*. Rowley, MA: Newbury

- House. <https://sites.google.com/a/umn.edu/andrewdcohen/publications/pragmatics>
- Ortega y Gasset, J. 1967. *El espectador*. Madrid: Salvat.
- Pekarovičová, J. 2001. „Multikultúrna kompetencia ako predpoklad úspešnej komunikácie“. Pp. 315-320 in *Jazyková komunikácia v 21. storočí*. Banská Bystrica: FHV Univerzita Mateja Béla.
- Peregrin, J. 2008. *Filosofie pro normální lidi*. Praha: Dokořán.
- Pérez Reverte, A. 2003. „Con o sin factura“. Pp. 10 in *El Semanal* (28-09-2003).
- Petráš, V. 1995. „Konflikt konvenčnosti a efektívnosti v bežnej komunikácii“. Pp. 12-16 in *Jazykovedný časopis* 42/1.
- Petráš V. 2002. *Interdisciplinárne kooperácie*. Banská Bystrica: UMB.
- Pinker, S. 2009. Jazykový instinkt. Jak mysl vytváří jazyk. Praha: Dybbuk.
- Popovič, A. a kol. 1983. *Originál. Preklad*. Bratislava: Tatran.
- Popper, K. R. – Lorenz, K. 1997. *Budoucnost je otevřená*. Praha: Vyšehrad.
- Pokorný, J. 2009. *Lingvistická antropologie: jazyk, mysl a kultura*. Praha: Grada.
- Putnam, H. 1975. „The Meaning of Meaning“. Pp. 215-271 in H. Putnam, *Mind, language, and reality: Philosophical Papers*. Cambridge University Press.
- Raible, W. 1994. „Literacy and language change“. Pp. 111-126 in Čmejrková, S., F. Daneš, E. Havlová (eds.), *Writing vs. Speaking, Language, text, Discourse, Communication*. Tübingen: Gunter Narr.
- Rapoport, A. 1966. *Two-Person Game Theory*. The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Rodríguez Mendoza, J. 2003. *Lenguaje y sociedad: la alternativa tú/usted en San Sebastián de La Gomera. Tesis doctoral*. Santa Cruz de Tenerife: Universidad de la Laguna. <http://webpages.ull.es/users/files/44rodriguez-mendoza.htm>
- Romero, J. 1996. „Our Attention, please: Pragmatic Mechanisms to Obtain the Addressee's Attention in English and Spanish Conversations“. Pp. 205-221 in *Journal of Pragmatics* 28.
- Rosh, E. 1973. „Natural categories“. Pp. 328-350 in *Cognitive psychology* 4.
- Rorty, R. 1999. *Truth and progress*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rulfová, M. 1985. *Řečová etiketa, dizertační práce*. Praha: FF UK.
- Salzmann, Z. 1996. *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha: AV ČR.
- Searle, John R. 2007. *Rečové akty: esej z filozofie jazyka*. Bratislava: Kaligram.

- Searle, John R. 1976. „A classification of illocutionary acts“. Pp. 1-23 in *Language in Society* 5.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts: an essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. 1980. *Actos de habla*. Madrid: Cátedra.
- Serrano, M. J. 2006. *Gramática del discurso*. Madrid: AKAL.
- Schroll-Machl, S., Nový, I. 2003. *Perfekt geplant un genial improvisiert*. Munchen: Rainer Hampp Verlag.
- Sgall, P. 1994. „Spisovnost a kultura vyjadřování“. Pp. 33-57 in *Slovo a slovesnost* 55.
- Slančová, D. – Slančová, T. 2012. „Komunikačný register ako alternatíva funkčného štýlu (na pozadí komunikácie v športe) „. Pp. 177-187 in *Styl* 11.
- Slowik, M. 2016. „La subida de clítico y su relación con el contexto de solidaridad: análisis sociopragmático y morfosintáctico“. Pp. 119-139 in *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 3 / Romanistica Pragensia*. Praha: Karolinum.
- Slowik, M. 2018. „Zdvořilý řečový habitus jako sociokulturní regulativ vztahové sítě II: definice komunikačně-bezpečnostního axiomu“. Pp. 23-62 in *Lidé města 20/1*. Praha: FHS.
- Slowik, M. 2017. „Zdvořilý řečový habitus jako sociokulturní regulativ vztahové sítě I: hledání antropolingvistické definice řečové zdvořilosti a jejího funkčního rozpětí“. Pp. 355-371 in *Lidé města 19/3*. Praha: FHS.
- Slowiková Segerová, V. 2016. Ústní komunikace (Sociální a kulturní antropoložka).
- Sokol, J. 2015. *Moc, peníze a právo. Esej o společnosti a jejích institucích*. Praha: Vyšehrad.
- Sokol, J. 2002. *Filozofická antropologie. Člověk jako osoba*. Praha: Portál.
- Sokol, J. 1998. *Malá filosofie člověka – Slovník filosofických pojmů*. Praha: Vyšehrad.
- Soler-Espiauba, D. 1996. „¿Tú o usted? ¿Cuándo y por qué? Descodificación al uso del estudiante de español como lengua extranjera“. Pp. 199-208 in Montesa, S., Gomis, P. (eds.), *Tendencias Actuales en la Enseñanza del Español como Lengua Extranjera. Actas del V Congreso Internacional de ASELE*. Málaga: Universidad de Málaga.
- Soukup, V. 2004. *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál.
- Soukup, V. 1997. *Dějiny kulturní a sociální antropologie*. Praha: UK.
- Sperber, D., Wilson, D. 1994. *La Relevancia*. Madrid: Visor, Lingüística y Conocimiento.
- Spitzer, L. 1989. *Lingüística e historia literaria*. Madrid: Gredos.
- Svoboda, J. A. 2017. *Předkové. Evouče člověka*. Praha: Academia.

- Šebesta, K. 1999. *Od jazyka ke komunikaci*. Praha: UK.
- Šmajš, J. 1998. „K evolučně ontologickému pojetí informace“. Pp. 753-773 in *Filosofický časopis ČAV* 46/5.
- Špaček, L. 2010. *Nová velká kina etikety*. Praha: Mladá Fronta.
- Švehlová, M. 1994. „Zdvořilost a řečová etiketa“ in Klener, P. (ed.): *Filologické studie XIX*. Praha: Karolinum.
- Thomason, S. G. 2001. *Language Contact*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Trosborg, A. 1995. *Interlanguage pragmatics: requests, complaints and apologies*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Uhlířová, L. 1993. „Úvod do psycholingvistiky“. Pp. 94-97 In *Naše řeč* 76.
- Uličný, O. 2014. „K lingvistické metodologii: pojem registr a jeho typy“. Pp. 57-63 in *Registre jazyka a jazykovedy I: na počest Daniely Slančovej*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Válková, S. 2012. *Regulating Discourse: Compliments and Discourse Signposts*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.
- Vázquez Orta, I. 1994. „Politeness as a Difference: a pragmatic view“. Pp. 267-286 in *Pragmalingüística*. Cádiz: Universidad de Cádiz.
- Večerník, J. – Mysíková, M. 2017. *Jací jsme rovnostáři?* Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Verchseuren, J. 1999. *Understanding pragmatics*. London: Arnold.
- Villemoes, A. 2003. „How do Southern Spaniards Create the Conditions Necessary to Initiate negotiations with Strangers?“. Pp. 119-134 in *Journal of Linguistics XXXI*.
- Villemoes, A. – Kjaerbeck, S. 2003. „Negociar a lo español“. Pp. 16-114 in Villemoes A. et al., *Negociar a lo español*. Aarhus: Systime Academia.
- Watts, R. a kol. 1992. *Politeness in Language: Studies in its History, Theory and Practice*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Watzlawick, P. 1995. *Všechno dobré je k něčemu zlé aneb řešení paní Hakete*. Praha: Portál.
- Wolf, J. (ed). 2002. *Integrální antropologie na prahu 21. století*. Praha: Karolinum.
- Wolfson, N. 1983. „An empirically based analysis of complimenting in American English“. Pp. 82-95 in Wolfson, N., Judd, E. (eds.), *Sociolinguistics and language acquisition*. Rowley, MA: Applied Linguistics.
- Wierzbicka, A. 1991. *Cross-Cultural Pragmatics*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Wittgenstein, L. 2007. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH.
- Wright, R. 1995. *Morální zvíře. Proč jsme to, co jsme*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Yang, S. 2011. *Estudio comparativo de las formas pronominales de tratamiento en*

español y chino. Orientaciones para su enseñanza en la clase de E/LE. Tesis de doctorado. León: Universidad de León.

<https://buleria.unileon.es/bitstream/handle/10612/1750/2011SONG,%20YANG.pdf?sequence=1>

Zelinková, K. 1987. "Práce s textem z komunikačního hlediska". Pp. 1-9 in *Jazyk a text*. Nitra: Pedagogická fakulta.

Zipf G. 1949. *Human Behavior and the Principle of Least Effort*. New York: Addison-Wesley.

tiráž